ਭਾਰਤੀਯ ਸਾਹਿੱਤ ਦੇ ਨਿਰਮਾਤਾ

ਭਵਭੂਤੀ

ਲੇਖਕ

ਗੋ ਕੇ. ਭਟ

ਅਨੁਵਾਦਿਕਾ

ਪ੍ਰੇਮ ਕੋਟਿਯਾ

ਸਾਹਿੱਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

BHAVABHUTI . Punjabi translation by Prem Kotia of G. K. Bhat's monograph in English Sahitya Akademi, New Delhi (1983), SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs 15 00

ਪਹਿਲੀ ਵਾਰ . 1983

ਸਾਹਿਤ ਅਕਾਦੇਮੀ

ਮੁਖ ਦਫਤਰ

ਰਵੀਂਦਰ ਭਵਨ, 35, ਫੀਰੋਜ਼ਸ਼ਾਹ ਰੋਡ, ਨਵੀਂ ਦਿੱਲੀ-110001

ਪ੍ਰਾਦੇਸ਼ਿਕ ਦਫਤਰ

ਬਲਾਕ V-ਬੀ, ਰਵਿੰਦਰ ਸਰੋਵਰ ਸਟੇਡੀਅਮ, ਕਲਕੱਤਾ-700029
29, ਅਲਤਾਮਾਸ ਰੋਡ (ਦੂਸਰੀ ਮੰਜ਼ਲ), ਤੇਨਾਮਪੇਟ, ਮਦਰਾਸ-600018
172, ਮੁਮਬਈ ਮਰਾਠੀ ਗ੍ਰੰਥ ਸੰਗ੍ਰਹਾਲਯ ਮਾਰਗ, ਦਾਦਰ, ਬੰਬਈ-400014

ਪ੍ਰਿੰਟਰ : ਨੈਸ਼ਨਲ ਪ੍ਰੈਸ ਆਫ ਇੰਡੀਆ
ਚਾਂਦਨੀ ਚੌਕ, ਦਿੱਲੀ-110006 .

SAHITYA AKADEMI
REVISED PRICE Rs 15 00

ਵਿਸੇ ਸੂਚੀ

ਪਹਿਲਾ ਅਧਿਆਇ

ਕਵੀ ਦਾ ਪਰਿਚੈ

ਪਰਿਵਾਰ

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਬਾਰੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਦਸਦੇ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ[1] ਦੀਆ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਵਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਸਬੰਧੀ ਵੇਰਵੇ ਦਿੱਤੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਲਈ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਰਿਣੀ ਹਾਂ। ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਜਨਮ ਦੱਖਣ ਪ੍ਰਦੇਸ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਦਮ-ਪੁਰ ਦੇ ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਹੋਇਆ ਜੋ ਕ੍ਰਿਸਣਯਜੁਰਵੇਦ ਦੀ ਤੈਤਿਰੀਯ ਸ਼ਾਖਾ ਦਾ ਅਨੁਯਾਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਗੋਤ ਕਸਯਪ ਸੀ ਤੇ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾ ਉਦੁੰਬਰ। ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਦੇ ਜੀਆਂ ਲਈ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ "ਚਰਣ ਗੁਰਵਹ"[2] ਵਿਸੇਸਣ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਜਾ ਤਾਂ ਵੇਦ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸੇਸ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਕੋਈ ਵੈਦਿਕ ਪਾਠਸਾਲਾ ਚਲਾਉਂਦੇ ਸਨ ਜਾ ਉਸ ਸਾਖਾ ਦੇ ਅਧਿਆਪਕ ਸਨ। ਉਹ ਧਰਮ-ਆਚਰਣ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਸੋਮਯੱਗ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਪੰਚ-ਅਗਨੀ ਦੇ ਉਪਾਸਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾ ਦਾ ਇਕ ਸਰਧਾਲੂ ਪਰਿਵਾਰ ਸੀ। ਵੈਦਿਕ ਗਿਆਨ ਤੇ ਧਰਮ-ਆਚਰਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਪਰਿਵਾਰ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।

ਇਸੇ ਪਰਿਵਾਰ ਵਿਚ ਇਕ ਮਹਾਕਵੀ ਹੋਏ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਨੇ ਵਾਜਪੇਯ-ਯੱਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਯਸਵਾਨ ਇਨ੍ਹਾ ਹੀ ਪੂਰਵਜਾ ਦੀ ਪੀੜ੍ਹੀ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ। ਭੱਟ ਗੋਪਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦਾਦਾ ਸਨ ਜੋ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਨੇਕੀ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਵਿਖਿਆਤ ਸਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੀਲਕੰਠ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤ੍ਰਤਾ ਕਾਰਣ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਮਿਲ ਚੁਕੀ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਮਾਤਾ ਦਾ ਨਾ ਜਤੁਕਰਣੀ ਸੀ।

---

1. 'ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ' ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ'
2. 'चरणगुरु:' 'ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ,
   'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੀ ਟੀਕਾ ਵਿਚ ਜਗਦਧਰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ,

   'चरणशब्द' शाखाविशेषाध्ययनजनसंघवाची।'

ਨਾਮ

ਪਿਤਾ ਦੇ ਨਾ ਨੀਲਕੰਠ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਕਾਰ ਕਵੀ ਦਾ ਪੈਤ੍ਰਿਕ ਨਾ ਸ੍ਰੀਕੰਠ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ' ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਦਵੀ ਜਾ ਉਪਨਾਮ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕੁਝ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ[3] ਸੂਕਤੀ ਗ੍ਰੰਥਾ ਤੇ ਸਾਹਿਤ ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥਾ ਵਿਚ ਸਰਵੱਤਰ ਭਵਭੂਤੀ ਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਹਵਾਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਵ (ਭਵ) ਦੇ ਆਸੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਸਮ੍ਰਿਧੀ (ਭੂਤਿ) ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਦਾ ਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਪਿਆ ਹੈ।[4] ਪਰ ਬਹੁਤੇ ਵਿਦਵਾਨਾ ਦਾ ਮਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਸ੍ਰੀਕੰਠ ਤਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਮਾਨਪਦ ਹੈ, ਕਵੀ ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਹੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਨਾ ਉਤੇ ਵੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਹੈ ਉਮਬੇਕ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਮਵੇਕ, ਉਬੇਅਕ, ਉਰਰੇਅਕ ਤੇ ਓਮਵਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਮਬੇਕ ਇਕ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮੀਮਾਸਕ ਸਨ ਤੇ ਕੁਮਾਰਿਲ ਭੱਟ ਦੇ ਸ਼ਿਸ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਕੁਮਾਰਿਲ ਦੇ 'ਸਲੋਕਵਾਰਤਿਕ' ਤੇ ਮੰਡਨ ਮਿਸ੍ਰ ਦੇ 'ਭਾਵਨਾਵਿਵੇਕ' ਉਤੇ ਟੀਕਾਵਾ ਲਿਖੀਆ ਸਨ। ਉਹ ਕੁਮਾਰਿਲ ਨੂੰ ਭੱਟਪਾਦ ਤੇ ਗੁਰੂ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਲੋਕਧਾਰਣਾ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਅਨੁਸਾਰ ਮੀਮਾਸਕ ਉਮਬੇਕ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਇਕੋ ਵਿਅਕਤੀ ਮੰਨਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਲੀਲਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਦੋਹਾ ਵਿਅਕਤੀਆ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੱਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਇਹ ਹਨ—ਐਸ. ਪੀ. ਪੰਡਿਤ ਦੁਆਰਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੇਸ ਕੀਤੇ ਗਏ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੁਮਾਰਿਲ ਦੇ ਸਿਸ ਉਮਬੇਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ।[5] ਉਮਬੇਕ ਦੀ 'ਸਲੋਕ-ਵਾਰਤਿਕ' ਦੀ ਟੀਕਾ ਦੇ ਇਕ ਖਰੜੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹੀ "ਯੇ ਨਾਮ ਕੇਚਿਦ ਇਹ ਨਹ" ਪਦ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਪੂਰਵਰੰਗ ਦੇ ਪਦ ਵਾਕੁਰ ਹੈ। ਚਿਤਸੁਖਾਚਾਰਯ ਦੀ 'ਤਤ੍ਵਪ੍ਰਦੀਪਿਕਾ' (ਚਿਤਸੁਖੀ) ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੇ ਦੂਜੇ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੀ 'ਨਯਨਪ੍ਰਸਾਦਿਨੀ' ਟੀਕਾ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਭੂਤੀ ਹੀ

---

3 ਵੀਰਰਾਘਵ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ— साम्बा पुनातु भवभूतिपवित्रमूर्तिः ।

ਅੰਨਤਪੰਡਿਤ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ— गिरिजायाः कुचौ वन्दे भवभूतिसिताननौ ।

ਸ੍ਰੀਧਰਦਾਸ 'ਸਦੁਕਤਿਕਰਣਾਮ੍ਰਿਤ' ਵਿਚ ਉਧ੍ਰਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ—

कां तपस्वी गतोऽवस्थामिति स्मेराननाविव स्तनौ ।
वन्दे गौरीघनाश्लेषभवभूतिसिताननौ ॥

4. ਦੇਖੋ ' ਕੁਨਹਨ ਰਾਜਾ 'ਸਰਵੇ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਪੰਨਾ ੧੮੩।
5. ਐਸ. ਪੀ. ਪੰਡਿਤ : 'ਗੌਡਵਹੋ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਬਾਂਬੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੀਰੀਜ਼।

ਉਮਬੇਕ ਹੈ । 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੇ ਟੀਕਾਕਾਰ ਘਨਸਯਾਮ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਥਨਾਂ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਦ੍ਰਵਿੜ ਮੂਲ ਦਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦਲੀਲ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਤੇ ਉਮਬੇਕ ਨੂੰ ਇਕੋ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਦੂਜੇ ਵਿਦਵਾਨ ਉਪਰੋਕਤ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨੂੰ ਅੰਤਿਮ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ । ਕੇਵਲ ਇਕ ਖਰੜੇ ਵਿਚ ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਕੇਵਲ ਦੋ ਅੰਕਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ ਉਮਬੇਕ ਨਾ ਸੰਦਿਗਧ ਹੈ । "ਯੇ ਨਾਮ..." ਇਹ ਪਦ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਗ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ, ਪਰ ਉਮਬੇਕ ਦੇ 'ਮੀਮਾਸਾਭਾਸਯ' ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਇਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਅਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀ ਨੇ ਜੋੜ ਦਿਤਾ ਹੋਣਾ ਹੈ ਜੋ ਦੋਹਾ ਲੇਖਕਾ ਦੇ ਇਕ ਹੋਣ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਰਖਦਾ ਸੀ । ਨਾਲ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਾਸਤ੍ਰੀਯ ਪਿੱਠ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਸੰਕਾ ਦੀ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਮੀਮਾਸਕ ਨਾਲੋਂ ਵਧੇਰੇ, ਵੇਦਾਤੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।[6]

ਇਸ ਵਿਵਾਦ ਵਿਚ ਪੈਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ । ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ-ਕੱਥ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲਾ 'ਉਦੁੰਬਰ ਨਾਮ' (उदुम्बरनामान.) ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ, ਵਿਸੇਸ ਥਾ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਕੁਲ ਦਾ ਨਾ (ਉਪਨਾਮ) ਹੈ । ਮਿਰਾਸੀ ਯਵਤਮਾਲ ਜਿਲੇ ਵਿਚ ਪੈਨਗੰਗਾ ਦੇ ਉੱਤਰੀ ਤਟ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਉਮਰਖੇੜ ਨਾਲ ਉਦੁੰਬਰ ਦੀ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਜਨਮ-ਸਥਾਨ

'ਮਹਾਵੀਰ-ਚਰਿਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦਕਸਿਣਾਪਥ ਵਿਖੇ ਸਥਿਤ ਪਦਮਪੁਰ (ਜਾ ਪਦਮਨਗਰ) ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਜਨਮ-ਸਥਾਨ ਦਸਦੇ ਹਨ । 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ-ਸਥਾਨ ਪਦਮਾਵਤੀ ਹੈ । ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਕਾਰ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਨਗਰੀ ਵਿਦਰਭ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ । 'ਦਕਸਿਣਾਪਥ' ਦਾ ਅਰਥ ਸਪਸਟ ਨਹੀਂ ਹੈ ।

ਇਤਿਹਾਸਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦੱਸਣ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ

---

6. ਵਿਉਰੇ ਲਈ ਦੇਖੋ · ਕਾਣੇ . 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' (ਸੰ), ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰਨਾ ੧੨-੧੬, ਕਰਮਰਕਰ · 'ਭਵਭੂਤੀ' (ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਸਵਵਿਦਿਆਲਯ ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਮਾਲਾ- ੫) ਪੰ. ੮-੯,
ਬੇਲਵਲਕਰ · 'ਲੇਟਰ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਰਾਮ', ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਹਰਸ਼ੇ : 'ਆਬਜਰਵੇਸੰਜ ਆਨ ਦਿ ਲਾਈਫ ਐਂਡ ਲਿਟੇਚਰ ਆਫ ਭਵਭੂਤੀ' (ਫ੍ਰੈਂਚ) ਫਰਾਸ, ਪੰ ੧੯,
ਸੀ ਕੁਨਹਨ ਰਾਜਾ : 'ਸਲੋਕਵਾਰਤਿਕਵਿਆਖਿਆ' (ਭੱਟ ਉਸਬੇਕ ਕ੍ਰਿਤ), ਮਦਰਾਸ ਵਿ ਸੰ ਮਾਲਾ ੧੩, ਭੂਮਿਕਾ ਪੰ ੨੧, ਮਿਰਾਸੀ · 'ਸੰਸੋਧਨ ਮੁਕਤਾਵਲੀ' (ਤੀਸਰੀ) (ਮਰਾਠੀ) ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ',
ਭਟ · 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਭੂਮਿਕਾ ਪ ੪-੯ ।

ਯਤਨ ਜਨਰਲ ਕਨਿੰਘਮ ਨੇ ਕੀਤਾ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਵਾਯਾ ਜਾ ਪਦਮਪਵਾਯਾ ਪਿੰਡ ਨੂੰ ਹੀ ਪਦਮਾਵਤੀ ਮੰਨਿਆ, ਜਿਹੜਾ ਗਵਾਲੀਅਰ ਖੇਤਰ ਵਿਖੇ ਪਾਰਾ (ਪਾਰਵਤੀ) ਨਦੀ ਕੋਲ, ਸਿੰਧੂ ਨਦੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਹੈ ਤੇ ਨਰਵਾਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਹੈ। ਡਾ: ਭੰਡਾਰਕਰ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਦਕਸ਼ਿਣਾਪਥ ਦਾ ਖੇਤਰ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਵਿਚ ਵਿਦਰਭ ਤੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਦੋਵੇਂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੱਖਣ ਦੇ ਮੂਲ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਨਾਗਪੁਰ ਪੱਤੀ ਦੇ ਚਾਂਦਾ ਜਾ ਚੰਦਰਪੁਰ ਵਿਚ ਆ ਵਸੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੇ ਵਰਣਨ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਥਾਂ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਨਾਲ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸ ਥਾ ਦਾ ਨਿਵਾਸੀ ਹੋਣਾ ਆਵਸ਼ਕ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਪਦਮਪੁਰ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਕ੍ਰਿਸ-ਸਥਾਨ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦਾ ਇਕ ਹੋਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨਿਸ਼ਕਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਮਿਰਾਸ਼ੀ ਨੇ ਨਾਗਪੁਰ-ਵਿਦਰਭ ਖੇਤਰ ਦੇ ਭੰਡਾਰਾ ਜ਼ਿਲੇ ਦੇ ਪਦਮਪੁਰ ਨੂੰ ਕਵੀ ਦਾ ਮੂਲ ਸਥਾਨ ਦਸਿਆ ਹੈ। ਉਹ ਆਪਣੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜਿਆ ਦੇ ਇਕ ਤਾਮਰ-ਪੱਤਰ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਕ ਰਾਜਧਾਨੀ ਪਦਮਪੁਰ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਪਰਿਵਰਤਨ, ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਰਿਵਾਰ ਦਾ ਗੌਰਵ, ਦੋ ਮੰਦਿਰਾ ਤੇ ਇਕ ਸ਼ਿਵ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਪੁਰਾਤੱਤਵੀ ਖੋਜ, ਆਧੁਨਿਕ ਪਦਮਪੁਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਤੈਤਿਰੀਯ ਸ਼ਾਖਾ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪਰਿਵਾਰਾਂ ਦਾ ਹੋਣਾ—ਇਹ ਸਭ ਪਦਮਪੁਰ ਨੂੰ ਹੀ ਕਵੀ ਦਾ ਮੂਲ-ਸਥਾਨ ਸਿੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ।[7] ਫਿਰ ਵੀ ਵਿਦਵਾਨਾਂ ਵਿਚ ਮਤਭੇਦ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਸਾਨੂੰ ਹੋਰ ਖੋਜ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਕਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ।

ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ

ਏਕਤਾ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਦੂਜੀ ਸਮਸਿਆ ਦੇਵਤਾ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਭੂਮਿਕਾਵਾ ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਹੈ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੇ ਮੇਲਿਆ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਖੇਡੇ ਗਏ ਸਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਕਾਰ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਦਾ ਅਰਥ ਅੰਬਿਕਾ ਜਾ ਪਾਰਵਤੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਸ਼ਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਧੁਨਿਕ ਆਲੋਚਕ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਉਜੈਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਮਹਾਕਾਲ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਇਹ ਠੀਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਕਾਲ ਕਦੇ ਵੀ ਇਸ ਨਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਸ੍ਰੀ ਲੇਲੇ ਨੇ ਸਰਵਪ੍ਰਥਮ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਦਾ (ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਸਥਿਤ) ਕਾਲਪੀ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ[8] ਦਸਿਆ। ਇਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਮਿਰਾਸ਼ੀ ਨੇ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਦਲੀਲਾ ਦਿਤੀਆ ਹਨ। ਸਰਾਪਿਆ ਹੋਇਆ, ਕੋੜ੍ਹੀ, ਕ੍ਰਿਸ਼ਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਾਂਬ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਵਰਦਾਨ ਸਦਕਾ ਰੋਗ-ਮੁਕਤ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਪੁਰਾਣਕ ਕਥਾ ਅਨੁਸਾਰ ਸੂਰਜ ਦੇਵਤਾ ਨੇ ਤਿੰਨ ਥਾਵਾ ਉਤੇ ਰਹਿਣ ਦਾ ਵਚਨ

7. ਮਿਰਾਸ਼ੀ : 'ਸੰਸ਼ੋਧਨ ਮੁਕਤਾਵਲੀ', ਪ੍ਰਥਮ ਆਵਲੀ (ਪੰ. ੭੬-੯੪) ਦੂਸਰੀ ਆਵਲੀ (ਪੰ ੬੭-੭੬); ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ'।
8. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ, ਸਾਰ ਵ ਵਿਚਾਰ' (ਮਰਾਠੀ) ਪੰ ੫।

ਦਿਤਾ ਸੀ, ਪੂਰਵ ਵਿਚ ਕੋਣਾਰਕ, ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਮੂਲਸਥਾਨ (ਮੁਲਤਾਨ) ਤੇ ਯਮੁਨਾ ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਕਾਲਪੀ। ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਦਾ ਨਾ ਲੈ ਕੇ ਉਲੇਖ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਜਸੇਖਰ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਥਾ ਗਾਧਿਪੁਰ (ਕੱਨੌਜ) ਦੇ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਹੈ, ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਏਕਤਾ ਯਮੁਨਾ ਕਿਨਾਰੇ ਸਥਿਤ ਕਾਲਪੀ ਨਾਲ ਮੰਨੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਦਾ ਅਰਥ ਹੋਇਆ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਜਾ ਕਾਲਪੀ ਦੇ ਦੇਵਤਾ ਅਰਥਾਤ ਸੂਰਜ। ਰਾਸਟ੍ਰਕੂਟ ਰਾਜਾ ਇੰਦਰ ਤੀਸਰੇ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਗੋਬਿੰਦ ਚੌਥੇ ਦੇ (ਖੰਭਾਤ ਤੇ ਸਾਗਲੀ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ) ਤਾਮਰ-ਪੱਤਰਾ ਵਿਚ ਇਹ ਉਲੇਖ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਨ 915 ਈ: ਵਿਚ ਕੱਨੌਜ ਉਤੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਹੋਇਆ ਤੇ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ ਦੇ ਚੌਰਸ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ ਵਿਸਾਲ ਸੈਨਾ ਨੇ ਪੜਾਉ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਦੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਦੀ ਹੋਂਦ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਦੇ ਦਰਸਕਾ ਦੇ ਇਕੱਠਾ ਲਈ ਢੁਕਦੀ ਹੈ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਲਈ ਇਕ ਪਦ ਹੈ (੧-੩)। ਰਾਜ ਸੇਖਰ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉਲੇਖ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕੀਰਤੀ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆ (ਕਾਲਪੀ) ਤੋਂ ਕੱਨੌਜ ਪਹੁੰਚੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਕੱਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਉਜੈਨੀ ਦੇ ਮਹਾਕਾਲ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਆਏ ਮਧੁਮਤੀ ਤੇ ਪਾਰਾ ਨਦੀਆ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਸੁਵਰਣਬਿੰਦੂ ਸਿਵਲਿੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਿਵ ਜੀ ਨੂੰ ਹੀ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਮੰਨਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਬਲ ਹੈ।[9]

9 ਦੇਖੋ : ਮਿਰਾਸੀ . 'ਸੰਸੋਧਨ ਮੁਕਤਾਵਲੀ', ਪ੍ਰਥਮ ਆਵਲੀ (ਪੰ ੯੫-੧੦੩)—ਤੀਸਰੀ ਆਵਲੀ (ਪੰ. ੩੫-੪੦),
ਕਰਮਰਕਰ : 'ਭਵਭੂਤੀ' (ਪੰ ੬-੭)
ਕ੍ਰਟ : 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੧੩-੧੭।

ਦੂਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਪਰਕ

ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਕਈ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ, ਜਿਹੜੇ ਅੱਜ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਸੰਕਲਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾ ਨਾਲ ਕਈ ਅਜਿਹੇ ਪਦ ਉਧ੍ਰਿਤ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਤਿੰਨਾ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੇ। ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ਼ ਆਪਣੇ 'ਗੌਡਵਹੋ' (ਪਦ ੭੯੯) ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀਆ ਕਥਾ ਪ੍ਰੇਰਕ ਸਮੁੰਦਰ ਦੀ ਉਪਮਾ ਵਾਲੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤਮੁਖੀ ਵਿਚ, ਜਿਸ ਦਾ ਉਲੇਖ ਪਹਿਲੇ ਅਧਿਆਇ ਵਿਚ ਆਇਆ ਹੈ, ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਮੰਨੇ-ਪ੍ਰਮੰਨੇ ਲੇਖਕ ਭਵਭੂਤੀ ਕੇਵਲ ਨਾਟਕ, ਨਾਟਿਕਾ ਆਦਿ ਲਿਖਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਆਦਰਹੀਣ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।[1] ਇਹ ਗੱਲ ਉਦੋਂ ਤਕ ਢੁੱਕਵੀਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ, ਜਦੋਂ ਤਕ ਅਸੀਂ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਨਾ ਕਰ ਲਈਏ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਮਾਣਿਕ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰਾਰਥ ਤੋਂ ਅਤਿਰਿਕਤ ਨਾਟਿਕਾ ਆਦਿ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਸਨ।[2] 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਵੇਦ, ਉਪਨਿਸ਼ਦ ਤੇ ਸਾਖਯ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ ਨਾਂ ਗਿਆਨਨਿਧੀ ਦਸਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ 'ਸ੍ਰੇਸ਼ਠ ਪਰਮਹੰਸ' ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ ਅਧਿਐਨ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀਯ-ਗ੍ਰੰਥ ਵੀ ਲਿਖੇ ਹੋਣ। ਦੁਰਭਾਗ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਰਚਿਤ ਤਿੰਨ ਨਾਟਕ ਹੀ ਅੱਜ ਉਪਲਬਧ ਹਨ—'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੇ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'।

---

1. 'न हि पुरा आस एव सन् नाटकनाटिकादिप्रबन्धविरचनमात्रेण अनादृतो भवति भवभूतिः।'

   'ਤੱਤ੍ਵਪ੍ਰਕੀਪਿਕਾ' (ਨਿਰਣਯਸਾਗਰ ਸੰਸਕਰਣ, ਪੰ ੨੬੫)।

2 ਦੇਖੋ 'ਕੁਨਹਨ ਰਾਜਾ' : 'ਸ਼ਲੋਕਵਾਰਤਿਕਵਿਆਖਿਆ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੨੩-੨੪; ਤੇ 'ਸਰਵੇ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ'।

ਤਿੰਨਾ ਨਾਟਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਦੇ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਵਿਦਵਾਨ ਇਕਮਤ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਐਮ. ਆਰ ਕਾਲੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਨੂੰ ਕਵੀ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਤੇ ਯੁਵਾਵਸਥਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਨਾਟਕਾ ਦੀ ਸਥਾਪਿਤ ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਗੁਣ ਵੀ ਹਨ, ਪਰ ਇਸ ਦੇ ਦੋਸ ਉਜਾਗਰ ਹਨ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਨਿਕਟਤਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[3] ਆਨੰਦਰਾਮ ਬਰੂਆ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸ਼ਾਰਦਾਰੰਜਨ ਰਾਯ ਬਿਲਕੁਲ ਵਿਪਰੀਤ ਮਤ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ 'ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ' ਸੈਲੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਬਹੁਤ ਸੁੱਧ ਤੇ ਆਕਰਸਕ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਭਾਵੇਂ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਖੇੜਿਆ ਪਿਛੋਂ ਗਿਆ, ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਰਚਨਾ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੋਈ। ਰਾਯ ਦਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਕਲਾ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਤੇ ਭਾਸਾ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਸੰਕੇਤ ਹਨ, ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਲਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੇ ਹਨ।[4]

ਸਾਹਿਤਕ ਸਮੀਖਿਆ ਅਕਸਰ ਮਨੋਪਰਕ ਹੋ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਤਰਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਸਿੱਟਿਆ ਲਈ ਵੀ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੂਲ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਆਏ ਸੰਦਰਭਾ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆਂ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਢੰਗਾ ਨਾਲ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਰਾਯ ਮੁਢਲੇ ਲੇਖਨ ਦਾ ਚਿੰਨ੍ਹ ਮੰਨਦੇ ਹਨ, ਕਵੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਵਿਸੇਸਤਾ ਹੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਕੁਝ ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਂ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਸਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕ ਲੜੀਵਾਰ ਹੀ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਉਸੇ ਨਾਇਕ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਤੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਤਿੰਨਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਮਨੋਦਸਾ ਇਹ ਦਰਸਾਉਂਦੀ ਹੈ ਕਿ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨੇ ਕਵੀ ਦਾ ਮਨ ਖੱਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਮਿਹਣੇ ਦਿਤੇ ਹਨ। 'ਉੱਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੇ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਭਾਵੇਂ ਕੁੜੱਤਣ ਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਲੋਕ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੇ ਚੰਚਲ ਸੁਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰੌਢ ਗਿਆਨ ਜਰੂਰ ਝਲਕਦਾ ਹੈ।[5]

ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਹੋਰ ਹੀ ਸਿੱਟੇ ਨਿਕਲਦੇ ਹਨ—

1. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਆਪਣੀ ਜੀਵਨੀ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ, 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਸੰਖਿਪਤ।
2 ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਵਸਤੂ ਜਟਿਲ ਤੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਪਾਤਰਾ ਦੀ ਸੰਖਿਆ ਵਧੇਰੇ ਹੈ, 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਕੇਵਲ ਨਾਇਕ

3 ਦੇਖੋ ਕਾਲੇ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', (ਸੰ) ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ।
4. ਦੇਖੋ ਰਾਯ. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', (ਸੰ) ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੧੧-੧੮।
5. ਵਿਵਾਦ ਦੇ ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਭਟ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੧੭-੨੪

ਤੇ ਨਾਇਕਾ ਉਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਪਾਤਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਨਿਸਚੇ ਹੀ ਪਰਿਪੱਕ ਹੈ।

3. ਜਿਥੇ ਕਿ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਪ੍ਰੌਢ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਪਰਿਪੱਕ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਸਰਵੋਤਮ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ, ਉਥੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਯੁਵਾ ਅਵਸਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਹੈ।

4 ਜਿਵੇਂ-ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੋਂ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੇ, ਫਿਰ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੇ ਹਾਂ, ਤਿਵੇਂ-ਤਿਵੇਂ ਨਾ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਵੇਗ ਸਗੋਂ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਡੂੰਘਾਈ ਤੇ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਚੰਗੇਰੀ ਜਾਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਨਾਟਕਾਂ ਦਾ ਤਰਕਪੂਰਣ ਕਾਲਕ੍ਰਮ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[6]

'ਭੋਜਪ੍ਰਬੰਧ' ਵਿਚ ਲਿਖੀਆਂ ਸਾਹਿਤਕ ਕਥਾਵਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਲੀਦਾਸ, ਦੰਡੀ, ਵਰਰੁਚੀ ਤੇ ਰਾਜਾ ਭੋਜ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਨਾਲ ਜੋੜਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਥਾਵਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਇਤਿਹਾਸਕ ਮੱਹਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਵੀਆਂ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨੂੰ ਹੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਕਵੀ ਦੀ ਕਿਸੇ ਵਿਸੇਸ ਯੋਗਤਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਕੇਵਲ ਇਕ ਹੀ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਪਰਕ ਪੱਕਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਉਹ ਹੈ ਭਵਭੂਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਵਿਚਕਾਰ, ਅਰਥਾਤ ਦੋਹਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਕੱਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ।[7]

---

6 ਦੇਖੋ . ਭਟ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੨੪-੨੫ · ਤੇ ਕਰਮਰਕਰ, 'ਭਵਭੂਤੀ' ਪੰ ੮੧-੮੫;
ਟੋਡਰਮੱਲ · 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ. ੩੧ ਬੇਲਵਲਕਰ : 'ਦਿ ਲੇਟਰ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਰਾਮ' ਹਾਰਵਰਡ ਓਰਿਏਂਟਲ ਸੀਰੀਜ, ਸੰਚੀ 21, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ।

7. ਵਿਸਤਾਰ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰ੍ਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੨੬-੨੭।

ਤੀਜਾ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਜੀਵਨਕਾਲ ਤੇ ਯੁਗ

(1)

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾਂ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਤੇ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪਰਕ ਕਾਰਣ ਯਥਾਸੰਭਵ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

1 (ਕ) ਕਲਹਣ ਨੇ ਆਪਣੀ 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਵਿਚ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ, ਭਵਭੂਤੀ ਤੇ ਹੋਰਨਾ ਕਵੀਆ ਨੂੰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ; ਤੇ ਇਹ ਵੀ ਦਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਮੁਕਤਾਪੀੜ ਲਲਿਤਾਦਿਤ੍ਯ ਨੇ ਹਰਾਇਆ ਸੀ। ਕਲਹਣ ਲਲਿਤਾਦਿਤ੍ਯ ਦਾ ਸਮਾ ਸੰਨ ੬੯੩ ਤੇ ੭੩੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਦਸਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੀਨ ਦੀ ਕਾਲਗ਼ਣਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਲਿਤਾਦਿਤ੍ਯ ਦੇ ਇਕ ਪੂਰਵ-ਗਾਮੀ ਚੰਦਰਾਪੀੜ ਨੇ ਚੀਨ ਦੇ ਰਾਜਾ ਕੋਲ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਸੰਨ ੭੩੬ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਉਸ ਤੋਂ ਇਕ ਮਾਨਪਦ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਲਲਿਤਾਦਿਤ੍ਯ ਨੇ ਆਪ ਸੰਨ ੭੩੬ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਚੀਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਅਭਿਲੇਖ ਅਨੁਸਾਰ ਕਲਹਣ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ ਵਿਚ ਲਗਭਗ ੩੧ ਸਾਲਾਂ ਦਾ ਸੁਧਾਰ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਦਨੁਸਾਰ ਲਲਿਤਾਦਿਤ੍ਯ ਦਾ ਸਮਾ ਸੰਨ ੭੨੪ ਤੇ ੭੬੧ (ਜਾ ੭੩੧-੭੬੭) ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਲਿਤਾਦਿਤ੍ਯ ਨੇ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਨੂੰ ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੭੩੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਹਰਾਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

(ਖ) ਚੀਨ ਦੀ ਕਾਲਗਣਨਾ ਤੋਂ ਇਹ ਵੀ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮੱਧ ਭਾਰਤ ਦੇ ਇਕ ਰਾਜਾ ਈ-ਚਾ-ਫੇਨ-ਮੋ ਨੇ ਸੰਨ ੭੩੧ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਇਕ ਰਾਜਦੂਤ ਨੂੰ ਚੀਨ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਮਿਰਾਸੀ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਹੀ ਹੈ। ਤਦਨੁਸਾਰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਪਰ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ,

ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦਾ ਸਮਕਾਲੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੭੨੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਉਤੇ ਬੈਠਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ।

(ਗ) ਇਕ ਜੈਨ ਲੇਖਕ, ਰਾਜਸੇਖਰ ਸੂਰੀ (ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੧੩੪੮ ਈਸਵੀ), ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਮਰਜ ਨੇ ਸੰਨ ੭੫੦ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਜੈਨ ਮਤ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ । ਅਮਰਜ ਨੂੰ ਸੰਨ ੭੫੪ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਮਿਲੀ ਸੀ । ਇਸ ਲਈ ੭੫੦ ਈਸਵੀ ਤੇ ੭੫੪ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦਾ ਸਵਰਗਵਾਸ ਹੋਇਆ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦਾ ਰਾਜਕਾਲ ੭੨੫ ਤੋਂ ੭੫੨ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

(ਘ) ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਯਸੋਵਰਮਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਦਰ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ 'ਗੌਡਵਹੋ' ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ ਸੀ । ਇਸ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਮਹਾਕਾਵਿ ਵਿਚ ਗੌੜਰਾਜਾ ਉਤੇ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਚ ਇਕ ਸੂਰਜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ('ਗੌਡਵਹੋ' ਪਦ ੭੨੯) ਜੈਕੋਬੀ ਦੀ ਜੋਤਸ ਗਣਨਾ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਗ੍ਰਹਿਣ ੧੪ ਅਗਸਤ, ੭੩੩ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਲੱਗਿਆ । ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ ਤਰਕਸੰਗਤ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਕਾਵਿ ਸੰਨ ੭੩੫ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਮਾਣ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਮਾ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਉਤਰਾਰਧ ਤੇ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ੭੦੦-੭੩੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚ ਵੀ ਸਕੋੜਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕੇਵਲ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ ਸਗੋਂ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੇ ਮਾਣ ਨਾਲ ਸਵੀਕਾਰ ਕਰਦਾ ਹੈ ।

2. ਇਤਿਹਾਸਕ ਪ੍ਰਮਾਣਾ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਾਲਗਣਨਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਮਾਣ ਨਾਲ ਵੀ ਸਮਰਥਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ :—

(ਕ) ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਉਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਦੁਸਯੰਤ-ਸਕੁੰਤਲਾ ਤੇ ਪੁਰੂਰਵਾ-ਉਰਵਸੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਆਹ ਦੇ ਸੰਕੇਤ; ਕੌਸਿਕੀ ਤੇ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਇਕੋ ਜਿਹੀ ਭੂਮਿਕਾ; ਮਾਧਵ ਦੇ ਕਥਨਾਂ ਵਿਚ 'ਮੇਘਦੂਤ' ਦਾ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਸੰਕੇਤ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੋ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਦੀ ਸਮਾਨਤਾ ਜਿਥੇ ਦੁਸਯੰਤ ਤੇ ਰਾਮ ਵਿਸੇਸ ਪਛਾਣ ਚਿੰਨ੍ਹਾਂ ਰਾਹੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦੇ ਹਨ—ਇਹ ਤੱਥ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਿਵੇਂ ਭਵਭੂਤੀ ਉਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੇ ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪਿਆ ਸੀ । ਸੁਭਾਵਕ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਹੋਏ ਹਨ ।

(ਖ) ਬਾਣ (ਸੰਨ ੬੦੬-੬੪੭ ਈਸਵੀ) ਜਾਂ ਦੰਡੀ (ਅਵੰਤਿਸੁੰਦਰੀ-ਕਥਾ ਸੰਨ ੬੭੫-੭੦੦ ਈਸਵੀ) ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ । ਤਦ

ਵੀ ਇਹ ਤੱਥ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹੈ, ਇਹ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕਾਲ ਦੀ ਮੁਢਲੀ ਸੀਮਾ ਸੰਨ ੭੦੦ ਈਸਵੀ ਹੈ।

(ਗ) ਅਨੇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਲੇਖਕ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਦਾਹਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ—ਕਸ਼ੇਮੇਂਦ੍ਰ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਮੰਮਟ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਮਹਿਮਭੱਟ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਭਾਗ), ਸੋਮਦੇਵ (ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਧਨੰਜਯ (ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਸੋਢਲ, 'ਉਦਯਨਸੁੰਦਰੀ-ਕਥਾ' ਲੇਖਕ (੧੦੫੦ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ), ਕੁੰਤਕ (ਲਗਭਗ ੧੦੦੦ ਈਸਵੀ), ਅਭਿਨਵ ਗੁਪਤ (੬੮੦-੧੦੨੦ ਈਸਵੀ) ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਰਾਜਸ਼ੇਖਰ ਜੋ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਅਵਤਾਰ ਮੰਨਦਾ ਹੈ (ਦਸਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦਾ ਮੁਢਲਾ ਭਾਗ)। ਗਿਆਰਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਦੇ ਸੰਕਲਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਤੋਂ ਛੁੱਟ, ਵਾਮਨ (ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ) ਹੀ ਉਹ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਅਲੰਕਾਰ-ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਦੋ ਪਦ ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤੇ ਹਨ।
ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਗਤਿਵਿਧੀ ਨੂੰ ਸੰਨ ੭੦੦ ਤੇ ੭੩੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ।

(2)

ਕਵੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਸੂਚਨਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਰਭ ਵਿਚ ਪਦਮਪੁਰ ਦਾ ਵਾਸੀ ਸੀ, ਆਪਣੇ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਪਦਮਾਵਤੀ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਕੱਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਰਹਿਣ ਲਗਿਆ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਿਦਰਭ ਤੇ ਉੱਤਰੀ ਭਾਰਤ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਿਹਾ।

ਇਸ ਸਮੇਂ (੭ਵੀਂ ਤੇ ੮ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ), ਕਸਮੀਰ ਉਤੇ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਦਾ ਰਾਜ ਸੀ ਤੇ ਕੱਨੌਜ ਉਸ ਜਿਹੇ ਹੀ ਬਲਵਾਨ ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਲਗਭਗ ਸੰਨ ੭੨੫ ਈ ਵਿਚ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲੀ। ਕਸਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਇਤਿਹਾਸ ਲੇਖਕ ਕਲਹਣ ਆਪਣੀ 'ਰਾਜਤਰੰਗਿਣੀ' ਵਿਚ ਦਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਯਸੋਵਰਮਾ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਸੀ, (ਲਗਭਗ ੭੪੦ ਈ.) ਪਰ ਇਨ੍ਹਾ ਦੋਹਾ ਰਾਜਿਆ ਦੀ ਜੇਤੂਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾ ਨੂੰ ਹੀ ਧਰਮ, ਸਾਹਿਤ ਤੇ ਕਲਾ ਦਾ ਸੰਰਖਿਅਕ ਕਿਹਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਰਭ ਦੀ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਸਾ ਕੁਝ ਹੋਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੀ। ਵਿਦਰਭ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਕੂਟ ਵੰਸ ਦੇ ਨੰਨਰਾਜ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਇਸ ਵੰਸ ਦੇ ਰਾਜਾ ਮਾਹਿਸਮਤੀ ਦੇ ਕਲਚੁਰੀ ਰਾਜਿਆ ਦੇ ਸਾਮੰਤ (ਕਰਦਾਤਾ ਰਾਜਾ) ਸਨ ਤੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਬਾਦਾਮੀ ਦੇ ਚਾਲੂਕਯਵੰਸ਼ੀ

ਪੁਲਕੇਸ਼ੀ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਸਾਮੰਤ ਬਣੇ, ਜਦੋਂ ਪੁਲਕੇਸ਼ੀ ਨੇ ਕਲਚੁਰੀਆਂ ਨੂੰ ਹਰਾਇਆ ਤੇ ਤਿੰਨੇ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਆਪਣੇ ਅਧੀਨ ਕਰ ਲਏ, ਅਰਥਾਤ, ਵਿਦਰਭ, ਉੱਤਰ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ ਤੇ ਕੁੰਤਲ ਭਾਵ ਦੱਖਣ ਮਹਾਰਾਸ਼ਟ੍ਰ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਕਾਟਕਾ ਤੋਂ ਪਿਛੋਂ ਵਿਦਰਭ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਰਾਸ਼ਟ੍ਰਕੂਟ ਕੇਵਲ ਸਾਮੰਤ ਸਨ। ਪਦਮਾਵਤੀ (ਗਵਾਲਿਅਰ ਦੇ ਉੱਤਰ-ਪੱਛਮ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਪਦਮਪਵਾਯਾ) ਤੀਸਰੀ ਜਾਂ ਚੌਥੀ ਸਦੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਭਾਰਸ਼ਿਵ ਵੰਸ਼ ਦੇ ਨਾਗ ਰਾਜਾਵਾ ਦੇ ਅਧੀਨ ਸੀ। ਪਦਮਾਵਤੀ ਦਾ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਇਤਿਹਾਸ ਗਿਆਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚਲਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੱਠਵੀਂ ਸਦੀ ਤਕ ਇਹ ਨਗਰੀ ਚੜ੍ਹਦੀਆ ਕਲਾ ਵਿਚ ਰਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਦਰਭ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਸੁਤੰਤਰ ਰਾਜ ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਦੀ ਅਣਹੋਂਦ ਦੱਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਕਿਉਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਜਨਮ ਭੂਮੀ ਛੱਡ ਕੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿਚ ਕਿਸਮਤ ਅਜ਼ਮਾਉਣੀ ਪਈ ਤੇ ਹਾਰ ਕੇ ਕੰਨੌਜ ਵਿਚ ਰਾਜਕੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਮੂੰਹ ਕਰਨਾ ਪਿਆ।

ਵਿਦਰਭ ਵਿਚ ਮਿਲੇ ਤਾਮਰ-ਪੱਤਰਾ ਉਤੇ ਉੱਕਰੇ ਅਨੁਦਾਨ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈ ਵਿਚ ਵਿਦਰਭ ਉਤੇ ਰਾਜ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਨੰਨਰਾਜ ਦਾ ਝੁਕਾਉ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਵਲ ਸੀ। ਪਰ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਰਾਜ ਸਮੇਂ ਉੱਤਰ ਭਾਰਤ ਵਿਚ ਬੌਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਕਈ ਹੋਰ ਧਾਰਮਿਕ ਪੰਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਚਾਰ-ਪ੍ਰਸਾਰ ਹੋਇਆ। ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਆਪਣੇ 'ਗੌੜਵਹੋ' ਵਿਚ ਹਿੰਦੂ ਦੇਵਤਿਆਂ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਸੈਨਿਕ ਅਭਿਆਨ ਸਮੇਂ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦਾ ਦੇਵੀ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਕਰਨ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰਪੂਰਵਕ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਉਥੇ ਮਨੁੱਖੀ ਖੋਪੜੀਆ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਦੇਵੀ ਦੀ ਪੂਜਾ ਕਰਨ ਦਾ, ਪਿਸ਼ਾਚਾ ਰਾਹੀਂ ਲਹੂ ਪੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਤੇ ਇੱਥੇ ਪੂਜਾ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਵੇ ਵਜੋਂ ਨਰਮਾਸ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੇ ਵਿਵਰਣ ਕਾਪਾਲਿਕ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ। 'ਮਾਲਤੀ ਮਾਧਵ' ਵਿਚਲਾ ਕਾਪਾਲਿਕ ਪੂਜਾ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵੀ ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਇਸ ਸੰਪ੍ਰਦਾਇ ਦੀ ਹੋਂਦ ਨੂੰ ਦਰਸਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਬੌਧ ਤੇ ਜੈਨ ਧਰਮਾਂ ਦੇ ਵੀ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਤੇ ਅਨੁਯਾਈ ਸਨ। ਇਹ ਵਿਦਿਤ ਹੈ ਕਿ ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਇਕ ਮੰਤ੍ਰੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੇ ਨਾਲੰਦਾ ਵਿਦਿਆਪੀਠ ਦੇ ਮੰਦਰਾ ਤੇ ਭਿਕਸ਼ੂਆ ਨੂੰ ਅਨੁਦਾਨ ਦਿਤਾ ਸੀ; ਯਸ਼ੋਵਰਮਾ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀ ਅਮਰਜ ਨੇ ਜੈਨ ਧਰਮ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ; ਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿਚ ਬੌਧ ਸਤੂਪਾ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਵੀ ਮਿਲੇ ਹਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਵਿਚ ਵੀ ਹਿੰਦੂ ਤੇ ਬੌਧ ਧਰਮ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵਧ-ਫੁਲ ਰਹੇ ਸਨ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਰਾਜੇ ਹਿੰਦੂ ਸਨ ਤੇ ਇਹ ਵਿਦਿਤ ਹੈ ਕਿ ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਨੇ ਕਈ ਹਿੰਦੂ ਮੰਦਰਾਂ ਦੀ ਉਸਾਰੀ ਲਈ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿਤੀ ਸੀ, ਇਨ੍ਹਾ ਵਿਚੋਂ ਇਕ, ਸ੍ਰੀਨਗਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਪਹਾੜੀ ਉਤੇ ਸਥਿਤ ਸੂਰਜ ਦਾ ਮਾਰਤੰਡ-ਮੰਦਰ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੇ ਅਵਸ਼ੇਸ਼ ਅੱਜ ਵੀ ਦਿੱਸਦੇ ਹਨ। ਲਲਿਤਾਦਿਤਯ ਇਕ ਉਦਾਰ ਰਾਜਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਦਾਨ, ਧਰਮ ਤੇ ਲੋਕਹਿਤ ਦੇ ਅਨੇਕ ਕੰਮ ਕੀਤੇ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸਦੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ

ਧਰਮਾ ਵਿਚਕਾਰ ਸਹਿਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਉਦਾਰਤਾ ਦੇ ਵਾਤਾਵਰਣ ਦੁਆਰਾ ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਧਰਮ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਰਾਹੀਂ, ਉਸ ਯੁਗ ਵਿਸ਼ੇਸ ਵਿਚ ਉਥੋਂ ਦੀ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸਥਿਤੀ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[1]

ਇਉਂ ਵੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਾਰ ਲਈ ਪਰਿਸਥਿਤਿਆ ਸਾਮਾਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਨੁਕੂਲ ਤੇ ਉਤਸਾਹਵਰਧਕ ਸਨ। ਯਸੋਵਰਮਾ ਆਪ ਕਾਵਿ ਤੇ ਨਾਟਕ-ਲੇਖਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਕੁਝ ਲਘੂ ਪਦ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਕਲਨਾ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਹਨ। ਇਉਂ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ 'ਰਾਮਾਭਯੁਦਯ' ਨਾ ਦਾ ਇਕ ਨਾਟਕ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜੋ ਹੁਣ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਸ ਦੇ ਰਾਜਕਵੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਦਾ ਜਸ ਗਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਉਸਤਤੀ-ਕਾਵਿ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਕਾਰਣ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜਕੀ ਆਦਰ ਤੇ ਕਵਿਰਾਜ ਦੀ ਪਦਵੀ ਮਿਲੀ। ਇਹ ਕਾਵਿ 'ਗੌਡਵਹੋ' ਦੋ ਗੱਲਾਂ ਕਾਰਣ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ...ਇਹ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਲੰਕਾਰਾ ਦੀ ਸਜਾਵਟ ਤੇ ਭਾਸਾ ਦੇ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਇਹ ਪੇਂਡੂ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਕਰਸਕ ਚਿਤਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ ਕਿ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ 'ਮਧੁਮਥਨਵਿਜੈ' ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਦੇ ਕੁਝ ਫੁਟਕਲ ਸਲੋਕ ਵੀ, ਜੋ ਬਾਦ ਵਿਚ ਕਦਾਚਿਤ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤ ਸੰਕਲਨ 'ਗਾਥਾ-ਸਪਤਸਤੀ' ਵਿਚ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਲੀਤੇ ਗਏ। ਇਸ ਕਾਲ ਵਿਚ ਹੋਰ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵੀ ਹੋਈਆ ਹੋਣਗੀਆ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਹੁਣ ਉਪਲਬਧ ਨਹੀਂ ਹਨ।

ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਕਨੌਜ ਦੇ ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪਿਛਲੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਕਲਹਣ ਦਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਰਾਜ ਸਭਾ ਦਾ ਇਕ ਮੰਨਿਆ-ਪ੍ਰਮੰਨਿਆ ਕਵੀ ਸੀ ਤੇ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਨੇ ਆਪਣੇ ਇਸ ਪੂਜ ਸਹਿਯੋਗੀ ਦੀ ਜੋ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਤੇ ਜਸ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਕੀ ਆਦਰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਕਾਲਪ੍ਰਿਆਨਾਥ ਦੇ ਮੇਲੇ ਵਿਚ ਕਲਾਕਾਰਾ ਦੁਆਰਾ ਖੇਡੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਨਿਜੀ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀਆ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਵਾ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਇਹ ਤੱਥ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਦਰਸਕਾ ਵਿਚ ਲੋਕਪ੍ਰਿਅ ਸਨ।

ਤਾਂ ਫਿਰ ਕਿਸ ਕਾਰਣ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਕਾ ਉਤੇ ਕਟਾਖ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋਏ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਇਹ

---

1. ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ·
ਡਾ. ਮਿਰਾਸੀ : 'ਵਾਕਾਟਕ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸਮਾ' (ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ);
'ਕਲਚੁਰੀ ਰਾਜੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸਮਾ' (ਮਰਾਠੀ ਵਿਚ);
ਤੇ 'ਭਵਭੂਤੀ'।

ਨਿੰਦਕ ਕੌਣ ਸਨ ?[2] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਥਨ ਵਿਚ ਦਬੀ ਕੁੜੱਤਣ ਤੇ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾਂ ਵਿਚ ਲੋਕ ਨਿੰਦਾ ਦੇ ਸੰਬੰਧ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਸੂਤਰਧਾਰ ਦੇ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਸਿਆਣਪ ਭਰੇ ਸੰਕੋਚ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਛਿਪੀ ਹੋਈ ਹੈ ।[3] ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਦੀਆ ਸਾਧਾਰਣ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਨਹੀਂ ਜਾਪ-ਦੀਆ, ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਉਦਗਾਰ ਕਿਸੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵ ਤੋਂ ਨਿਕਲੇ ਹੋਣਗੇ, ਜਿਹੜਾ ਹੁਣ ਸਾਡੇ ਲਈ ਅਗਿਆਤ ਹੈ ।

ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਕ ਬਹੁਤ ਕਰਕੇ ਇਹ ਸਪਸਟੀਕਰਣ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਰੰਗਮੰਚ ਉਤੇ ਅਸਫਲ ਰਿਹਾ । ਭਾਵੁਕ ਕਵੀ ਨੂੰ ਇਹ ਅਸਫਲਤਾ ਬਹੁਤ ਚੁਭੀ । ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਗਿਆਨ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਉਤੇ ਅਨੰਤ ਵਿਸਵਾਸ ਸੀ । ਸੋ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਸਰੇ ਰੂਪਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਆਲੋਚਕਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦਿਤਾ । ਇਹ ਬਿਲਕੁਲ ਅਸੰਭਵ ਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ; ਅਕਸਰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਉਸੇ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਤੁਲਨਾਮਤਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਵਧੀਆ ਨਾਟਕ ਹੈ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਇਕ ਆਨੰਦ-ਦਾਇਕ ਨਾਟਕ ਦੀਆ ਸਾਹਿਤਕ ਆਵਸਕਤਾਵਾ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਕੇ ਹੀ ਕਲਮ ਚਲਾਈ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਆਲੋਚਕਾ ਉਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਜਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਹੋਇਆ ਇਕ ਹੋਰ ਆਲੋਚਕ ਨੇ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ-ਮੰਡਲੀ ਨੂੰ ਉਪਰੋਕਤ ਤਾਨ੍ਹਾ ਮਾਰਿਆ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਗਦ-ਕਾਵਿ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਸੈਲੀ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਸੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਨਕਲ ਨੂੰ ਬੁਰਾ ਸਮਝਦੀ ਸੀ । ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੇ ਨਿਭਾਉ ਤੇ ਰਚਨਾ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਿਚ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਬਾਣ ਦੀ 'ਕਾਦੰਬਰੀ' ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦਾ-ਜੁਲਦਾ ਹੈ । ਬਾਣਭੱਟ ਭਵਭੂਤੀ ਤੋਂ ਇਕ ਸਦੀ ਪਹਿਲਾ ਇਕ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤਕਾਰ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਨ । ਰਾਜਾ ਹਰਸ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਨਾ ਨੇ ਬਾਣ ਦੇ ਜਸ ਨੂੰ ਚਾਰ-ਚੰਨ ਲਾ ਦਿਤੇ ਸਨ । ਇਸ ਲਈ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕਾਰਾ ਨੇ ਬਾਣ ਦੀ ਰੀਸ ਕੀਤੇ

---

2. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' (੧ ੬) ਪੂਰਾ ਪਦ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਹੈ .

ये नाम केचिदिह न. प्रथयन्त्यवज्ञां जानन्ति ते किमपि तान् प्रति नैष यत्न. ।
उत्पत्स्यतेऽस्ति मम कोऽपि समानधर्मा कालो ह्ययं निरवधिर्विपुला च पृथ्वी ॥

3. ਵੇਖੋ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' (੧ ੫)

सर्वथा व्यवहर्तव्यं कुतो ह्यवचनीयता । यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जन. ॥

ਜਾਣ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤਾ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉੱਤਰ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ ।[4]

ਬਾਣ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਸੰਬੰਧ ਦੂਰ ਦਾ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦੋਹਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਕ ਸਦੀ ਦਾ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨ ਲੈਣਾ ਵਧੀਕੀ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ ਤੁਰੰਤ ਉਸ ਸਾਹਿਤਕ-ਮੰਡਲੀ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹੋਣਗੇ ਜਿਹੜੀ ਬਾਣ ਦੇ ਗੁਣ ਗਾਉਂਦੀ ਥੱਕਦੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਉਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਦਰਸਕ ਮੇਲਿਆ ਉਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਸਨ। ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਸਿਕ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਦਰਸਕ ਤੇ ਸਮਾਨ-ਧਰਮੀ ਵਾਕਪਤਿਰਾਜ ਮਿਲਿਆ, ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਬਹੁਤ ਢੁੱਕਵੀਂ ਹੈ। ਪਰੰਪਰਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਥਾ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਮੰਨੀ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਭਾਵੁਕ ਵਿਸਫੋਟ ਦਾ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਲੱਭਣਾ ਹੀ ਅਧਿਕ ਤਰਕ-ਸੰਗਤ ਹੋਵੇਗਾ।

ਮੇਰੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਇਹ ਪ੍ਰਸਨ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਨਹੀਂ, ਸਗੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਨਾਟਕੀ-ਲੇਖਨ ਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸਤਾ ਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰਾ, ਭਾਸ, ਕਾਲੀਦਾਸ, ਸੂਦ੍ਰਕ ਤੇ ਹਰਸ਼ ਨੇ ਕੁਝ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆ ਸਥਾਪਿਤ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾ ਵਿਚ, ਯਥਾਸੰਭਵ, ਬੋਲੀ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸਾ ਵਾਕੁਰ ਹੀ ਸਰਲ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਕਥਾਨਕ ਚੁਣੇ ਤੇ ਵਿਵਿਧ ਭਾਵਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ; ਪਰ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਰਸ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਥਾ ਦਿਤੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਗੰਭੀਰ ਘਟਨਾਵਾ ਦਾ ਵੀ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ, ਫਿਰ ਵੀ ਨਾਟਕ ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੀ ਬਹੁਵਿਧ ਰੁਚੀ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸਟ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਇਕ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਮਨੋਰੰਜਨ ਹੀ ਬਣਿਆ ਰਿਹਾ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਪ੍ਰਸਿਖਿਆ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ। ਸੁਬੰਧੂ, ਬਾਣ ਤੇ ਦੰਡੀ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀਆਂ ਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਗੱਦ ਪ੍ਰਤੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਕ ਬੌਧਿਕ ਆਕਰਸਣ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਾਟਕੀ-ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰਕ ਕਥਾਨਕ ਵੀ ਚੁਣੇ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਦਾਰਸ਼ਨਿਕ, ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਨੂੰ ਦਬਾ ਨਹੀਂ ਸਕੇ, ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹਾਸੇ-ਮਖੌਲ ਦਾ ਹੌਲਾ-ਫੁੱਲ ਵਾਤਾਵਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚੋਂ ਉੱਡ ਗਿਆ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਬੌਧਿਕ ਵਾਤਾਵਰਣ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਗੰਭੀਰ ਸੈਲੀ ਨੂੰ ਥਾ ਦਿਤੀ ਉਹ ਇਕ ਨਵੀਨ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਲਾਘਾ, ਸਮਾਂ ਪਾ ਕੇ ਹੀ ਮਿਲ ਸਕਦੀ ਸੀ।

4. ਜੀ. ਸੀ. ਝਾਲਾ : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਹਿਜ਼ ਕਾਨਟੈਂਪਰੇਰੀ ਡਿਟ੍ਰੈਕਟਰਸ', 'ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਿ ਓਰਿਏਂਟਲ ਇੰਸਟੀਟਯੂਟ', ਬੜੌਦਾ, ਸੰਚੀ ੧੪, ਕ੍ਰਮਾਕ ੩-੪; ਮਾਰਚ-ਜੂਨ ੧੯੬੫, ਪੰ. ੪੪੮-੪੬੩ ।

ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਰਨ ਨੂੰ ਜੀਅ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੁਕ ਕਵੀ ਨੇ ਸਲਾਘਾ ਦੇ ਇਸ ਅਭਾਵ ਨੂੰ ਬੜੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਲਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਪੜਾਉ ਵਿਚ ਉਹ ਰਤਾ ਕੁ ਕਠੋਰ ਭਾਸਾ ਵਰਤ ਗਏ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਜਿਸ ਲਾਪਰਵਾਹੀ ਬਾਰੇ ਸਿਕਾਇਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੀ ਦਿਸਾ ਕੋਈ ਦੂਜੀ ਹੀ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਤੇ ਪਾਰਿਵਾਰਿਕ ਇਤਿਹਾਸ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਵਿਦਵਾਨ ਪੁਰੋਹਿਤ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮੇ ਸਨ ਤੇ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਗਿਆਨ ਵਿਚ ਪਰਿਪੂਰਣ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੁਟੰਬ, ਸਾਕ-ਸੈਣ ਤੇ ਜਨਮ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਇਹ ਆਸ ਕਰਦੇ ਹੋਣ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰੋਹਿਤ ਦਾ ਜੀਵਨ ਜਿਉਣਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਕਰਨਗੇ। ਪਰ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾ ਵੈਦਿਕ, ਸੰਸਕਾਰ-ਪੂਰਣ, ਸਾਸਤ੍ਰੀ ਕਰਮਕਾਡਾ ਨੂੰ ਤਿਲਾਜਲੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ, ਇਹ ਜਾਣ ਕੇ ਕਿ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਕੋਈ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਹੈ।[5] ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਨਟਾ ਨਾਲ ਮਿੱਤਰਤਾ ਗੰਢੀ ਤੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਲਈ ਨਾਟਕ ਲਿਖੇ। ਪਰਿਵਾਰ ਦੀ ਬੱਝੀ ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟਣਾ ਰੂੜ੍ਹੀ-ਵਾਦੀ ਸਮਾਜ ਤੋਂ ਜਰਿਆ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਹੋਣਾ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਸੰਬੰਧੀਆ ਤੇ ਪਾਰਿਵਾਰਿਕ ਮਿੱਤਰਾ ਨੇ ਕਠੋਰ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ-ਕਰਮ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਵਿਸੇਸ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨਟਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਰਹਿਣ ਦੀ ਜਿਹੜੇ ਉਸ ਸਮੇਂ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਨੀਚ-ਜਾਤ ਦੇ ਮੰਨੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਨੇੜ-ਸਕਿਆ ਦੀ ਇਸ ਵਧੀਕੀ ਨੂੰ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਭੁੱਲ ਸਕੇ; ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣਾ ਮਹਾਨਤਮ ਗ੍ਰੰਥ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਲਿਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਭਾਵੁਕਤਾਭਰੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਇਹ ਇਕ ਸੰਭਾਵਤ ਜਿਹਾ ਸਪਸਟੀਕਰਣ ਮੈਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹਾ। ਇਸ ਤੋਂ ਅਸੀਂ ਇਹ ਸਮਝ ਸਕਦੇ ਹਾ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਕਿਉਂ ਆਪਣਾ ਮੂਲ-ਸਥਾਨ ਛੱਡਣਾ ਪਿਆ, ਭਟਕ-ਦਿਆਂ ਪਦਮਾਵਤੀ, ਕਾਲਪੀ ਤੇ ਫਿਰ ਕੱਨੌਜ ਜਾਣਾ ਪਿਆ, ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ, ਅਨੁਮਾਨ ਹੈ, ਰਾਜਾ ਯਸੋਵਰਮਾ ਦੀ ਛਤਰ-ਛਾਇਆ ਹੇਠ ਸਥਾਈ ਨਿਵਾਸ ਮਿਲਿਆ।

5. ਵੇਖੋ : 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' (੧.੮) :

यद्वेदाध्ययन तथोपनिषदां सांख्यस्य योगस्य च
ज्ञानं तत्कथनेन किं, न हि तत कश्चिद्गुणो नाटके।

ਚੌਥਾ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕ

1. ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ (ਕ)

ਮਹਾਵੀਰ ਅਰਥਾਤ ਮਹਾਨ ਵੀਰ ਰਾਮ। ਇਹ ਨਾਟਕ ਵਾਲਮੀਕਿ ਰਚਿਤ ਰਾਮਾਇਣ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਬਚਪਨ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤਕ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ ਕਵਿਤਾ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਭਗਤੀ ਕਾਰਣ ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ[1] ਲਿਖਣ ਦੀ ਚੇਸ਼ਟਾ ਕੀਤੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਕਾਰਾਂ ਤੇ ਪਾਂਡੂਲਿਪੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਛਿਆਲੀਵੇਂ ਪਦ ਤਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਉਪਲਬਧ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੱਤ ਅੰਕ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਹੋਰਨਾਂ ਨੇ ਲਿਖਿਆ, ਉੱਤਰੀ ਸੰਸਕਰਣ ਕਵੀ ਵਿਨਾਯਕ ਭੱਟ ਨੇ ਤੇ ਦੱਖਣੀ ਸੰਸਕਰਣ ਸੁਬ੍ਰਹਮਣਯ ਨੇ। ਇਕ ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਲੇਖਕ ਦਾ ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ ਵੀ ਹੈ। ਟੋਡਰਮਲ ਤੇ ਰਤਨਮ ਅੱਯਰ (ਨਿਰਣੇਯਸਾਗਰ ਸੰਸਕਰਣ) ਦਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਕਿ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸੰਸਕਰਣਾਂ ਵਿਚੋਂ ਉਤਰੀ ਸੰਸਕਰਣ ਦਾ ਪਾਠ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬਹੁਤਾ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਹੈ ਤੇ ਟੋਡਰਮਲ[2] ਤਾਂ ਉਸਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਲਿਖਿਆ ਹੀ ਮੰਨਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਜੇਕਰ ਮੂਲ ਪਾਠ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਧੂਰਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਇਕ ਸਾਹਿਤਕ ਸਮਸਿਆ ਹੈ ਜਿਸਨੂੰ ਸੁਲਝਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕਿਆ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਲੋੜੀਂਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਉਹੀ ਹੈ ਪਰ ਨਾਟਕੀ ਮੰਤਵ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸਾਰਥਕ ਰੂਪਾਂਤਰਾਂ ਦਾ ਸਮਾਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਰੰਭ ਵਿਸ਼ਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਨ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਤੋਂ ਯੱਗ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਲਈ ਇਥੇ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ। ਜਨਕ ਦੇ ਆਦੇਸ਼ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਕ ਦਾ ਭਾਈ

---

1 ਤੁਲਨਾ : 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ੧.੭।

2 ਤੁਲਨਾ : ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', (ਸੰ) ਭੂਮਿਕਾ।

ਕੁਸਧ੍ਵਜ ਸੀਤਾ ਤੇ ਉਰਮਿਲਾ ਨੂੰ ਲੈ ਕੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਸ਼ਿਵਧਨੁਸ ਲਿਆਂਦਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਉਸ ਉਤੇ ਡੋਰੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਧਨੁਸ ਤੋੜਦੇ ਹਨ। ਫੇਰ ਵਿਆਹ ਪੱਕਾ ਕਰਕੇ ਜਨਕ ਤੇ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਨਿਮੰਤ੍ਰਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਰਾਵਣ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਰਵਮਾਯ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਵਾਪਰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦਾ ਸਾਕ ਮੰਗਣ ਆਇਆ ਸੀ। ਸਰਵਮਾਯ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਗਲਾਂ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦਾ ਘੋਰ ਅਪਮਾਨ ਸਮਝਦਾ ਹੈ।

ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਰਾਵਣ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮਾਲਯਵਤ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਭੜਕਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਅਗਲੇ ਦੋਹਾਂ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਵਿਵਾਦ ਚਲਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਾਰੇ ਇਸ ਦੀ ਲਪੇਟ ਵਿਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਰਿਸ਼ੀ ਸਾਂਤ ਰਹਿਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਪਰ ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੋਂ ਅਪਮਾਨਿਤ ਹੋ ਕੇ ਜਨਕ ਦੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਤਾਨੰਦ ਨੂੰ ਕ੍ਰੋਧ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੀ ਲਲਕਾਰ ਉਤੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਇਕ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਜਨਕ ਆਪ ਅਗ੍ਹਾਂ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ; ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਆਪਣੇ ਨਿਰਣੇ ਦੀ ਘੋਸਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੇ ਘਮੰਡ ਨੂੰ ਰਾਮ ਚੂਰ-ਚੂਰ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਮਾਲਯਵਤ ਇਕ ਹੋਰ ਕਪਟ-ਚਾਲ ਚਲਦਾ ਹੈ। ਸੂਰਪਣਖਾ ਨੂੰ ਮੰਥਰਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਵਿਚ ਆ ਕੇ ਕੈਕੇਈ ਦਸਰਥ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਦੋ ਵਰਦਾਨਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਦੀ ਮੰਗ ਕਰਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਪੱਤਰ ਭੇਜਦੀ ਹੈ। ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅੱਗੇ ਪਾ ਦਿਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੰਡਕ ਵਣ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਯਾਤਰਾ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅੰਕ ਤਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ—ਰਾਮ ਦਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ, ਸੀਤਾ ਹਰਣ; ਅਨੇਕ ਰਾਕਸਾਂ ਤੇ ਬਾਲੀ ਦਾ ਵਧ (ਇਹ ਸਭ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਭੜਕਾਉਣ ਕਾਰਣ); ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਅੰਤਮ ਯੁਧ ਤੇ ਅਲਕਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਦੇਵਤਾ ਕੁਬੇਰ ਤੋਂ ਮਿਲੇ ਪੁਸ਼ਪਕ ਵਿਮਾਨ ਵਿਚ ਜੇਤੂ ਰਾਮ ਦਾ ਅਯੋਧਿਆ ਨੂੰ ਮੁੜਨਾ।

(ਖ)

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਆਹ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਰਾਵਣ ਉਤੇ ਜਿੱਤ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਤੇ ਅਯੋਧਿਆ ਦੀ ਰਾਜਗੱਦੀ ਸੰਭਾਲਣ ਤਕ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਜੀਵਨ ਚਰਿਤ ਨੂੰ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿੱਚ ਪੇਸ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਕਥਾਨਕ ਨਹੀਂ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਤੇ ਰੰਗਮੰਚ ਦੀਆਂ ਮੁਭਾਵਕ ਸੀਮਾਵਾਂ ਅੰਦਰ ਸਮੇਟਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਸਾਧਾਰਣ ਵਿਧੀ ਤਾਂ ਇਹ ਹੋਣੀ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਵੀਰ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀਆਂ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ

ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਕਾ ਵਿਚ ਬੀੜਿਆ ਜਾਦਾ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਦਰਸਕਾ ਦੀ ਕਲਪਨਾ ਲਈ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਂਦਾ (ਕੇਵਲ ਘਟਨਾਵਾ ਵਿਚਕਾਰਲੀਆ ਆਵਸਕ ਕੜੀਆ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਹੋਏ) । ਨਾਇਕ ਦੇ ਸੰਪੂਰਣ ਚਰਿਤ੍ਰਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਉਪਰਾਲਾ ਇਕ ਸਾਹਸ ਹੈ । ਪ੍ਰਬੰਧਗਤ ਵ੍ਰਿਤਾਤ ਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਸੰਵਾਦ ਦੋਹਾ ਦੇ ਗੁਣ ਸੁਭਾਵਾ ਵਾਲੀ ਇਹ ਰਚਨਾ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵਿਧਾ ਨਾਲ ਵੀ ਨਿਆਇ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੀ ਤੇ ਦੋਹਾ ਪਖਾ ਵਿਚ ਸੰਤੋਖ ਦੇਣੋ ਅਸਮਰਥ ਰਹਿ ਜਾਦੀ ਹੈ ।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਨਾਟਕ ਦੇ ਇਕ ਅਕ ਦੀ ਸੀਮਾ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਬੁਨਣਾ ਪਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇ —ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਤਾੜਕਾਵਧ, ਜ੍ਰਿੰਭਕਸਸਤਰਾ ਦਾ ਦਾਨ, ਸਿਵ ਧਨੁਸ ਤੋੜਨਾ, ਚੋਹਾ ਭਰਾਵਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਪੱਕੇ ਹੋਣਾ; ਚੋਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੀਆ ਤਿਆਰੀਆ, ਕੈਕੇਈ ਦੀ ਮੰਗ, ਰਾਮ ਦਾ ਦੇਸ ਨਿਕਾਲਾ, ਦੰਡਕ ਪ੍ਰਵਾਸ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਬਨਾਉਣਾ ਤੇ ਅਗਲੇ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਸੀਤਾਹਰਣ ਤੋ ਲੈ ਕੇ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਜਈ ਹੋ ਕੇ ਅਯੋਧਿਆ ਮੁੜ ਆਉਣ ਤਕ ਦੀਆ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾ । ਇਨ੍ਹਾ ਵਿਚੋ ਬਹੁਤੀਆ ਘਟਨਾਵਾ ਦਾ ਤਾ ਸੰਕੇਤ ਜਾ ਵਿਵਰਣ ਹੀ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਨ੍ਹਾ ਵਿਚੋ ਕੁਝ, ਜਿਵੇ ਕਿ ਅਹਲਿਆ ਦਾ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਦਸਰਥ ਦਾ ਹਸਤਾਖੇਪ, ਕੈਕੇਈ ਦੀਆ ਮੰਗਾ, ਸੀਤਾਹਰਣ, ਰਾਵਣ ਅੱਗੇ ਮੰਦੋਦਰੀ ਦੀ ਅਰਜੋਈ ਆਦਿ, ਅਸਚਰਜ ਹੋ, ਨੇਪਥ ਤੋ ਹੀ ਸੂਚਿਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ । ਨਾਟਕ ਦਾ ਮੁਖ ਮੰਤਵ ਵੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨਾ ਹੈ । ਪਰ ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਅਨੇਕ ਰਾਕਸਾ ਦਾ ਨਾਸ, ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਬਾਲੀ ਨਾਲ ਯੁਧ ਤੇ ਰਾਵਣ ਨਾਲ ਵਿਜੇਕਾਰੀ ਸੰਘਰਸ—ਇਹ ਸਭ ਉਹ ਘਟਨਾਵਾ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੀ ਕੇਵਲ ਸੂਚਨਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ । ਮੰਚ ਦੀਆ ਅਟੁੱਟ ਸੀਮਾਵਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਵਾਸਤਵਿਕ ਯੁਧ ਦਿਖਾਉਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਨਹੀ ਦਿੰਦੀਆ । ਇਕ ਲੇਖੇ, ਅਸੰਭਵ ਕਾਰਜ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਸਦਕਾ ਭਵਭੂਤੀ ਪਾਠਕ ਦੀ ਸਹਾਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪਾਤਰ ਹਨ, (ਜੇਕਰ ਅਸੀ ਦਿਸਾ ਭ੍ਰਸਟ ਸਾਹਿਤਕ ਯਤਨ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਨਾ ਕਰੀਏ ।) ਪਰ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਤਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨੀ ਹੀ ਪਵੇਗੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਦੀਆਂ ਕਠਿਨਾਈਆ ਨੂੰ ਘੋਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਤੇ ਕਥਾਨਕ ਦੀਆ ਅਨੇਕ ਖਿੰਡੀਆ-ਪੁੰਡੀਆ ਘਟਨਾਵਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾ ਦੀ ਡੋਰੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦਾ ਇਕ ਵਿਉਤਬੱਧ ਯਤਨ ਕੀਤਾ । ਇਸ ਯਤਨ ਦੀਆ ਤਿੰਨ ਪੱਧਰਾ ਹਨ ।

1 ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਸ੍ਰੋਤ, ਰਾਮਾਇਣ ਦੀ ਉਪੇਖਿਆ ਕਰਕੇ, ਇਕ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਦੇ ਸਥਾਨ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾ ਨੂੰ ਇਕੋ ਕੇਂਦਰੀ ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਵਾਪਰਦੀਆ ਦਿਖਾਉਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਅਹਲਿਆ, ਤਾੜਕਾ, ਜ੍ਰਿੰਭਕਸਸਤਰ ਸਿਵਧਨੁਸ, ਵਿਆਹ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਦਿ, ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਸਾਰੀਆ ਘਟਨਾਵਾ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ । ਦੂਜੇ, ਤੀਜੇ ਤੇ ਚੋਥੇ ਅੰਕ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ ਸਥਾਨ ਹੈ ਮਿਥਿਲਾ, ਰਾਜਮਹਲ ਤੇ ਅੰਤਹਪੁਰ । ਇਥੇ ਪਰਸੁਰਾਮ, ਰਾਮ ਤੇ ਹੋਰਨਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਝਗੜਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਭਾਵੇ

ਇਹ ਗੱਲਾ ਰਾਮਾਇਣ ਅਨੁਸਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਹੇਠ ਲਿਖੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਹੀ ਵਾਪਰਦੀਆ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ—ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆ,ਕੈਕੇਈ ਦੀਆ ਮੰਗਾ,ਭਰਤ ਦੁਆਰਾ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਖੜਾਵਾ ਲੈਣੀਆ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਦੰਡਕ ਵਣ ਨੂੰ ਜਾਣਾ। ਇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਸਾਰੇ ਆਵਸਕ ਪਾਤਰਾ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਨਾ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਰਜ-ਸਥਾਨ ਉਤੇ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਦਸਰਥ ਬਾਰੇ ਪੁਛ-ਗਿੱਛ ਕਰਦੀ ਮੰਥਰਾ ਨੂੰ ਕੈਕੇਈ ਦੀਆ ਮੰਗਾ ਵਾਲੇ ਪੱਤਰ ਸਹਿਤ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਲਿਆਦਾ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੀਆ ਘਟਨਾਵਾਂ ਲਈ ਸਬਰੀ ਇਕ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਕੜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵਿਭੀਸਣ ਦਾ ਪੱਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਹਾ ਭਰਾਵਾ ਨੂੰ ਬਾਲੀ ਦਾ ਟਿਕਾਣਾ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਤੋਂ ਤਾ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਲਿਖ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੀਮਿਆ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਜਿੰਨੀ ਕੁ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਲੈਣ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ ਉਹ ਉਸ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ ਕਰਦਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਇਕੋ ਸਥਾਨ ਨਿਸਚਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਉਦੇਸ ਨੂੰ ਗ਼ਲਤ ਨਹੀਂ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ।

2 ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਅਧਿਕ ਉਚਿਤ ਤੇ ਸੰਭਵਤਾ ਅਧਿਕ ਸਫਲ ਹੈ। ਵਿਵਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਮੂਲ ਮਹਾਕਾਵਿ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਕਿ ਉਹ ਨਾਇਕ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ, ਕੋਈ ਪਰਸਪਰ ਸੰਬੰਧ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਦੱਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਵਣ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵ ਆਪਣੇ ਪੁਰੋਹਿਤ ਸਰਵਮਾਯ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਭੇਜਿਆ ਸੀ। ਕੁਸਧ੍ਵਜ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਨੇਪਥ ਤੋਂ ਸਿਵਧਨੁਸ ਤੋੜੇ ਜਾਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦਿਤੀ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਜਨਕ ਦੀ ਸਰਤ ਪੂਰੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਸਭ ਸਰਵਮਯ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾ ਘਟਨਾਵਾ ਤੋਂ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੇ ਕਾਰਜਾ ਦਾ ਬੀਜ ਪਇਆ ਜਿਹੜੇ ਰਾਵਣ ਨੇ ਇਸ ਅਪਮਾਨ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਕੀਤੇ। ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਏਕਤਾ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਬਲ ਨਿਮਿੱਤ ਵੀ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਰਾਵਣ ਦਾ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮਾਲਯਵਤ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਤ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਰਵਮਾਯ ਵਲੋਂ ਰਾਵਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਸੂਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਸੁਭਾਵਕ ਪਰਿਣਾਮ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਨਾਸ ਤੇ ਰਾਵਣ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਉਹ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਯੋਜਨਾਵਾਂ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ ਰਾਮ-ਪਰਸੁਰਾਮ-ਯੁੱਧ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਭੜਕਾਉਣ ਦੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਲਛਮਣ ਦੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਤਾਟਕਾ ਸੂਰਪਣਖਾ ਤੇ ਰਾਕਸਸਮੂਹ ਮਾਲਯਵਤ ਰਾਹੀਂ ਉਕਸਾਏ ਗਏ ਹਨ। ਸੂਰਪਣਖਾ ਨੂੰ ਮੰਥਰਾ ਕੇ ਸਰੀਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰਵਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਰਾਹੀਂ ਕੈਕੇਈ ਨੂੰ ਗਲਤ ਰਾਹ ਉਤੇ ਪਾਇਆ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੰਡਕ ਵਣ ਭੇਜਣ ਦੀਆ ਕੈਕੇਈ ਦੀਆ

ਮੰਗਾ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਦਿਮਾਗ਼ ਦੀ ਕਾਢ ਹਨ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੀਤਾਹਰਣ, ਦਨੁਕਬੰਧ ਦੇ ਸਬਰੀ ਨੂੰ ਸਤਾਉਣ, ਬਾਲੀ ਵਲੋਂ ਰਾਮ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਵਿਚ ਵੀ ਮਾਲਯਵਤ ਦਾ ਹੱਥ ਹੈ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸਰਵੱਤਰ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਸਾਰੀ ਘਟਨਾ ਰਾਵਣ ਦੀ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਤੇ ਉਸਦੇ ਮੰਤ੍ਰੀ ਮਾਲਯਵਤ ਦੀ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦਾ ਸਿੱਟਾ ਸੀ।

3. ਤੀਜੀ ਪੱਧਰ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਸਮੂਚੇ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਨਿਸਪੱਤੀ ਦੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਆਪ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੂਲ ਮਹਾਕਾਵਿ[3] ਪੜ੍ਹਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਵੀਰ-ਰਸ ਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵਾਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨ ਮੋਹ ਲਿਆ ਸੀ। ਰਾਮ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਦੇਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੰਤਵ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹਣਾ ਸੀ। ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਜਾਂ ਵਰਣਿਤ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੇ ਬਾਲੀ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਵਿਚ ਵੀ ਉਹ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਵਸਿਸ਼ਠ, ਵਿਸ਼ਵਾ-ਮਿੱਤਰ, ਜਨਕ ਤੇ ਦਸਰਥ ਦੀ ਗੱਲਬਾਤ ਵਿਚ ਉਹ ਸੂਖਮ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ-ਰਸ, ਵੀਰ-ਰਸ ਦਾ ਸਹਿਚਾਰੀ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਮ-ਰਾਵਣ-ਯੁਧ ਤੇ ਜ੍ਰਿੰਭਕ-ਸ਼ਸਤਰਾਂ ਦੇ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਅਨੇਕ ਕਾਰਜਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਤੇ ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਦਾ ਮਿਸ਼ਰਣ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ...ਰਾਮ ਦਾ ਸ਼ਿਵ ਧਨੁਸ਼ ਨੂੰ ਤੋੜਨਾ, ਅਹਲਿਆ ਦੀ ਮੁਕਤੀ, ਅਨੇਕ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼, ਰਾਮ ਦਾ ਬਾਣ ਨਾਲ ਸੱਤ ਤਾਲਬਿਰਛਾਂ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹਣਾ, ਪੰਪਾ[4] ਸਰੋਵਰ ਦੇ ਨੇੜੇ ਰਾਮ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੈਰ ਨਾਲ ਹੱਡੀਆਂ ਦੇ ਵੱਡੇ ਸਾਰੇ ਢੇਰ ਨੂੰ ਉਛਾਲਣਾ। ਰੌਦਰ-ਰਸ, ਵੀਰ-ਰਸ, ਦਾ ਪੂਰਕ ਹੈ, ਪਰਸੂਰਾਮ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸਤਾਨੰਦ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਹੈ। ਕਿਸੇ ਵੀ ਮਿਥਿਆਸਕ ਆਖਿਆਨ ਵਿਚ ਰਾਕਸ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਂਦ ਵੀਭਤਸ-ਰਸ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਤਾੜਕਾ ਤੇ ਦਨੁਕਬੰਧ ਦੇ ਵਰਣਨ ਇਸ ਭਾਵ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ- ਰਸ ਤੇ ਵਿਯੋਗ ਸ਼੍ਰਿੰਗਾਰ ਦੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦਾ ਵੀ ਥਾਈਂ ਥਾਈਂ ਸਪਰਸ਼ ਹੈ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਾਂ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਵਿਭਾਵ, ਅਨੁਭਾਵ ਤੇ ਸੰਚਾਰੀ ਭਾਵਾਂ ਨਾਲ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਨਿਸਪੱਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਭਾਵਾਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

3 ਦੇਖੋ : 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ੧. ੨,੩,੬ ।

4 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ੫. ੩੮,੩੯ । ਇਹ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੇ ਪਾਠ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਹੈ, ੪ ੧੧ ੫੦ । ਪਰ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ੭.੧੬ਗ ਨਾਲ ਇਸ ਦਾ ਵਿਰੋਧਾਭਾਸ' ਹੈ ਜਿਥੇ ਵਿਭੀਸ਼ਣ ਇਸ ਨੂੰ ਲਛਮਣ ਦਾ ਕੰਪ ਦੱਸਦਾ ਹੈ। 'ਅਨਰਘਰਾਘਵ' ੫ ੨੫ ਤੇ 'ਕੰਬ-ਰਾਮਾਇਣ' ੪ ੫ ਵਿਚ ਵੀ ਅਜਿਹਾ ਹੀ ਹੈ।
ਦੇਖੋ : ਬੁਲਕੇ : 'ਰਾਮਕਥਾ , ਉਤਪਤੀ ਔਰ ਵਿਕਾਸ', (ਪ੍ਰਯਾਗ-ਵਿਸ਼ਵਵਿਦਿਆਲਯ, ੧੯੬੨), ਪੰ ੪੭੭।

ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀਆ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾ ਅਤਿਅੰਤ ਰੋਚਕ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਤੋਂ ਪਰਸਪਰ ਆਕਰਸਣ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਉਪਜਦੀ ਹੈ । ਸੀਤਾ, ਰਾਮ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਅੱਖੀਂ ਦੇਖਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰਸੁਰਾਮ ਨਾਲ ਹੋਈ ਝਪਟ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਕੋਲ ਹੀ ਖੜੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਕਵੀ ਇਹ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਦੋਹਾ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਗੱਠ-ਤੁਪ ਕੇਵਲ ਵਡੇਰਿਆ ਨੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਸਗੋਂ ਆਪਸੀ ਆਕਰਸਣ ਤੇ ਪਿਆਰ ਵੀ ਇਸ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਨ । ਕਵੀ ਨੇ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਹੈ ਕਿ ਅਪ੍ਰਤੱਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਕੈਕੇਈ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਸ਼ੜਯੰਤਰ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਸੀ । ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦਾ ਸੁਝਾਉ ਭਰਤ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮਾਮਾ ਯੁਧਾਜਿਤ ਨੇ ਪੇਸ ਕੀਤਾ ਸੀ; ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਉਸ ਦੋਸ ਨੂੰ ਘਟਾਉਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਿਹੜਾ ਅਕਸਰ ਕੈਕੇਈ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮੜ੍ਹ ਦਿੱਤਾ ਜਾਦਾ ਰਿਹਾ ਹੈ ।

ਫਿਰ ਵੀ, ਕੁਝ ਹੋਰ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾ ਪ੍ਰਸਨਗ੍ਰਸਿਤ ਤੇ ਕਲਾਹੀਣ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਕਈ ਪਾਤਰਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਈਆ ਨੂੰ ਬਾਹਰ ਭੇਜ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਕੇਵਲ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਮਿਥਿਲਾ ਨੂੰ ਕਾਰਜ-ਸਥਾਨ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਕਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਨੂੰ ਰਾਜਤਿਲਕ ਦੇਣ ਦੀ ਸੋਚ-ਵਿਚਾਰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਹੋਵੇ, ਤੇ ਉਹ ਵੀ ਦਸਰਥ ਦੇ ਕੁਲ ਪੁਰੋਹਿਤ ਵਸਿਸਠ ਦੀ ਪਿੱਠ ਪਿਛੇ ? ਜਨਕ ਦਸਰਥ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਾਮਦੇਵ ਰਿਸੀ ਤਾ ਉਪਸਥਿਤ ਹਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਵਸਿਸਠ ਤੇ ਵਿਸਵਾਮਿੱਤਰ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਸੁਭ ਕਾਰਜ ਦਾ ਸਮਰਥਨ ਕਰਨਗੇ । ਇਹ ਗੱਲ ਨਾ ਤਾਂ ਸੰਤੁਸਟ ਕਰਦੀ ਹੈ ਨਾ ਦਿਲ ਲਗਦੀ ਹੈ । ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸੌਖ ਲਈ ਕੈਕੇਈ ਦੇ ਪੱਤਰ ਸਹਿਤ ਮੰਥਰਾ ਨੂੰ ਮਿਥਿਲਾ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦਾ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ, ਅੱਗੇ ਚਲਕੇ ਇਹ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਾਮ ਮਿਥਿਲਾ ਤੋਂ ਹੀ ਦੰਡਕ ਵਣ ਨੂੰ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵਿਦਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅਯੋਧਿਆ ਦੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਅਗਨਿਹੋਤ੍ਰ ਦੀ ਅਗਨੀ ਸਹਿਤ ਉਪਸਥਿਤ ਸਨ । ਇਸ ਨੂੰ ਭੁਲ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜ ਦੀ ਤੋਰ ਤਿੱਖੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਪਰ ਰਾਮ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲੇ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਉਡ ਕੇ ਅਯੋਧਿਆ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ? ਤੇ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੂਰੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਠੀਕ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਵਿਦਾਇਗੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ?

ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਮੁਖ ਡੋਰ ਮਾਲਯਵਤ ਦੇ ਹੱਥ ਫੜਾ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਨਾਟਯ ਵਸਤੂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਤਾ ਅਵੱਸ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਪਰ ਮਾਲਯਵਤ ਨੂੰ ਰਾਜਨੀਤੀ ਤੇ ਕੂਟਨੀਤੀ ਦੇ ਸੱਚੇ ਜਾਣਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਅਸਫਲ ਹੋ ਗਏ । ਮਾਲਯਵਤ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪ੍ਰਗਟ ਰੂਪ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆ ਯੋਜਨਾਵਾ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਰੂਪਰੇਖਾ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਲ ਲਟਕਾਉ ਤੇ ਅਸਚਰਜ ਦਾ ਤੱਤ ਸਮਾਪਤ

ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਨਾਟਕੀ-ਨਿਭਾਉ ਦੀ ਜਾਨ ਹੈ । ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੀ ਪਾਤਰ ਉਸਾਰੀ ਚੰਗੇਰੀ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਆਪਣੀਆ ਸਕਤੀਆਂ ਵਿਚ ਆਤਮਵਿਸਵਾਸ, ਸਿਵਭਗਤੀ, ਆਤਮਸਲਾਘਾ, ਅੱਖੜਸੁਭਾਉ ਤੇ ਅਹੰਕਾਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਹੋਏ ਹਨ । ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪਰਸੂਰਾਮ ਦੇ ਅਹੰਕਾਰ ਦਾ ਦਮਨ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਜੋ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆਇਆ ਉਹ ਦਿਲ ਲਗਦਾ ਹੈ । ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਜਿਹੜੀ ਅਨੁਚਿਤ ਤੇ ਅਸੱਭਯ ਭਾਸਾ ਬੁਲਵਾਈ ਗਈ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਰੂਪ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਇਹ ਨਾਟਕ ਆਪਣੀ ਵਿਖਮ ਉਸਾਰੀ ਕਾਰਣ ਦੋਸਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਵਰਣਨਾਂ ਦੀ ਬਹੁਲਤਾ, ਨੇਪਥ ਜਾ ਪ੍ਰਵੇਸਕ ਰਾਹੀਂ ਦਿੱਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ-ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਘਟਾਉਂਦੀਆ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਸਾ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ, ਵਿਲੱਖਣ ਤੇ ਕਲਪਨਾਮਈ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰਥਾ ਤੇ ਸੂਖਮਤਰ ਭਾਵਨਾਵਾ ਨੂੰ ਵੀ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਦੀ ਕੁਸ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ ।

2. ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ (ਕ)

ਵਿਦਰਭ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਦੇਵਰਾਤ ਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਮੰਤਰੀ ਭੂਰਿਵਸੂ ਸਹਿਪਾਠੀ ਤੇ ਜਿਗਰੀ ਦੋਸਤ ਸਨ । ਆਪਣੀ ਜਵਾਨੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਜੇ ਇਕ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੇ ਘਰ ਪੁੱਤਰ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਤਾ ਉਹ ਦੋਹਾ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰ ਦੇਣਗੇ । ਸਮਾ ਪਾ ਕੇ ਦੇਵਰਾਤ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਮਾਧਵ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਮਕਰੰਦ ਨਾਲ ਦਰਸਨ-ਸਾਸਤਰ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕਰਨ ਲਈ ਪਦਮਾਵਤੀ ਆਇਆ । ਨਗਰ ਵਿਚ ਸਾਮ ਨੂੰ ਸੈਰ-ਸਪਾਟਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਭੂਰਿਵਸੂ ਦੀ ਪੁੱਤਰੀ ਮਾਲਤੀ ਉਸ ਉਤੇ ਮੋਹਿਤ ਹੋ ਗਈ । ਜਵਾਨੀ ਤੇ ਸੁੰਦਰਤਾ ਨੇ ਆਪਸੀ ਆਕਰਸਣ ਨੂੰ ਦੂਣ-ਸਵਾਇਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ । ਨਗਰ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਉਤਸਵ ਉਤੇ ਦੋਹਾ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਮਿਲਾਪ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਮਾਧਵ, ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਬਕੁਲ-ਮਾਲਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਾਲਤੀ, ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਦਾ ਚਿੱਤਰ ਭੇਟ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਇਸ ਭੇਟ ਵਟਾਂਦਰੇ ਨਾਲ ਇਹ ਗੱਲ ਪੱਕੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਪ੍ਰੇਮਗ੍ਰਸਿਤ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਪਦਮਾਵਤੀ ਵਿਚ ਬੋਧ ਭਿਕਸੁਣੀ ਬਣ ਕੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੀ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੇਵਰਾਤ ਤੇ ਭੂਰਿਵਸੂ ਦੇ ਨਾਲ ਪੜ੍ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਜਾਣੂ ਸੀ । ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸਚਾ ਕਰ ਕੇ ਉਸਨੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਦਾਈ ਦੀ ਧੀ ਲਵੰਗਿਕਾ ਰਾਹੀਂ, ਜਿਹੜੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਵੀ ਸੀ, ਮਾਧਵ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਉਤਸਾਹਿਤ ਕੀਤਾ । ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਚੇਲੀ ਬੁਧਰਕਸਿਤਾ ਨੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨਾਲ, ਮਾਧਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਖਾਤਰ ਮੇਲ-ਜੋਲ ਵਧਾਇਆ । ਦੁਰਭਾਗਵਸ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਭਾਈ ਤੇ ਰਾਜਾ ਦਾ ਸਹਿਚਰੀ ਨੰਦਨ

ਵੀ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭੂਰਿਵਸੂ ਨੂੰ ਮਨ ਮਾਰ ਕੇ ਰਾਜੇ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦਾ ਮਾਣ ਰਖਣਾ ਪਿਆ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਆਪ ਮਾਲਤੀ ਨਾਲ ਗੱਲ ਕੀਤੀ, ਵਿਆਹ ਦੇ ਮੂਲ-ਆਧਾਰ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਹੱਤਤਾ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਈ ਤੇ ਸਕੁੰਤਲਾ, ਵਾਸਵਦੱਤਾ ਆਦਿ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਕਥਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਨਾਇਕਾਵਾਂ ਵਾਂਗ ਸਾਹਸਭਰਿਆ ਕਦਮ ਚੁੱਕਣ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਮਨਾਇਆ। ਪਰ ਮਾਧਵ ਪ੍ਰਤੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਵਿਚ ਉੱਚ-ਕੁਲ ਦੀ ਪਰੰਪਰਾ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਸਰਧਾ ਤੇ ਆਦਰ ਦਾ ਪਲੜਾ ਭਾਰੀ ਰਿਹਾ।

ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਇਕ ਸਿਵ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੀਆਂ ਦੋਹਾਂ ਜੋੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਿਲਾਉਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ, ਇਕ ਸੇਰ ਦੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਉਤੇ ਝਪਟ ਪੈਣ ਕਾਰਣ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿਚ ਵਿਘਨ ਪੈ ਗਿਆ। ਮਕਰੰਦ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੌੜਦਾ ਹੈ, ਸੇਰ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ਪਰ ਆਪ ਵੀ ਘਾਇਲ ਹੋ ਕੇ ਬੇਹੋਸ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਵੀ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਦੁਰਦਸਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਘਟਨਾ ਨੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਪਹਿਲੀ ਵਾਰੀ ਪਤਾ ਲਗਿਆ ਕਿ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਬਹੁਤ ਖੁਸ ਹੋਈ ਕਿਉਂਕਿ ਨੰਦਨ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਮਾਧਵ ਬਹੁਤ ਦੁਖੀ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਵਚਨ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।

ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਸਿੰਧੂ ਤੇ ਪਾਰਾ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਸੰਗਮ ਉਤੇ ਨਹਾਉਣ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਅਸਲ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਯੋਜਨਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਨਦੀਆਂ ਦੇ ਪਰਲੇ ਪਾਰ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਪ੍ਰੇਤਾਂ ਨੂੰ ਨਰਮਾਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਜਾਂ ਕੋਈ ਵਿਲੱਖਣ ਸਕਤੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ।

ਕਾਪਾਲਿਕ ਅਘੋਰਘੰਟ ਨੇ ਆਪਣੀ ਚੇਲੀ ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਨੂੰ ਇਕ ਮੁਟਿਆਰ ਫੜ ਕੇ ਲਿਆਉਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਕੇ ਉਹ ਵਿਸੇਸ਼ ਤਾਂਤ੍ਰਿਕ ਸ਼ਕਤੀਆਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਸੇਰ ਵਾਲੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਬਾਦ ਮਾਲਤੀ ਘਰ ਵਿਚ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਰਾਤ ਨੂੰ ਕੋਠੇ ਉਤੇ ਸੁੱਤੀ ਪਈ ਸੀ। ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਉਸ ਨੂੰ ਉਥੋਂ ਚੁਕ ਕੇ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਕੋਲ ਲੈ ਗਈ। ਸੁਭਾਗਵਸ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਾਧਵ ਠੀਕ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਵੀ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠ ਇਕ ਖੋਜੀ ਦਸਤਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਕਰਾਲਾ-ਮੰਦਰ ਘੇਰ ਲਿਆ। ਦ੍ਵੰਦ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਧਵ ਨੇ ਅਘੋਰਘੰਟ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦਿੱਤਾ।

ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਅਸਫਲ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਇਕ ਚਲਾਕੀ ਭਰੀ ਯੋਜਨਾ ਬਣਾਈ। ਉਸਨੇ ਰਾਜਾ ਨੰਦਨ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਉਤੇ ਰਾਜ਼ੀ ਕਰ ਲਿਆ ਕਿ ਸਾਰੇ ਨਾਗਰਿਕਾਂ ਦੇ ਪੂਜ ਨਗਰ

ਦੇਵਤਾ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚੋਂ ਦੁਲਹਨ ਦੀ ਸੋਭਾਯਾਤ੍ਰਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਵੇ। ਰਾਜਾ ਦੁਆਰਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਵਰੀ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਹੀ ਪਾਵੇ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਨੇ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਤਹਿਖਾਨੇ ਵਿਚ ਲੁਕਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਹੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਜਦੋਂ ਮਾਲਤੀ ਕੇਵਲ ਆਪਣੀ ਸਹੇਲੀ ਲਵੰਗਿਕਾ ਨਾਲ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕਰੇਗੀ, ਤਾਂ ਉਹ ਮਾਧਵ ਨਾਲ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਭੱਜ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਰੁਖਾਂ ਦੇ ਸੰਘਣੇ ਝੁਰਮੁਟ ਵਿਚੋਂ ਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਉਹ ਦੋਵੇਂ ਬੋਧ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬਾਗ਼ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਣਗੇ ਜਿਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਆਹ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਮਕਰੰਦ ਲਾੜੀ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪਹਿਨੇਗਾ ਤੇ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਜਲੂਸ ਤੁਰੇਗਾ।

ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਸਫਲਤਾ ਨਾਲ ਨਿਭਾਈ। ਵਿਆਹ ਦੀ ਰਸਮ ਪੂਰੀ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਉਸ ਨੇ ਨੰਦਨ ਦੇ ਸੌਣ ਵਾਲੇ ਕਮਰੇ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਕੀਤਾ, ਆਪਣਾ ਭੇਸ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਦਲੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਸ਼ਰਮੀਲੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਕੀਤਾ। ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਨਾਲ ਵਿਲਾਸ ਦੇ ਨੰਦਨ ਦੇ ਸਾਰੇ ਯਤਨ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਸਫਲ ਹੋਏ। ਉਸ ਨੇ ਸੌਂਹ ਖਾਧੀ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਹੁਟੀ ਦਾ ਮੂੰਹ ਕਦੇ ਨਹੀਂ ਦੇਖੇਗਾ ਤੇ ਗੁਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ, ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਡੁਬਿਆ ਉਹ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚੋਂ ਬਾਹਰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਝਿੜਕਣ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸੁਹਾਗਰਾਤ ਦੇ ਚੱਜ-ਆਚਾਰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਆਈ। ਮਾਲਤੀ ਭੇਖਧਾਰੀ ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਸੌਣ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕੀਤਾ। ਵਹੁਟੀ ਦੀਆਂ ਸਹੇਲੀਆਂ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਲਵੰਗਿਕਾ ਤੇ ਬੁਧਰਕਸ਼ਿਤਾ ਨੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਨੰਦਨ ਦੀ ਕਾਹਲ ਤੇ ਕਠੋਰ ਵਿਵਹਾਰ ਨੇ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ਾ ਬਦਲ ਕੇ ਮਕਰੰਦ ਪ੍ਰਤੀ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਬਾਰੇ ਗੱਲ ਤੋਰ ਦਿੱਤੀ। ਵਾਸਭਵਨ ਦੇ ਏਕਾਂਤ ਵਿਚ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੇ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਰੱਖ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜੋੜਾ ਲਾਹ ਸੁੱਟਿਆ ਤੇ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਪਿਛੋਂ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨਾਲ ਭੱਜ ਗਿਆ।

ਇਸ ਛਲ ਤੇ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਭਗੌੜੇ ਹੋਣ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਜੰਗਲ ਦੀ ਅੱਗ ਵਾਂਗ ਫੈਲ ਗਿਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹਥਿਆਰਬੰਦ ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕ ਤੁਰੰਤ ਦੁੜਾਏ ਗਏ। ਮਕਰੰਦ ਬੋਧ-ਵਿਹਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੇ ਮਾਧਵ ਦੇ ਕੰਮ ਚਲਾਊ ਨਿਵਾਸ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਸੁਖ-ਸਾਂਦ ਨਾਲ ਪੁਚਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋ ਗਿਆ ਜਿਥੇ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਇਹ ਜਾਨਣ ਲਈ ਕਾਹਲੇ ਸਨ ਕਿ ਬੁਧਰਕਸ਼ਿਤਾ ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿਚ ਸਫਲ ਹੋਈ ਹੈ ਜਾਂ ਨਹੀਂ। ਹੁਣ ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕਾਂ ਨਾਲ ਮਕਰੰਦ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਦਾ ਸਮਾਚਾਰ ਦਿੰਦੇ ਹੋਏ ਕਲਹੰਸ ਨਾਲ ਬੁਧਰਕਸ਼ਿਤਾ, ਲਵੰਗਿਕਾ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਉਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਦੀ ਅਦੁਤੀ ਵੀਰਤਾ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਹੈ ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਉਹ ਤੁਰੰਤ ਕਲਹੰਸ ਨਾਲ ਚਲਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ, ਬੁਧਰਕਸ਼ਿਤਾ ਤੇ ਅਵਲੋਕਿਤਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਲਈ ਕਾਮੰਦਕੀ

ਕੋਲ ਭੇਜਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਵੰਗਿਕਾ ਰਾਹੀਂ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਾਵਧਾਨ ਰਹਿਣ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਾਲਤੀ ਇਕੱਲੀ ਰਹਿ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੀ ਹਤਿਆ ਦਾ ਬਦਲਾ ਲੈਣ ਲਈ ਮੌਕੇ ਦੀ ਤਲਾਸ਼ ਵਿਚ ਦਿਨ ਕਟੀ ਕਰਦੀ ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਇਸ ਅਵਸਰ ਦਾ ਤੁਰੰਤ ਲਾਭ ਉਠਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਅਪਹਰਣ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।

ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕਾ ਤੇ ਚੁਪਾਸਿਓਂ ਆਉਣ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਨਾਲ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਡਟ ਕੇ ਯੁਧ ਕੀਤਾ। ਰਾਜਾ ਆਪ ਇਨ੍ਹਾ ਨਵਯੁਵਕ ਯੋਧਿਆਂ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਜਮਾਈਆ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਾਰਨਾਮਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਖੁਸ਼ੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲੋਪ ਹੋ ਗਈ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਭੇਦਭਰੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਗੁੰਮ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ, ਰਾਜਾ ਨੂੰ ਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਦੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸਦਮਾ ਪਹੁੰਚਿਆ ਤੇ ਸਭ ਸੋਕ-ਸਾਗਰ ਵਿਚ ਡੁਬ ਗਏ। ਮਾਧਵ ਝੱਲਾ ਜਿਹਾ ਹੋ ਕੇ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਲੱਭਦਾ ਪਹਾੜਾ ਤੇ ਘਾਟੀਆਂ ਵਿਚ ਭਟਕਣ ਲੱਗਿਆ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਵਲੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਨਿਰਾਸ ਹੋਕੇ, ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਪਹਾੜ ਦੀ ਟੀਸੀ ਤੋਂ ਛਾਲ ਮਾਰ ਕੇ, ਮਰਨਾ ਚਾਹਿਆ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਮੁਕਾ ਦੇਣ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਰਾਜਾ ਤੇ ਕਾਮੰਦਕੀ ਬੇਬਸ ਹੋ ਕੇ ਵਿਰਲਾਪ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਵੀ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਘੋਰ ਵਿਪਦਾ ਸਮੇਂ, ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਪੁਰਾਣੀ ਚੇਲੀ, ਯੋਗ-ਸਿੱਧੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਨੇ ਕਪਾਲ-ਕੁੰਡਲਾ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਸਹਿਤ ਆਕਾਸ਼ ਮਾਰਗ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘਦਿਆ ਵੇਖ ਲਿਆ। ਉਸਨੇ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ ਤੇ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਜਾਨ ਵੀ ਬਚਾ ਲਈ।

ਜਿਉਂਦੇ ਜਾਗਦੇ ਮਾਲਤੀ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਜਦੋਂ ਐਨ ਮੌਕੇ ਉਤੇ ਪਦਮਾਵਤੀ ਪਹੁੰਚੀ ਤਾ ਸਾਰਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਦਲ ਗਿਆ। ਦੁਖਾਂ ਮਾਰੀ ਨਗਰੀ ਖੁਸ਼ੀ ਨਾਲ ਨੱਚ ਉੱਠੀ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਨਾਲ ਮਾਧਵ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਨੇ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕੀਤਾ। ਮਕਰੰਦ ਦਾ ਵਿਆਹ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਬੱਚਿਆ ਦੀ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿਚ ਵਡਿਆ ਨੇ ਵੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਾਣੀ।

(ਘ)

ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤਰ ਅਨੁਸਾਰ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਇਕ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਹੈ। 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਦੀ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਜਾ ਤਾ ਲੌਕਿਕ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਾ ਕਵੀ ਕਲਪਿਤ। ਇਹ ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ-ਰਸ-ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਥਾਪਟ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਵਿਚ ਪੰਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਦਸ ਤਕ ਅੰਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਨਾਇਕਾ ਉੱਚਕੁਲ ਦੀ ਮੁਟਿਆਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਲਤੀ, ਜਾ ਵੇਸਵਾ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸੂਦ੍ਰਕ ਦੇ 'ਮ੍ਰਿੱਛਕਟਿਕ' ਵਿਚ ਵਸੰਤਸੇਨਾ, ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ

ਦੇ ਪ੍ਰਕਰਣ ਨੂੰ ਸੁਧ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਮਿਸਰ[5]/ਸਮਾਜਕ ਜੀਵਨ ਤੇ ਯਥਾਰਥ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਕਥਾ ਦਾ ਵਿਸਤਾਰ ਤੇ ਸ੍ਰਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਵਿਸ਼ਾ ਕਵੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ-ਉਡਾਰੀ ਲਾਉਣ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਦਰਸਾਉਣ ਲਈ ਮੋਕਲਾ ਰਾਹ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਗੁਣਾਢਯ ਦੀ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਦੀਆ ਕੁਝ ਕਹਾਣੀਆਂ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਮਿਲੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਭਵਤਾ ਈਸਵੀ ਸੰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਹੀ ਪੈਸਾਚੀ ਬੋਲੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਤ ਮੂਲ-ਗ੍ਰੰਥ ਹੁਣ ਮਿਲਦਾ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕਰਣ, ਕਸ਼ੇਮੇਂਦ੍ਰ ਦੀ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾਮੰਜਰੀ' ਤੇ ਗਿਆਰਹਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ ਸੋਮਦੇਵ ਦਾ 'ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ', ਤੁਲਨਾ ਲਈ ਉਪਲਬਧ ਹਨ। ਯਸ਼ਸਕਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਦੇ ਪੁਤਰ ਤੇ ਇਕ ਕਸ਼ਤਰੀ ਯੁਵਕ ਵਿਜੇ ਸੇਨ ਦੀ ਭੈਣ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਵਿਸ਼ਾਲਾ ਨਗਰੀ ਵਿਚ ਯਸ਼ਸਕਰ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਪੜ੍ਹਾਈ ਲਈ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦੇ ਘਰ ਵਿਚ ਰਹਿਣਾ, ਸਦਭਾਵ ਤੇ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਹੋਣਾ, ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਮਾਲਾ ਭੇਂਟ ਕਰਨਾ ਤੇ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਉਸ ਨੂੰ ਚਾਉ ਨਾਲ ਗਲ ਵਿਚ ਪਾਈ ਰਖਣਾ; ਇਕ ਕਸ਼ਤਰੀ ਯੁਵਕ ਨਾਲ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਪੱਕਾ ਹੋਣਾ, ਵਿਆਹ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਸੰਧਿਆ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦਾ ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਜਾਣਾ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਨਾ, ਮੂਰਤੀ ਪਿੱਛੇ ਲੁਕੇ ਸਦਭਾਵ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟ ਹੋਣਾ ਤੇ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣਾ, ਮੰਦਿਰ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਬੂਹੇ ਵਿਚੋਂ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਦਾ ਭੱਜ ਜਾਣਾ, ਸਦਭਾਵ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਦਾ ਵਿਆਹੁਲੀ ਦੇ ਕਪੜੇ ਪਾ ਕੇ ਮਦਿਰਾਵਤੀ ਦੇ ਘਰ ਪਰਤਣਾ, ਉਥੇ ਉਸ ਦੀ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਉਸ ਕੁੜੀ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਣੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਪਹਿਲਾ ਕਦੇ ਹਾਥੀ ਦੇ ਆਘਾਤ ਤੋਂ ਬਚਾਇਆ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਆਪਸ ਵਿਚ ਪਿਆਰ ਤੇ ਭੱਜ ਜਾਣਾ[6], ਇਤਿਆਦਿ, ਅਜੇਹੀਆ ਗੱਲਾ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆ ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ-ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚਲੀਆ ਘਟਨਾਵਾ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀਆਂ-ਜੁਲਦੀਆ ਹਨ। ਇਕ ਹੋਰ ਬ੍ਰਾਹਮਣ-ਯੁਵਕ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਵਿਚ ਇਹ ਵਰਣਨ ਹੈ ਕਿ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਕ ਸਕਤੀਆਂ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਹ ਅੱਧੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਗਿਆ, ਉਥੇ ਉਸ ਨੇ ਇਕ ਸੰਨਿਆਸੀ (ਕਾਪਾਲਿਕ) ਨੂੰ ਦੇਵੀ ਕਾਤਯਾਇਨੀ ਅੱਗੇ ਰਾਜਾ ਅਦਿਤਸੇਨ ਦੀ ਪੁਤਰੀ ਦੀ ਬਲੀ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦਿਆ ਵੇਖਿਆ, ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਾਪਾਲਿਕ ਦਾ ਸਿਰ ਲਾਹ ਦਿੱਤਾ; ਦੇਵੀ ਦੇ ਆਸੀਰਵਾਦ ਨਾਲ ਉਹ ਰਾਜਕੁਮਾਰੀ ਸਹਿਤ ਰਾਜੀ-ਖੁਸੀ ਅੰਤਹਪੁਰ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ, ਤੇ ਉਸ ਦੀ

5. ਦੇਖੋ : ਭਰਤ : 'ਨਾਟਯਸ਼ਾਸਤਰ', ੧੮ ੪੪-੫੩

6. ਤੁਲਨਾ : 'ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ', ੧੩.੧ ੧੭-੨੦੪ ।

ਵੀਰਤਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਧੀ ਦੇ ਦਿੱਤੀ।[7]

ਇਕ ਕੰਵਾਰੀ ਦੀ ਬਲੀ, ਪ੍ਰੇਤਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸਟੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧ ਕਰਨ ਲਈ ਨਰਮਾਸ ਵੇਚੇ ਜਾਣ ਦੀਆ ਅਧਿਕਲਪਨਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਹਾਣੀਆ ਵਿਚ ਮਿਲਦੀਆਂ ਹਨ।[8] ਨਾਟਕ ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ ਤੇ ਆਘੋਰਘੰਟ ਦੇ ਡਰਾਉਣੇ ਕਾਰਜ ਦਾ ਮੂਲਰੂਪ ਵੀ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਦੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਹਾਣੀਆ ਵਿਚ ਦੇਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਯੁਵਕ ਦਾ ਕੁੜੀ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰਨਾ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵਿਸੇਸ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਲੋਕਾ ਦੇ ਅੱਖੀਂ ਘੱਟਾ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਧਿਕਲਪਨਾ ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਦੇ ਨਾਟਕ 'ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਟੁਕੜਿਆ ਵਿਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ।[9] ਯੁਵਕ ਨਾਇਕ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣਾ ਤੇ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਉਤੇ ਉਤਾਰੂ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਦੌੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਆਉਣਾ ਭਾਸ ਦੇ 'ਅਵਿਮਾਰਕ' ਤੇ ਹਰਸ ਦੀ 'ਰਤਨਾਵਲੀ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਦੀ ਦੀਵਾਨਗੀ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦਾ ਪੂਰਵਰੂਪ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਵਿਚ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸੀਯ' ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਪੁਰੂਰਵਾ ਦੇ ਪਾਗਲਪਨ ਵਿਚ ਹੈ। ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਮਾਲਵਿਕਾਗਨਿਮਿਤ੍ਰ' ਦੀ ਚੁੱਪ-ਕੀਤੀ ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਿਕਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਚਤੁਰਤਮ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਪੂਰਵਗਾਮਿਨੀ ਹੈ।

ਇਸ ਦਾ ਇਹ ਮਤਲਬ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਕਾਲਪਨਿਕ ਸਕਤੀ ਦਾ ਅਭਾਵ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾ' ਵਿਚ ਤੇ 'ਸਕੁੰਤਲਾ', 'ਮ੍ਰਿਛਕਟਿਕ' ਆਦਿ ਕਈ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਮਦਮਸਤ ਹਾਥੀ ਦੇ ਬੇਕਾਬੂ ਹੋ ਕੇ, ਚਾਰ-ਚੁਫੇਰੇ ਭੜਥੂ ਪਾਉਣ ਦੀ ਅਧਿਕਲਪਨਾ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੇਰ ਦੇ ਆਕ੍ਰਮਣ ਦਾ ਰੂਪ ਦੇ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਲੇਖਕ ਦੀ ਯੋਗਤਾ, ਉਸ, ਨਿਰੀ ਆਵਿਸਕਾਰ ਦੀ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਹੀ, ਨਹੀਂ ਪਰਖੀ ਜਾਂਦੀ ਜਿਹੜੀ ਆਮ ਕਰਕੇ ਦੁਰਲਭ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਸਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਤਾ ਸ੍ਰੋਤਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਤੱਤਾ ਰਾਹੀਂ ਇਕ ਨਵੀਂ-ਨਰੋਈ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਹੈ।

'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਦਾ ਵਿਸਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਲੜੀਆ ਨਾਲ ਗੁੰਦਿਆ ਹੈ । ਪ੍ਰਧਾਨ ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਹੈ ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ। ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਔਕੜ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿਉਂ ਕਿ ਇਹ ਸੰਬੰਧ ਦੋਹਾ ਦੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਮਰਜੀ

---

7 ਉਹੀ : -੪-੧੪੫ ਨਾਲ ਹੀ, 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾਮੰਜਰੀ' ੩-੧-੧੯੪-੨੩੦ ।

8. ਤੁਲਨਾ 'ਕਥਾਸਰਿਤਸਾਗਰ', ੫ ੨ ੧੮੨-੩; 'ਬ੍ਰਿਹਤਕਥਾਮੰਜਰੀ'—੧੮.੨,੫੩-੫੪

9 ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਵਰਣ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ : 'ਦਿ ਸੋਸਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ', ਦਿ ਇੰਡੀਅਨ ਇੰਸਟੀਟਯੂਟ ਆਫ ਕਲਚਰ, ਬੰਗਲੌਰ, ਟ੍ਰਾਂਜੈਕਸਨ ਨੰਬਰ ੧੧ (੧੯੫੨), ਪੰ. ੭-੧੧ ।
ਨਾਲ ਹੀ, 'ਦਿ ਜਰਨਲ ਆਫ ਦਿ ਬਨਾਰਸ ਹਿੰਦੂ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ', ਸੰਚੀ ੨ (੧੯੩੭-੩੮) ਪ. ੨੩-੫੪, ੩੦੭ ।

ਨਾਲ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਰੁਚੀ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੰਘਰਸ ਦਾ ਤੱਤ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਸਹਿਜ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਦੋ ਰੁਕਾਵਟਾ ਹਨ। ਇਕ ਹੈ ਰਾਜਾ ਦੇ ਪਿਆਰੇ ਸਹਿਚਰੀ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਤਾਵਿਤ ਵਿਆਹ; ਇਹ ਬਾਹਰਲੀ ਰੁਕਾਵਟ ਹੈ। ਅੰਦਰਲੀ ਰੋਕ ਹੈ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਨਿਜੀ ਸੁਭਾਉ। ਉਹ ਸਰਲ ਤੇ ਸਦਗੁਣੀ ਹੈ ਤੇ ਆਪਣੇ ਉੱਚ ਕੁਲ ਦੀਆ ਪਰੰਪਰਾਵਾ ਦੀ ਪੁਜਾਰਨ ਹੈ। ਲੀਕ ਤੋਂ ਹਟ ਕੇ ਉਹ ਕੁਝ ਵੀ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ। ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੀ ਉਲੰਘਣਾ, ਗੁਪਤ ਸੜਯੰਤਰ, ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਉੱਧਲਣਾ, ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਰੋਮਾਂਸ...ਇਹ ਸਭ ਉਸ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਲਈ ਓਪਰੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾ ਰੁਕਾਵਟਾਂ ਦਾ ਆਪਸੀ ਟਕਰਾਉ ਨਾਟਕੀ ਵਿਕਾਸ ਲਈ ਸਾਮਗਰੀ ਤੇ ਰੰਗ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਾਸਣਪ੍ਰਵੀਣਤਾ, ਅਨੇਕ ਸਾਥੀਆ ਰਾਹੀਂ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹੀਆ ਗਈਆ ਉਸ ਦੀਆ ਯੋਜਨਾਵਾ ਇਨ੍ਹਾ ਰੁਕਾਵਟਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੇ ਲੇਖੇ ਲੱਗੀਆਂ ਹਨ। ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਇਕ ਸਾਧਾਰਣ ਜਿਹੀ ਘਟਨਾ ਨਾਲ ਟਾਲਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਮੁਖ ਸਮਸਿਆ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਦਗੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਅਸਾਧਾਰਣ, ਸਦਾਚਾਰ ਵਿਰੋਧੀ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਡਰਨ ਵਾਲੀ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮੀ ਨਾਲ ਗੰਧਰਵ-ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਕਿਵੇਂ ਮਨਾਇਆ ਜਾਵੇ? ਨਾਟਕ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਤਿੰਨ ਅੰਕਾ ਵਿਚ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀ ਸਾਰੀ ਕੁਸਲਤਾ ਤੇ ਯਤਨ ਇਸ ਫਲ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਹੀ ਹਨ।

ਕਥਾਨਕ ਦੀ ਦੂਜੀ ਲੜੀ ਹੈ ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਮਾਧਵ ਦੇ ਪੱਕੇ ਮਿੱਤਰ ਤੇ ਸਹਿਚਾਰੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਨੰਦਨ ਦੀ ਭੈਣ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਬਚਪਨ ਦੀ ਸਹੇਲੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾ ਸੰਬੰਧਾ ਨਾਲ ਉਪਕਥਾ ਨੂੰ ਮੁਖਕਥਾ ਨਾਲ ਗੁੰਦਣਾ ਸੌਖਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਵੀ ਨਿਸਚਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਕ ਘਟਨਾ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਵਿਚ ਦੂਜੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਆ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਜਾ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਪੂਰੀ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ। ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਮਾਲਤੀ ਲਈ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਵਿਆਹ ਦਾ ਜੋੜਾ ਪਾ ਲਿਆ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਥਾ ਆਪ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀਆ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆ ਕੀਤੀਆ। ਇਸ ਨੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਔਕੜ ਸੁਲਝਾਈ; ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਧਵ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ, ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇਸ ਛਲ ਨੇ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਲਈ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਪਾਪਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ।

ਮਾਧਵ ਦੇ ਸੇਵਕ ਕਲਹੰਸ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਟਹਿਲਣ ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਥਾ ਦੀ ਤੀਜੀ ਲੜੀ ਹੈ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਵਧਾਉਣ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਮਾਲਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀੜਾ ਦੀ ਸਾਤੀ ਤੇ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਲਈ ਮਾਧਵ ਦਾ ਇਕ ਚਿਤਰ ਬਣਾਇਆ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਉਹ ਲਵੰਗਿਕਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ। ਲਵੰਗਿਕਾ ਨੇ ਉਹ ਚਿਤਰਪਟ ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਕੋਲ ਪੁਚਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਲਹੰਸ ਤੇ ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਪ੍ਰੇਮੀ ਸਨ। ਕਲਹੰਸ ਨੇ ਚਿਤਰ ਦੇਖਿਆ ਤੇ

ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਤੋਂ ਚੋਰੀ ਉਸ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸੁਆਮੀ ਕੋਲ ਲੈ ਗਿਆ। ਮਕਰੰਦ ਨੇ ਮਾਧਵ ਨੂੰ ਉਸੇ ਚਿਤਰਪਟ ਉਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਚਿਤਰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਮਾਧਵ ਨੇ ਤਸਵੀਰ ਬਣਾਈ ਤੇ ਉਸ ਹੇਠਾਂ ਇਕ ਪਦ ਵੀ ਲਿਖ ਦਿਤਾ। ਮੰਦਾਰਿਕਾ ਚਿੱਤਰਪਟ ਤੇ ਕਲਹੰਸ ਦੋਹਾ ਨੂੰ ਲਭਦੀ ਉਥੇ ਹੀ ਆ ਗਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸੇ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਚਿਤਰਪਟ ਮਾਲਤੀ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਇਹ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਮਾਲਤੀ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਬੰਧਨ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਈ ਹੋਇਆ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਸਤਯੰਤਰ ਤੇ ਸੰਸੇ-ਯੁਕਤ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਜਾਣ-ਬੁੱਝ ਕੇ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਵਿਆਹ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜਾ ਦੀ ਦਿਲਚਸਪੀ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਬੇਬਸੀ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਨੂੰ ਸਿਵ-ਮੰਦਿਰ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣ ਤੇ ਨੰਦਨ ਨੂੰ ਉੱਲੂ ਬਨਾਉਣ ਦੀਆ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੀਆਂ ਯੋਜਨਾਵਾ ਉਤਨੀਆ ਹੀ ਚਤੁਰ ਹਨ ਜਿਤਨੀਆ ਰੋਚਕ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆ ਰੁਚੀਆ ਦੇ ਟਕਰਾਉ ਤੋਂ ਹੀ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਤਣਾਉ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਰੁਕਾਵਟਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤੇ ਗਏ ਉਪਾਉ ਉਸ ਵਿਚ ਰੋਚਕਤਾ ਭਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੱਤ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪਿਆਰ ਨਿਹਸੰਦੇਹ ਦੋਹਾਂ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦੀ ਅੰਤਿਮ ਸਫਲਤਾ ਵਿਚ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਨਾਲ਼ ਅਚਿੰਤੇ ਖਤਰੇ ਵੀ ਪੈਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਜਦੋਂ ਸੇਰ ਦੇ ਪੰਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨੂੰ ਛੁਡਾਉਣ ਲਈ ਮਕਰੰਦ ਦੌੜਦਾ ਹੈ ਜਾ ਜਦੋਂ ਨੰਦਨ ਦੇ ਘਰੋਂ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਨਾਲ ਭੱਜ ਜਾਣ ਸਮੇਂ ਸ਼ਸਤਰਧਾਰੀ ਨਗਰ-ਰਖਿਅਕਾ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ; ਉਦੋਂ ਮਾਧਵ ਤੋਂ ਇਹ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਕਿ ਉਹ ਹੱਥ ਉਤੇ ਹੱਥ ਰਖ ਕੇ ਚੁਪਚਾਪ ਪਰਿਣਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਤੀਖਿਆ ਕਰਦਾ ਰਹੇ। ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਵੱਲੋਂ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਮਾਧਵ ਦੇ ਕੁੱਦ ਪੈਣ ਮਗਰੋਂ ਸੰਭਾਵਤ ਖਤਰਾ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਬਹੁਤ ਤਣਾਉਪੂਰਣ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲਟਕਾਉ ਵਧ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਲ ਲਈ ਤਾ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆ ਦਾ ਸਾਰਾ ਭਵਿੱਖ ਖਤਰੇ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤੇ ਪਾਠਕ-ਦਰਸਕ ਸਾਹ ਰੋਕ ਕੇ ਅਗਲੀ ਘਟਨਾ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਜਦੋਂ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਭੇਦਪੂਰਵਕ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਉਤੇ ਮਾਧਵ ਦਾ ਮਾਨਸਿਕ ਸੰਤੁਲਨ ਵਿਗੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਵੀ ਆਤਮਹਤਿਆ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਕਥਾ ਪ੍ਰਵਾਹ ਸੰਦਿਗਧ ਅਵਸਥਾ ਵਿਚ ਰੁਕ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆ ਤਣਾਉਪੂਰਣ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕੁਸਲਤਾ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।

ਇਕ ਹੋਰ ਦ੍ਰਿਸਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਵੀ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਿਆ-ਪਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਚੰਗੀ ਕਿਰਤ ਦੇ ਕੁਝ ਗੁਣਾ ਬਾਰੇ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਦੱਸਦੇ ਹਨ—ਪ੍ਰਵਾਹਸੀਲ ਰਸ ਸੰਚਾਰ, ਮਨੋਹਾਰੀ ਕਰਮ, ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਵਿਸਾ,

ਜਟਿਲ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦਕਾਰੀ ਵਸਤੂਯੋਜਨਾ, ਸੋਧੇ ਹੋਏ ਤੇ ਚੁਸਤ ਸੰਵਾਦ ।[10] ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੁਣਾਂ ਦੇ ਚਾਹਵਾਨ ਸਨ ਤੇ ਮਨਚਾਹੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ।

ਕਥਾਨਕ ਵਿਵਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਯੋਗਾਂ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਵਿਸਤਾਰ ਵਿਚ ਅੰਤਰ ਥਾਪ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੱਖ-ਵੱਖ ਰਖਦੇ ਹਨ । ਮੁੱਖ ਤੇ ਗੌਣ ਕਥਾਨਕਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਗ, ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦਾ ਰਹੱਸ, ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਵਾਲ ਵੀ ਵਿੰਗਾ ਨਾ ਹੋਣਾ, ਅਸਚਰਜ ਤੇ ਭੈ ਉਪਜਾਊ ਸਥਿਤੀਆਂ—ਇਹ ਸਭ ਕਥਾਨਕ ਤੇ ਨਾਟਵਸਤੂ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਚਕਾਚੌਂਧ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਕਹਾਣੀ ਵੀ ਇੱਕ ਥਾਂ ਤੋਂ ਦੂਜੀ ਥਾਂ ਘੁੰਮਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਸਰਵਸਾਧਾਰਣ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਨਗਰ, ਬਾਗ਼, ਰਾਜਮਹਲ, ਮੰਦਿਰ, ਬੋਧ-ਵਿਹਾਰ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਭਿਆਵਲ ਸਥਾਨਾਂ ਤਕ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਸ਼ਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਤੇ ਇਸ ਲੋਕ ਤੋਂ ਪਰੇ ਅੰਤਰਿਕਸ਼ । ਰਸ-ਸੰਚਾਰ ਵੀ ਆਨੰਦਦਾਇਕ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਵੀਰਤਾਪੂਰਣ ਯੁੱਧ ਤਕ, ਚਿੱਤ ਪੰਘਰਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅਭੂਤਪੂਰਵ ਘਿਰਣਾ ਤੇ ਸਹਿਜ ਚੇਤਨਾ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਭੈ ਤਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਤੇ ਅੰਤਰਿਕਸ਼, ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਅਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ, ਪਰਿਚਿਤ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਦ੍ਰਿਸ਼—ਇਹ ਸਭ ਕਵੀ ਦੀ ਨਾਟਕਲਾ ਦੇ ਰੰਗ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਵਿਚ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।

ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਸੰਗ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ਼ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹਮਦਰਦੀ ਜਤਾਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਆਰ ਦੀ ਕੋਈ ਹੱਦ ਹੀ ਨਹੀਂ । ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੁਪਨਿਆਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੁਖ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਕਾਮੰਦਕੀ ਤੇ ਉਸਦੀਆਂ ਚੇਲੀਆਂ ਲਈ ਜਿਊਣ ਦਾ ਸ਼ਾਇਦ ਕੋਈ ਹੋਰ ਮੰਤਵ ਹੀ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਵਿਰੋਧੀ ਧੜੇ ਦੇ ਰਾਜੇ ਜਿਹੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵੀ ਇਤਨੇ ਵਿਸ਼ਾਲ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਮਾਧਵ ਤੇ ਮਕਰੰਦ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿਛੋਂ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸਾਰਹੀਣਤਾ ਤੇ ਦੁਖ ਦੀ ਮਾਰ ਅਨੁਭਵ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਯੁਵਕਾਂ ਲਈ ਡੂੰਘੀ ਮਮਤਾ ਧਾਰਣ ਕਰਕੇ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮੀ-ਜੋੜੇ ਵੀ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਆਪਣੇ ਸਾਥੀਆਂ ਹਿਤ ਮੌਤ ਨਾਲ ਟੱਕਰ ਲੈਣੋਂ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਕੇ ।

---

10. ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੧.੪

भूम्ना रसानां गहनाः प्रयोगाः सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।
औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्रा कथा वाचि विदग्धता च ॥

ਨਾਲ ਹੀ ੧.੮ ।

ਅਜਿਹੇ ਵਿਰੁਧ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੀ ਖੁਸੀ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੁਸੀ ਮੰਨਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਸੁਆਮੀ-ਭਗਤ ਸੇਵਕ ਹਨ, ਮੁਸੀਬਤ ਵਿਚ ਸਾਥ ਨਿਭਾਉਣ ਵਾਲੇ ਮਿੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਸਰਧਾਲੂ ਸਿਸ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਖੁਸੀ ਨਾਲ ਗੁਰੂ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦਾ ਪਾਲਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਵਾਂਗ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਸ-ਭਾਵਾਂ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਹੈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਸ਼ਿੰਗਾਰ-ਰਸ ਪ੍ਰਧਾਨ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਪਕਥਾਵਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੰਗਾਂ ਦਾ ਬੜੇ ਚਾਉ ਨਾਲ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪ੍ਰਥਮ ਦਰਸਨ ਤੋਂ ਉਪਜਿਆ ਪ੍ਰੇਮ, ਉਸ ਦੀ ਅਨੁਗਾਮੀ ਅਕੱਥ ਤਾਂਘ ਤੇ ਮਧੁਰ ਪੀੜਾ, ਅਧੂਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਾਨਸਿਕ ਤੇ ਸਰੀਰਿਕ ਵੇਦਨਾ, ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪਾਗਲਪਨ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਰੋਮਾਂਚ। ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਸੰਯੋਗ ਪੱਖ ਵਾਂਗ ਹੀ, ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਯੋਗ ਤੇ ਅਧੂਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਨਿਰਾਸਾ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਵੀ ਸੁੰਦਰ ਚਿਤ੍ਰਣ ਹੈ। ਸੇਰ ਦਾ ਝਪਟਾ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਰਹੱਸਪੂਰਵਕ ਲਾਪਤਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਬਾਦ ਨਾਟਕ ਦੇ ਅੰਤਿਮ ਦੋ ਅੰਕਾਂ ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਦਾ ਅਜਿਹਾ ਹੜ੍ਹ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਪਾਤਰ ਤੇ ਕਥਾ ਦਾ ਪ੍ਰਮੁਖ ਸੂਤਰ ਵੀ ਡੁੱਬ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਾਧਵ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਉਚਿਤ ਵਿਅੰਜਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਸਮਸਾਨ-ਭੂਮੀ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ ਵਿਚ ਵੀਭਤਸ-ਰਸ ਹੈ ਤੇ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਦੇ ਕਾਰਜ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ-ਰਸ। ਹਾਸ-ਰਸ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਗੁਣ ਨਹੀਂ। ਉਹ ਵਿਅੰਗਮਈ ਉਕਤੀਆਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸਕ ਨੂੰ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦੀ। ਪਰ ਜਦੋਂ ਮਕਰੰਦ ਮਾਲਤੀ ਦਾ ਭੇਖ ਧਾਰ ਕੇ ਨੰਦਨ ਨਾਲ ਵਿਆਹ ਦੀਆਂ ਰਸਮਾਂ ਪੂਰੀਆਂ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਸੱਜ-ਵਿਆਹੀ ਵਹੁਟੀ ਵਾਂਗ ਹੀ ਵਾਸਭਵਨ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਹਾਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਿਸੇ 'ਪ੍ਰਹਸਨ' ਨਾਟਕ ਦਾ ਵਿਸਾ ਬਣਨ ਦੇ ਯੋਗ ਹੈ। ਉਤਨਾ ਹੀ ਮਜੇਦਾਰ ਹੈ, ਮਕਰੰਦ ਦਾ ਮਚਲਾ ਹੋ ਕੇ ਸੌਣਾ ਤੇ ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਮਾਲਤੀ ਸਮਝ ਕੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਮਕਰੰਦ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਕਬੂਲਣਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਅਸਚਰਜ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਮੁਢਲੇ ਨਾਂਦੀ ਪਦ ਵਿਚ ਹਾਸ-ਰਸ ਦਾ ਸਪਰਸ ਹੈ—ਜਦੋਂ ਸਿਵ ਜੀ ਨੇ ਤਾਂਡਵ-ਨ੍ਰਿਤ ਆਰੰਭਿਆ, ਨੰਦੀ ਪਖਾਵਜ ਵਜਾਉਣ ਲੱਗਿਆ, ਉਸ ਦੀ ਗੰਭੀਰ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਕਾਰਤਿਕੇਯ ਦੇ ਮੋਰ ਨੇ ਬੱਦਲਾਂ ਦੀ ਗਰਜਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਉਹ ਅਗ੍ਹਾਂ ਵਧਿਆ; ਮੋਰ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਸਾਰ ਵਾਸੁਕੀ ਨਾਗ ਭੈਭੀਤ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਲੁਕਣ ਲਈ ਛੇਤੀ ਨਾਲ ਗਣੇਸ ਜੀ ਦੀ ਸੁੰਡ੍ਹ ਵਿਚ ਵੜ ਗਿਆ, ਗਣੇਸ ਆਪਣਾ ਸਿਰ ਜੋਰ-ਜੋਰ ਦੀ ਹਿਲਾਉਣ ਲੱਗੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗਲ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਮਦ-ਪਾਨ ਕਰਦੇ ਭੌਰੇ ਘਬਰਾ ਕੇ ਉੱਡਣ ਲੱਗੇ, ਜਦੋਂ ਕਿ ਗਣੇਸ ਆਪ ਆਪਣੀ ਸੁੰਡ ਵਿਚ ਸੱਪ ਵੜ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਹੌਂਕਦੇ ਤੇ ਡਰ ਨਾਲ ਕਰਾਹੁੰਦੇ ਹੋਏ ਖੜੇ ਰਹੇ।

ਕਥਾ ਦੇ ਮੂਲ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਪ੍ਰਸੰਗਾਂ ਦਾ ਵਿਚਿੱਤਰ ਤੇ ਅਧਿਦੈਵਿਕ

ਘਟਨਾਵਾ ਨਾਲ ਗੱਠ-ਜੋੜ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰੋਮਾਚਕ ਰੋਮਾਂਸ ਦਾ ਵਾਤਵਾਰਣ ਬਣਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਵਿਵਿਧ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਜੋੜਨ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਸੱਬਬੀ ਕੜੀਆਂ ਦੀ ਵਰਤੋਂ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਪਜੀਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਭਾਵਨਾਵਾ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਵਿਕ ਕ੍ਰਮ ਅਨੁਸਾਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ।

ਭਵਭੂਤੀ ਮਾਣ ਨਾਲ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਮਹਾਨ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਵਿਚਿੱਤਰਤਾ, ਰਮਣੀਕਤਾ ਤੇ ਉੱਜਲਤਾ ਵਿਚ ਅਨੁਪਮ ਹੈ ।[11] ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਵੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਸਰਸ-ਰਮਣੀਯ ਹੈ ।[12] ਵਿਸਾਲ ਕਥਾਪਟ, ਪ੍ਰਸੰਗਾ ਤੇ ਪਾਤਰਾ ਦੀ ਵਿਵਿਧਤਾ, ਘਟਨਾਵਾ ਦੇ ਕ੍ਰਮ ਵਿਚ ਅਚਿੰਤੇ ਪਰਿਵਰਤਨ ਤੇ ਪੂਰਣ ਰਸ-ਸੰਚਾਰ — ਇਹ ਸਭ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਪਰਿਪੱਕਤਾ, ਉਦਾਰਤਾ ਤੇ ਅਰਥ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ—ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਤੇ ਵਿਦਵਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।[13] ਪਰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਸੂਦ੍ਰਕ ਤੇ ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਨੂੰ ਭੁੱਲ ਗਏ ਹਨ । 'ਮ੍ਰਿਛਕਟਿਕ' ਤੇ 'ਦੇਵੀਚੰਦ੍ਰਗੁਪਤ' ਸਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ 'ਪ੍ਰਕਰਣ' ਦੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਰੂਪ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਿਤਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ।[14] ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਸੂਦ੍ਰਕ ਦਾ ਨਾਟਕ ਜਨ-ਜੀਵਨ ਦੇ ਬਿੰਨ੍ਹ-ਬਿੰਨ੍ਹ ਚਿਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਦੁਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਦੇ ਪਾਤਰ ਦੁਨੀਆ ਦੇ ਆਮ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ ਹਨ । ਘਟਨਾਵਾ ਲੋਕ-ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਹਨ । ਪਾਤਰਾ ਦੀ ਭਾਸਾ ਆਮ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਭਾਸਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦਿਲਾ ਵਿਚ ਉੱਠਣ ਵਾਲੀਆ ਭਾਵਨਾਵਾ ਉਹੀ ਹਨ ਜਿਹੜੀਆ ਆਮ ਲੋਕਾ ਵਿਚ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ । ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਪੱਖੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ 'ਮਾਲਤਮਾਧਵੀ' ਇਕ ਰੂਮਾਨੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ, ਜਿਸਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਤੇ ਨਾਟਕੀਯਤਾ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਨਾਲ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਕਾਵਿ-ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਕਲਪਿਤ ਤੇ ਨਿਰਮਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ।

---

11. ਤੁਲਨਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੧੦ ੨੩ ੧੬-੧੭

अस्ति वा कुतश्चिदेवभूतं विचित्ररमणीयोज्ज्वलं महाप्रकरणम्।

12 ਤੁਲਨਾ : 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੬ ੧੩- ੩-੪,

अहो सरसरमणीयता संविधानकस्य ।

13 ਤੁਲਨਾ . 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੧.੭ ਗ ਘ :

यत् प्रौढत्वमुदारता च वचसां यच्चार्थतो गौरवं
तच्चेदस्ति ततस्तदेव गमकं पाण्डित्यवैदग्ध्ययोः ॥

14. ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ : 'ਦਿ ਸੋਸਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ' ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਆਧਾਰ ਸਮਾਜਿਕ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਥਿਤ ਹੈ, ਪਰ ਇਸ ਵਿਚ ਅਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਗੱਲਾ ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਸਮਾਨ ਅਨੁਪਾਤ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਹ ਹਰੇਕ ਘਟਨਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਵਿਲੰਬਿਤ ਅਲੰਕਾਰਾ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਵਾਕਾਂ, ਸੰਵਾਦਾ ਜਾਂ ਵਿਵਰਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਬਾਗ ਵਿਚ ਪ੍ਰਥਮ ਮਿਲਾਪ, ਸ਼ੇਰ ਦਾ ਹਮਲਾ, ਸਮਸਾਨ-ਭੂਮੀ ਦੀ ਘਟਨਾ, ਮਾਧਵ ਦੁਆਰਾ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਖੋਜ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਮਦਯੰਤਿਕਾ, ਬੁੱਧਰਕਸਿਤਾ ਤੇ ਲਵੰਗਿਕਾ ਦੀ ਅੰਤਰੰਗ ਗੱਲ-ਬਾਤ— ਇਨ੍ਹਾ ਸਭਨਾ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਨਿਬੰਧ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਹੋਣ ਤੇ ਹਰੇਕ ਵਕਤਾ ਲਈ ਆਪਣਾ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ, ਨਿਪੁਣਤਾ ਤੇ ਪਿੰਡਿਤਾਈ ਪ੍ਰਦਰਸਿਤ ਕਰਨਾ ਜਰੂਰੀ ਹੋਵੇ, (ਜਿਹੜਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਅਤਿਅੰਤ ਪਿਆਰਾ ਹੈ)। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਵਾਕਵਿਸਤਾਰ ਕਾਰਣ ਘਟਨਾਵਾ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਘਟ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਾਵਨਾਤਮਿਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਮਿਲਾਪ-ਪੂਰਵ ਪੀੜ ਦਾ ਸੁੰਦਰ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਪਦਾ ਵਿਚ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਕੀ ਮਾਧਵ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਇੰਨਾ ਹੱਦ ਛੁੱਕਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵੇਦਨਾ ਦਿਲ ਨੂੰ ਚੀਰ ਦੇਵੇ ? ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਕਰੁਣਾ ਵੀ ਹੱਦੋਂ ਵਧ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸੀਯ' ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਪੁਰੂਰਵਾ ਦੁਆਰਾ ਉਰਵਸੀ ਦੀ ਖੋਜ ਨੂੰ ਆਦਰਸ ਮੰਨ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਾਧਵ ਤੋਂ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਵਾਈ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਉਹ ਸਾਇਦ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੋਂ ਅੱਗੇ ਵਧਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਇਹ ਦ੍ਰਿਸ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਲਾ ਪਤਾ ਹੋਣ ਪਿੱਛੋਂ ਕਾਮੰਦਕੀ, ਰਾਜਾ ਤੇ ਨਾਗਰਿਕਾ ਦੇ ਸੋਗ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ ਦਰਸਕਾ ਨੂੰ ਸਾਇਦ ਹੀ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਸਕੇ। ਇਹ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵਸ ਵਿਚ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਨਹੀਂ ਹੈ; ਇਹ ਤਾ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਵਸਤੂਯੋਜਨਾ ਵੀ ਨਿਰਦੋਸ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਕਾਸ ਵਿਚ ਆਉਣ ਵਾਲੀਆ ਔਕੜਾ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਲਈ ਸੰਯੋਗ ਦੇ ਤੱਤ ਦਾ ਚੋਖਾ ਯੋਗਦਾਨ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਸ਼ੇਰ ਦੇ ਆਘਾਤ ਦੀ ਘਟਨਾ ਕਾਮੰਦਕੀ ਲਈ ਉਪਯੋਗੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਮਕਰੰਦ ਨੂੰ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾ ਮਕਰੰਦ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਉਣ ਦਾ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦਾ ਦੂਜਾ ਮੰਤਵ, ਲਗਭਗ ਸਿੱਧ ਹੋ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਐਨ ਉਸੇ ਮੌਕੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਘੋਰਘੰਟ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਜਾਨ ਲੈਣੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਮਾਧਵ ਆਪ ਇਹ

ਕਹੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਹਿ ਸਕਦਾ ਕਿ ਇਹ ਇਕ ਵਚਿੱਤਰ ਸੰਯੋਗ ਹੈ ।[15] ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਦਾ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਅੰਤ ਵਿਚ ਬਚਾਉਣਾ ਵੀ ਇਕ ਮੌਕੇ-ਮੇਲ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ । ਇਹ ਸਹੀ ਹੈ ਕਿ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗ ਹੁੰਦੇ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੂਰਵੋਕਤ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨਾਟਕੀ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਕਹਿ ਕੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦਿਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕ੍ਰਿਤੀ ਵਿਚ ਸੰਯੋਗਾਂ ਦਾ ਆਸਰਾ ਨਹੀਂ ਲਿਆ ਜਾਂਦਾ । ਨਾਲ ਹੀ ਇਹ ਉਸ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦੇ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਲਈ ਸਲਾਘਾਯੋਗ ਨਹੀਂ ਜਾਪਦੇ ਜਿਹੜੀ ਇਸ ਕਥਾਨਕ ਵਿਚ ਇੰਨੀ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀ ਹੈ ।

ਇਸ ਲਈ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪੰਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪ੍ਰਮੁਖ ਤੱਤ ਹਨ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਕਥਾ, ਕਾਪਾਲਿਕਾਂ ਦਾ ਅਸਾਧਾਰਣ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਰਬਲੀ ਦੀ ਕ੍ਰਿਆ, ਰੌਦਰ ਤੇ ਬੀਭਤਸ ਰਸਾਂ ਨਾਲ ਪੂਰਣ ਸ਼ਮਸ਼ਾਨਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ, ਡੂੰਘੀਆਂ ਤੇ ਉੱਦਾਤ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਕੈਦ ਕਰ ਲੈਣ ਵਾਲੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧ ਕਵਿਤਾ ।

3. ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ (ਕ)

'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਵੀ ਦੀ ਪਰਿਪੱਕ ਸੂਝ ਦੇ, ਕਲਾਕਾਰੀ ਤੇ ਨਾਟਕੀਯਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ, ਮਾਨਵ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਕੁਝ ਇਕ ਡੂੰਘੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਗਹਿਰੀ ਸਮਝ ਦੇ ਸਾਰੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਹਨ । ਭੌਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸੰਯੋਗਾਂ ਦੇ ਢਾਂਚੇ ਉਤੇ ਨਾਟਕ ਰਚਨਾ ਕਰਨ ਨਾਲੋਂ, ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀਆਂ ਪਰਤਾਂ ਖੋਲ੍ਹਣ ਤੇ ਆਪਣੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਰਮ-ਪ੍ਰਤਿਕਰਮ ਰਾਹੀਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਧਾਨ ਨੂੰ ਬੁਨਣ ਵਲ ਵਧੇਰੇ ਉਨਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ।

ਨਾਟਕ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਰਾਮ ਦੇ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨਾ ਹੈ—ਰਾਮਰਾਜ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਤਕ ਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸੁਖਪੂਰਣ ਸਥਾਈ ਮਿਲਾਪ । ਇਹ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਦੀ ਅਗਲੀ ਕੜੀ ਹੈ, ਦੋਵੇਂ ਨਾਟਕ ਮਿਲ ਕੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਪੂਰੀ ਕਥਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਚ ਸਮੇਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ । ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਅੰਤਰ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਦੇ ਮਨੋਰਥ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕੀ ਬਣਤਰ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਹੈ । ਰਾਮ ਸਬੰਧੀ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਾਂਗ ਇਥੇ ਵੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇਵਸਤੂ ਦੀ ਖੋਜ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਕਥਾ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋ ਸਕੇ । ਪਰ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਥਾ ਉਤੇ ਲਾਗੂ ਕੀਤੀ ਗਈ ਇਕ ਬਾਹਰੀ ਅਧਿ-ਕਲਪਨਾ ਉਸ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪਰਸਪਰ ਜੋੜਦੀ ਹੈ । 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'

---

15. ਤੁਲਨਾ : अहो नु खलु भोः तदेतत् काकतालीयं नाम ।
'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੫.੨੭ ੩

ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਅਧਿਕਲਪਨਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਅੰਦਰੋਂ ਬਾਹਰ ਵਲ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ ਤੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀਆ ਪਰਿਚਿਤ ਘਟਨਾਵਾ ਸੁਭਾਵਿਕ ਹੀ ਪੂਰੇ ਢਾਚੇ ਵਿਚ ਠੀਕ-ਠੀਕ ਬੈਠ ਜਾਦੀਆ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਾਗ ਉਸ ਤੋ ਪਰ੍ਹੇ ਵੀ ਹਟ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਵਿਚਲੀਆ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾ ਕੇਵਲ ਅਪਸਰਣ ਨਹੀ ਹਨ; ਉਹ ਇਕ ਤਰ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਨਾਟਕੀ ਮੌਲਿਕਤਾਵਾਂ ਹਨ, ਜਿਹੜੀਆ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਕਥਾ ਦਾ ਕਾਇਆ-ਕਲਪ ਕਰ ਦਿੰਦੀਆ ਹਨ। ਧਰਤੀ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦੇ ਸਮਾ ਜਾਣ ਨਾਲ ਹੀ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਮਹਾ-ਕਾਵਿ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਜਾਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਨਾਟਕ,ਪ੍ਰੇਮ-ਡੋਰ ਨਾਲ ਬੱਝੇ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਸੁਖ-ਭਰਪੂਰ ਸਥਾਈ ਮਿਲਾਪ ਨਾਲ ਸੁਖਾਤ ਹੋ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਅਨਿਆਇ ਦੇ ਨਿਵਾਰਣ ਨਾਲ ਸੰਭਵ ਹੋਇਆ।

ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜਤਿਲਕ ਤੋਂ ਪਿਛੋ ਤੁਰੰਤ ਨਾਟਕ ਆਰੰਭ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦੇ ਪਿਤਾ ਜਨਕ ਤੇ ਸਾਰੇ ਅਤਿਥੀ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹਨ। ਉਤਸਵਾ ਦੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਅਵਸ ਉਪਜਣ ਵਾਲੀ ਉਦਾਸੀ ਤੇ ਇਕੱਲ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਰਾਜਕੁਲ ਦੇ ਵਿਰਧਜਨਾ ਨੂੰ ਰਿਸ਼ਯਸ੍ਰਿੰਗ ਨੇ ਆਪਣੇ ਬਾਰਾ-ਵਰਸੀ-ਯੱਗ ਵਿਚ ਉਪਸਥਿਤ ਹੋਣ ਦਾ ਨਿਮੰਤ੍ਰਣ ਦਿਤਾ ਹੈ। ਯੁਵਾ-ਦੰਪਤੀ ਤੇ ਲਛਮਣ ਮਹਲ ਵਿਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਏ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸੂਤ ਸਮਾਂ ਪੁਜਣ ਵਾਲਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਧਿਆਨ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਪਾਸੇ ਲਾਉਣ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਮਨ ਪਰਚਾਉਣ ਲਈ ਲਛਮਣ ਚਿਤ੍ਰਾਵਲੀ ਲੈ ਆਉਂਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜੀ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਆਦੇਸ਼ ਅਧੀਨ ਤਿਆਰ ਕਰਵਾਈ ਗਈ ਸੀ। ਉਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਚਿਤਰ ਹਨ। ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੋਹਾ ਨੂੰ ਤਨੋਂ-ਮਨੋਂ ਇਕ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਦੇ ਪੂਰਵਚਰਿਤ ਨੂੰ ਪਿਛਲ-ਖੋਰੀ ਝਾਤ ਵਾਗ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸੱਚੇ ਪਿਆਰ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਚਰਿੱਤਰ ਦੇ ਵਿਵਿਧ ਗੁਣਾ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰਨ ਲਈ ਵੀ ਇਹ ਚਿਤਰ ਇਕ ਅਵਸਰ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚਿਤਰਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ-ਦੇਖਦੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਭਾਗੀਰਥੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਰਾਮ ਤੁਰੰਤ ਜਾਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਦਾ ਆਦੇਸ਼ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੀ ਰੁਚੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਤੋ ਆਸ਼ਵਸਤ ਹੋ ਕੇ ਥੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀਤਾ ਰਾਮ ਦੀਆ ਬਾਹਾ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂ ਜਾਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦਾ ਗੁਪਤਚਰ ਦੁਰਮੁਖ ਆ ਕੇ ਇਹ ਦੁਖ ਭਰਿਆ ਸਮਾਚਾਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਜਾ ਸੀਤਾ ਬਾਰੇ ਬੁਰਾ ਬੋਲਦੀ ਹੈ ਤੇ ਲੰਕਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਚਿਰ ਕੈਦ ਰਹਿਣ ਕਾਰਣ ਉਸਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਇਹ ਸਮਾਚਾਰ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੁੰਨ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਹੁਣੇ ਤਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਰਾਜਤਿਲਕ ਹੋਇਆ ਹੈ, ਸਲਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਰਧਜਨ ਵੀ ਇਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ; ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਚੰਗਿਆਈ ਤੋ ਭਲੀ-ਭਾਤ ਜਾਣੂ ਹਨ। ਸੂਰਜ-ਵੰਸ਼ ਦੇ ਉੱਜਲ ਜੱਸ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਡੇਰਿਆ ਰਾਹੀਂ ਸਥਾਪਿਤ ਆਦਰਸ਼ਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰੇਰਿਤ ਹੋ ਕੇ ਉਹ ਸੀਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰਨ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਨਿਰਣਾ ਕਰ ਲੈਂਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਆਪਣੀ ਰਾਜ ਆਗਿਆ ਨਾਲ ਦੁਰਮੁਖ ਨੂੰ ਤੇ ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਨਾਲ ਲਛਮਣ ਨੂੰ ਚੁਪ ਕਰਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਕ-ਪੱਖੀ ਨਿਰਣੇ ਉਤੇ ਅਟਲ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੇਣ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਅਨਜਾਣ, ਨਿਰਦੋਸ ਸੀਤਾ ਇਹ ਸੋਚਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਵਣ ਵਿਚ ਘੁੰਮਣ-ਫਿਰਨ ਤੇ ਭਾਗੀਰਥੀ ਵਿਚ ਇਸਨਾਨ ਕਰਨ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਹਿਤ ਉਸ ਨੂੰ ਰਥ ਵਿਚ ਲਿਜਾਇਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਹੈ।

ਦੂਜਾ ਤੇ ਤੀਜਾ ਅੰਕ ਲਗਾਤਾਰ ਜੁੜੇ ਹੋਏ ਹਨ। ਪਰ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਿਰਦਈ ਤਿਆਗ ਉਪਰੰਤ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲ ਬੀਤ ਚੁੱਕੇ ਹਨ। ਇਕ ਅਚਿੰਤੀ ਘਟਨਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਧੁਰ ਦੱਖਣ ਵਿਚ ਦੰਡਕ ਵਣ ਵਿਚ ਲਿਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਇਕ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਪੁੱਤਰ ਅਕਾਲ-ਚਲਾਣਾ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਸੰਬੂਕ ਨਾਮੀ ਸੂਦਰ ਦਾ ਇਹ ਪਾਪ ਦੱਸਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਕੇਵਲ ਉੱਚੀ ਜਾਤ ਵਾਲਿਆ ਲਈ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤੀ ਗਈ ਤਪਸਿਆ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਆਪਣੇ ਰਾਜ-ਕਰਤੱਵ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਹਿਤ ਸੂਦਰਮੁਨੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੇ ਘਾਟ ਉਤਾਰਨ ਲਈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੰਚਵਟੀ ਜਾਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਪਰੋਂ ਸਾਂਤ ਦਿੱਸਦੇ, ਪਰ ਮਨ ਵਿਚ ਪੀੜਿਤ ਰਾਮ ਇਹ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹਨ।

ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਦਾ ਇਹ ਦਰਸਨ ਸਾਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਨੇ ਪ੍ਰਜਾ ਦੀ ਸੰਤੁਸਟੀ ਹਿਤ ਦਇਆ, ਪ੍ਰੇਮ, ਸੁਖ ਤੇ ਸੀਤਾ ਤਕ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇ ਦਿਤੀ ਹੈ। ਪਰ ਬਾਰਾ ਸਾਲਾ ਦਾ ਦੀਰਘ ਸਮਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਪਿਆਰ ਨੂੰ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਿਆ। ਦੂਜਿਆ ਸਾਹਮਣੇ ਰਾਮ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਾਂਤ ਤੇ ਗੰਭੀਰ ਦਿਖਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਹਿਰਦਾ 'ਪੁਟਪਾਕ'* ਵਾਂਗ ਅੰਦਰ ਹੀ ਅੰਦਰ ਪੱਕ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਪਲ ਵੀ ਵਿਸਫੋਟ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੰਬੂਕ ਦੀ ਘਟਨਾ ਉਸ ਵਿਸਫੋਟ ਨੂੰ ਹੋਰ ਨੇੜੇ ਲੈ ਆਈ ਸੀ। ਦੰਡਕ ਵਣ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਮ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਜਨਸਥਾਨ, ਪੰਚਵਟੀ ਤੇ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਉਹੀ ਸਥਾਨ ਹਨ ਜਿਥੇ ਵਣਵਾਸ ਸਮੇਂ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਾਲ, ਸੀਤਾ-ਹਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ ਤੇ ਧੁਨੀਆ ਰਾਮ ਦੇ ਸੰਜਮ ਦਾ ਬੰਨ੍ਹ ਤੋੜ ਦੇਣਗੀਆ ਤੇ ਫੇਰ ਆਪਣਿਆ ਤੋਂ ਦੂਰ, ਇਕੱਲ ਵਿਚ, ਦਬੀ ਹੋਈ ਪੀੜਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਸ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਸਾਹਮਣਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਨਾਟਕੀ-ਰੁਚੀ ਤੇ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਉਦਘਾਟਨਾ ਨਾਲ ਭਰਪੂਰ ਉੱਕਾ ਹੀ ਨਵੀਆ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ, ਵਣਵਾਸ ਸਮੇਂ ਦੀ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਿਆਰੀ ਸਹੇਲੀ ਤੇ ਜਨਸਥਾਨ ਦੀ ਵਣਦੇਵੀ ਤੇ ਇਕ ਪਰਵਾਸੀ ਦਰਸਨ-ਸਾਸਤਰ ਦੀ ਵਿਦਿਆਰਥਣ ਆਤ੍ਰੇਈ ਵਿਚਕਾਰ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਦੇ ਇਕ ਦ੍ਰਿਸ ਰਾਹੀਂ ਭਵਭੂਤੀ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਸੂਚਨਾਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਆਤ੍ਰੇਈ ਨੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਆਸਰਮ ਛੱਡ ਦਿਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਅਗਸਤਯ ਦੇ ਆਸਰਮ ਨੂੰ ਇਸ ਲਈ ਜਾ ਰਹੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਪੜ੍ਹਨ ਵਿਚ ਜੁੜਵੇਂ ਭਰਾਵਾਂ, ਕੁਸ ਤੇ ਲਵ ਦੀ ਜੋ ਅਸਾਧਾਰਣ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿਭਾਸਾਲੀ ਹਨ, ਬਰਾਬਰੀ ਨਹੀਂ

ਕਰ ਕਸਦੀ। ਉਹ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਸਫੁਰਣਾ ਤੇ ਦਿੱਵ-ਅਸੀਸ ਦੇ ਫਲਸਰੂਪ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਸਿਰਜਣਾ ਦੀ ਘਟਨਾ ਵੀ ਦੱਸਦੀ ਹੈ। ਵਾਸੰਤੀ ਨਾਲ ਜਾਣ-ਪਛਾਣ ਹੋ ਜਾਣ ਉਤੇ ਆਤ੍ਰੇਈ ਉਸ ਨੂੰ ਹੋਰਨਾ ਗੱਲਾ ਦੀ ਜਾਣਕਾਰੀ ਵੀ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸਬੰਧ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ, ਰਿਸਯਸ੍ਰਿੰਗ ਦੇ ਯੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ, ਸੀਤਾ ਤੋ ਬਿਨਾ ਅਯੋਧਿਆ ਜਾਣ ਦੀ ਥਾਉ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਹੀ ਟਿਕਣ ਦਾ ਰਾਮ ਦੀਆ ਮਾਤਾਵਾ ਦਾ ਨਿਰਣਾ, ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਅਸ੍ਵਮੇਧ-ਯੱਗ ਦਾ ਆਰੰਭ ਦੇ ਧਾਰਮਿਕ ਵਿਧਿ-ਵਿਧਾਨਾ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦੀ ਸੋਨੇ ਦੀ ਮੂਰਤੀ ਦੀ ਸਥਾਪਨਾ ਨਾਲ ਹੈ। ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਇਕ ਅਜਿਹੇ ਹੀ ਦ੍ਰਿਸ ਵਿਚ ਮੁਰਲਾ ਤੇ ਤਮਸਾ ਨਾਮੀ ਦੋ ਸਰੀਰ-ਧਾਰੀ ਨਦੀਆ ਦੇ ਵਾਰਤਾਲਾਪ ਰਾਹੀਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦਰਸਕਾ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਨੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਕਰਨ ਹਿਤ ਆਪਣੇ ਆਪਨੂੰ ਗੰਗਾ ਨੂੰ ਸਮਰਪਿਤ ਕਰ ਦਿਤਾ ਸੀ। ਪਵਿੱਤਰ ਨਦੀ ਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਬਚਾ ਕੇ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੇ ਸਹਿਯੋਗ ਨਾਲ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਉਸਦੇ ਜਲ ਅੰਦਰ ਜਨਮੇ ਜੁੜਵੇ ਪੁੱਤਰਾ ਸਹਿਤ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿਤਾ। ਰਿਸੀ ਨੇ ਉਸਦੀ ਦੇਖਭਾਲ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰਾ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਸਿਖਿਆ-ਦੀਖਿਆ ਦਿਤੀ। ਜਦੋ ਭਾਗੀਰਥੀ ਨੂੰ ਰਾਮ ਦੇ ਪੰਚਵਟੀ ਜਾਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਿਆ ਤਾ ਉਹ ਲਵ-ਕੁਸ ਦੇ ਬਾਰਾ-ਵਰਸੀ ਸੰਸਕਾਰ ਕਰਨ ਤੇ ਰਘੁਕੁਲ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸੂਰਜ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਸਰਧਾਜਲੀ ਦੇਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਈ। ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅਜਿਹੀ ਵਿਸੇਸ਼ ਸਕਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੂਜੇ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਾ ਸਕਣ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਅਗਸਤਯ ਦੀ ਪਤਨੀ ਲੋਪਮੁਦ੍ਰਾ ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਬਹੁਤ ਚਿੰਤਿਤ ਸੀ। ਉਸਨੇ ਮੁਰਲਾ ਦੇ ਹੱਥੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਨੂੰ ਇਕ ਸੁਨੇਹਾ ਘੱਲਿਆ ਕਿ ਜੇਕਰ ਪੰਚਵਟੀ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਰਾਮ ਅਚੇਤ ਹੋ ਜਾਣ ਤਾ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਜਲ, ਸੀਤਲ ਹਵਾ ਨਾਲ ਸਚੇਤ ਕਰੇ ਤੇ ਤਮਸਾ ਨੂੰ ਆਦੇਸ ਦਿਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਦਮ ਸੀਤਾ ਦੇ ਅੰਗ-ਸੰਗ ਰਹੇ। ਇਤਨੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਪੂਰਵ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਕੱਠੇ ਇਕ ਥਾ ਉਤੇ ਲਿਆਉ ਦੇ ਹਨ। ਜੋ ਚਾਹਿਆ ਸੀ ਉਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਵਾਸੰਤੀ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ, ਉਹ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇਕ-ਇਕ ਵਸਤੂ ਜਾ ਥਾ ਤੋ ਹਟਾ ਕੇ ਦੂਜੀ ਵੱਲ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਹਰੇਕ ਨਾਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆ ਅਮਿਟ ਯਾਦਾ ਜੁੜੀਆਂ ਹੋਈਆ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਦੁਖ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਪਾਉਣ ਤੋਂ ਅਸਮਰਥ ਰਾਮ ਕਈ ਵਾਰੀ ਅਚੇਤ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਲਈ ਅਦ੍ਰਿਸਟ ਸੀਤਾ (ਤਮਸਾ ਦੇ ਕਹਿਣ ਅਨੁਸਾਰ) ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਦੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤ-ਤੁਲ ਸਪਰਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਚੇਤ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਰਾਮ ਉਲਝਨ ਵਿਚ ਪੈ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਮੰਨੀ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਜਿਊਂਦੀ ਨਹੀ ਹੋਵੇਗੀ, ਮਾਸਾਹਾਰੀ ਜਾਨਵਰਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਹ ਖਾ ਲਈ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਕਾਰਣ ਵਾਸੰਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਬਹੁਤ ਦੁੱਖੀ ਸੀ। ਉਹ ਰਾਮ ਉਤੇ ਦੋਸ ਤੇ ਪ੍ਰਸਨਾ ਦੀ ਝੜੀ ਲਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਪੰਚਵਟੀ ਦੇ ਏਕਾਤ ਵਿਚ ਰਾਮ ਇਹ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਕਾਰਣ ਇਹ ਨਹੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਨਹੀ

ਕਰਦੇ ਸਨ ਜਾ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਉਸਨੂੰ ਪਿਆਰ ਕਰਨਾ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਖ਼ੁਸ਼ ਰਖਣਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਲ ਦੀ ਸਹੁੰ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਕਠੋਰ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਬਲੀ ਦੇਣੀ ਪਈ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਸਕਾਰਗਤ ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੁੰਦੇ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਦੂਜਾ ਵਿਆਹ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ। ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਵਿਚਾਰ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਣ, ਰਾਜਾ ਹੋਣ ਦੇ ਨਾਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੋਠਾ ਉਤੇ ਚੁੱਪ ਦੀ ਮੋਹਰ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸੁਤੰਤਰਤਾ ਸੀਮਿਤ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਦੇ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਪਤੀ ਦੀਆ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਾਵਨਾਵਾ ਲਈ ਕੋਈ ਥਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਸੀਤਾ, ਰਾਮ ਦੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਗਹਿਰਾ ਦੁੱਖ ਜਰਦੇ, ਅੱਖੀਂ, ਵੇਖਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਇੰਨੀ ਵਿਚਲਿਤ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਉਸਦਾ ਗ਼ੁੱਸਾ ਢੈਲਾ ਪੈ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਉਹ ਰਾਮ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਨੂੰ ਰਾਮ ਉਤੇ ਕਠੋਰ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਦੋਸ਼ ਲਾਉਣ ਲਈ ਕੋਸਦੀ ਹੈ। ਸੱਚ ਤਾ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਮਾਣ, ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਦਾਰੁਣ ਦੁਖ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਠੋਰ ਤਿਆਗ ਲਈ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ—ਇਨ੍ਹਾ ਸਭਨਾ ਨੇ ਤਿਆਗ ਦੇ ਪਲ ਤੋਂ ਹੀ, ਸੀਤਾ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਕਰਨ ਵਾਲੇ, ਲੱਜਾ ਤੇ ਪੀੜ ਦੇ ਨਿਰੰਤਰ ਰੜਕਦੇ ਤੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚੋਂ ਕਢ ਦਿਤਾ। ਉਤਕ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰੂਪ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਕਲਾ ਨਾਲ ਸਿਰਜੇ ਇਸ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਹੋਈਆ ਵਧੀਕੀਆ ਲਈ ਪੂਰਣ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ; ਤੇ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੁਰਭਾਗ ਰਾਹੀਂ ਨਿਰਦੈਤਾ ਨਾਲ ਵੱਖ ਕੀਤੇ ਗਏ ਅਨੁਰਾਗੀ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿਚ ਪੂਰਣ ਮਨੋ-ਵਿਗਿਆਨਕ ਮੇਲ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

ਇਸ ਤੋਂ ਪਿਛੋ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸ਼ਰਮ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਹੈ। ਜਨਕ ਦੇ ਆਉਣ ਨਾਲ ਉਤਸਵ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਬਣ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀਆ ਮਾਤਾਵਾ ਵੀ ਇਥੇ ਹੀ ਹਨ। ਸੀਤਾ-ਤਿਆਗ ਕਾਰਣ ਜਨਕ ਅਤਿਅੰਤ ਦੁੱਖੀ, ਰੁੱਖੇ ਤੇ ਕੁਪਿਤ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਨਾ ਕੇਵਲ ਕੁੜਮਣੀ ਸਗੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਸਹੇਲੀ ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਿਲਾਪ ਸੁਖਾਵਾ ਨਹੀਂ। ਕ੍ਰੋਧ ਦੀ ਭੜਕਣ ਨੂੰ ਸਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਅਰੁੰਧਤੀ ਨੂੰ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ। ਜਨਕ ਬਹੁਤ ਤੀਬਰਭਾਵੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਕੋਈ ਵੀ ਉੱਲੇਖ (ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਰਾਮਾਇਣ-ਰਚਨਾ ਬਾਰੇ ਲਵ ਦੁਆਰਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਉੱਲੇਖ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੜਕਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਜੇ ਦੇ ਕਰਤੱਵਾ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜਨ, ਬੇਸਮਝ ਲੋਕਾ ਦੀ ਦੰਦ-ਕਥਾ ਸੁਣ ਕੇ ਕਾਹਲੀ ਨਾਲ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਲਈ ਉਹ ਰਾਮ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਕੋਸਦੇ ਹਨ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਸ੍ਰਾਪ ਨਾਲ ਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਨਾਲ ਵੀ ਰਾਮ ਨੂੰ ਦੰਡ ਦੇਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹਨ। ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਆਪ ਰਾਮ ਦੇ ਇਸ ਕਾਰੇ ਉਤੇ ਮਨ ਹੀ ਮਨ ਵਿਚ ਲੱਜਿਤ ਹੈ। ਅਰੁੰਧਤੀ ਖਿਮਾ ਯਾਚਨਾ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਇਹ ਕਹਿੰਦੀ ਹੋਈ ਕਿ ਰਾਮ ਪ੍ਰਜਾ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਨਿਭਾਉਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਸਨ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਜੋ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ ਓੜਕ ਉਹ ਜਨਕ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਇਸ ਤਣਾਉ ਵਿਚ ਇਕ ਮਨ-ਪਰਚਾਵੇ ਦੀ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ। ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਤੇ ਦੂਜੇ ਲੋਕਾ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਲਵ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਚੁਕਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਉਸਦੀ ਸ਼ਕਲ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਇੰਨੀ

ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਹੈ। ਅਰੁੰਧਤੀ ਨੂੰ ਭਾਗੀਰਥੀ ਕੋਲੋਂ ਸੀਤਾ ਦੀ ਰਖਿਆ ਤੇ ਜੁੜਵਾਂ ਪੁੱਤਰ ਜੰਮਣ ਦਾ ਰਹੱਸ ਪਤਾ ਲਗ ਗਿਆ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਰਹੱਸ ਦੇ ਉਦਘਾਟਨ ਦਾ ਸਮਾ, ਹਾਲੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ। ਲਵ ਇਕ ਰੋਚਕ ਸਮਾਚਾਰ ਸੁਣਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਵਾਲਮੀਕਿ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਉਤੇ ਇਕ ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਹੈ; ਉਸ ਦੀ ਪਾਡੂਲਿਪੀ ਕੁਸ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਭਰਤ ਮੁਨੀ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਹੈ; ਤੇ ਉਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਡਣ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਮੇਂ ਲਵ ਦੇ ਸਾਥੀ ਉਸ ਨੂੰ ਧੂਹ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਾਣੀ ਵੇਖਿਆ ਹੈ—ਘੋੜਾ। ਲਵ ਯੱਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਛਾਣ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦੇ ਸਲਾਘਾ-ਭਰਪੂਰ ਵਚਨਾਂ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਲਵ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਘੋੜੇ ਨੂੰ ਪਕੜ ਲੈਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਯੁੱਧ ਲਈ ਤਤਪਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਯੱਗ ਦੇ ਘੋੜੇ ਦੀ ਰਖਿਆ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਲਵ ਨੱਕ-ਚਣੇ ਚਬਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਲਛਮਣ ਦਾ ਪੁੱਤਰ, ਸੇਨਾਪਤੀ ਚੰਦਰਕੇਤੁ ਆਪਣੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਲਵ ਨਾਲ ਦ੍ਵੰਦ-ਯੁੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਲਵ ਨੇ ਜ੍ਰਿੰਭਕਸਸਤਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਕੇ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਸੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਸੁਮੰਤਰ ਦੀ ਬੁੱਧੀ ਚਕਰਾ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਜ੍ਰਿੰਭਕ-ਸਸਤਰਾਂ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕੇਵਲ ਰਾਮ ਤਕ ਹੀ ਸੀਮਿਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਰਘੁਕੁਲ ਦੇ ਸਦੱਸਾਂ ਨਾਲ ਲਵ ਦੀ ਬਹੁਤ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਸਕਲ ਵੀ ਉਸਦੀ ਹੈਰਾਨੀ ਦਾ ਕਾਰਣ ਬਣਦੀ ਹੈ, ਰਹੱਸ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ। ਲਵ ਤੇ ਚੰਦਰਕੇਤੂ ਪਰਸਪਰ ਆਕਰਸਣ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਲਝਣ ਵਿਚ ਪਾ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਨਮਸਕਾਰ ਤੋਂ ਬਾਦ ਕਠੋਰ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਵਟਾਂਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਦੇ ਸੈਨਿਕਾਂ ਵਲੋਂ ਵਿਖਾਏ ਗਏ ਘਮੰਡ ਦੀ ਲਵ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਉਹ ਰਾਮ ਦੇ ਕੁਝ-ਇਕ ਕੰਮਾਂ ਦਾ ਵੀ ਠਠਾ ਉਡਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤਲੋਕ ਦਾ ਅਦੁਤੀਵੀਰ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦਾ। ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਚੰਦਰਕੇਤੂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲੱਗ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਬਾਲਕ ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਉਲਝ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

ਦ੍ਵੰਦ-ਯੁੱਧ ਵਿਨਾਸਕਾਰੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸੁਭਾਗ ਨਾਲ, ਪੰਚਵਟੀ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਵਿਮਾਨ ਵਿਚ ਪਰਤਦੇ ਰਾਮ ਯੁੱਧ ਹੁੰਦਾ ਵੇਖਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਹਿਤ ਹੇਠਾਂ ਉਤਰਦੇ ਹਨ। ਯੁੱਧ ਵਿਚ ਲਵ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਕੁਸ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਵਾਤਾਵਰਣ ਹੋਰ ਦਾ ਹੋਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਰਾਮ ਆਪ ਰਹੱਸ-ਪੂਰਣ ਢੰਗ ਨਾਲ ਬਾਲਕਾਂ ਵੱਲ ਆਕਰਸਿਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਪਛਾਣ ਉਭਰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਹੌਲੀ-ਹੌਲੀ ਵਿਸਵਾਸ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਕਿ ਦੋਵੇਂ ਬਾਲਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਪੁੱਤਰ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਅਭਿਗਿਆਨ ਸਾਕੁੰਤਲ' ਵਿਚ ਦੁਸਯੰਤ ਸਰਵਦਮਨ ਦੇ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਰਾਜਕੁਲ ਦੇ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦਾ ਹੈ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਰਾਮ ਮਨਵਚਨੀ ਵਿਚ, ਸਪਸਟ ਚਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਗਿਣਦੇ ਹਨ—ਰਾਜਚਿੰਨ੍ਹ ਰਘੁਕੁਲ ਦੀ ਪੱਕੀ ਛਾਪ, ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਦੋਹਾਂ ਬਾਲਕਾਂ ਦੀ ਸਕਲ ਦੀ ਅਸਚਰਜ ਭਰੀ ਸਮਾਨਤਾ, ਜਿਥੇ

ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਛੱਡਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਥੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਆਸਰਮ ਦਾ ਨੇੜੇ ਹੋਣਾ, ਬਾਲਕਾ ਦੀ ਆਯੂ ਤੇ ਸਕਤੀ, ਵਿਸੇਸ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਜ੍ਰਿੰਭਕ-ਸਸਤਰਾ ਦਾ ਗਿਆਨ, ਇਹ ਤੱਥ ਕਿ ਉਹ ਜੌੜੇ ਸਨ, ਜਿਸ ਦੇ ਚਿੰਨ੍ਹ ਰਾਮ ਨੇ ਸੀਤਾ ਦੀ ਗਰਭ ਅਵਸਥਾ ਸਮੇਂ ਦੇਖੇ ਸਨ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸੀਤਾ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਵੀ ਕੀਤਾ ਸੀ । ਰਾਮ ਦੀਆ ਅੱਖਾ ਵਿਚ ਹੰਝੂ ਆ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਮਨ ਡੋਲ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਜਦੋਂ ਕੁਸ ਤੇ ਲਵ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੇ ਸਲੋਕ ਸੁਣਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਪਰ ਉਹ ਆਸਰਮ ਦੇ ਵਿਰਧਜਨਾ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਲਈ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ।

ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਹੋ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਸੀਤਾ ਆਪ ਆਪਣੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨਿਭਾ ਰਹੀ ਹੈ; ਹੋਰ ਭੂਮਿਕਾਵਾ ਅਪਸਰਾਵਾ ਨਿਭਾਉਂਦੀਆ ਹਨ। ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਬਣੇ ਨਾਟਕ-ਪੰਡਾਲ ਵਿਚ ਦਰਸਕਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਗਰਿਕ ਤੇ ਸੱਤਲੋਕ ਦੇ ਵਸਨੀਕ ਵਾਲਮੀਕਿ ਰਾਹੀਂ ਇਕੱਠੇ ਕੀਤੇ ਗਏ ਹਨ। ਸੀਤਾ ਦਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਤੇ ਦਿੱਵ-ਸਕਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਦੀ ਪੂਰਣ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੀ ਘੋਸਣਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸਨੂੰ ਬਚਾਉਣ ਦਾ ਦ੍ਰਿਸ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ (ਵਾਲਮੀਕਿ ਜਾ ਭਵਭੂਤੀ) ਇੱਕ ਅੰਤਿਮ ਚਮਤਕਾਰ ਪੇਸ਼ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਗੰਗਾ ਦੇ ਜਲ ਤੋਂ ਉਪਰ ਆਉਂਦੀ ਦਿਖਾਉਂਦਾ ਹੈ। ਲੋਕ ਹੈਰਾਨ ਰਹਿ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਤੇ ਚਿੱਕੜ ਉਛਾਲਣ ਲਈ ਸਰਮਿੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਸੂਰਜ ਵੰਸ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਅਪਣਾਏ ਜਾਣ ਬਾਰੇ ਜਦੋਂ ਅਰੁੰਧਤੀ ਉਨ੍ਹਾ ਲੋਕਾ ਦੀ ਰਾਇ ਪੁੱਛਦੀ ਹੈ ਤਾ ਉਹ ਸੀਤਾ ਅੱਗੇ ਸਰਧਾ ਨਾਲ ਸੀਸ ਨਿਵਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਦਾ ਨਿਮਣਾ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਅੰਤਿਮ ਨਿਰਣਾ ਹੋ ਤੇ ਆਪ ਮੁਹਾਰੇ ਲੋਕਾ ਦੀ ਸੀਤਾ ਪ੍ਰਤੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਭਯੰਕਰ ਵਧੀਕੀ ਦਾ ਤੇ, ਪਰੋਖ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਨਿੰਦਨੀ ਬਕਵਾਸ ਨੂੰ ਰਾਮ ਰਾਹੀਂ ਮੰਨੇ ਜਾਣ ਦੇ ਅਪਰਾਧ ਦਾ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਹੈ। ਇਕ ਸਥਾਈ ਆਨੰਦਮਈ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਾਪ ਦਾ ਰਾਹ ਹੁਣ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ।

(ਖ)

ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੀ ਕਾਵਿ-ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਅਸੀਮ ਆਦਰ ਜਾ ਮਨੁੱਖ ਰੂਪਧਾਰੀ ਦੇਵਤਾ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਜੀ ਸ਼ਰਧਾ ਬਾਰੇ ਕੋਈ ਸੰਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਉਠਦਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾਵਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਰਾਮਕਥਾ ਨੂੰ ਭਾਵਨਾਮਈ ਮਾਨਵਕਥਾ ਵਿਚ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਕਰਕੇ ਨਵੇਂ ਢੰਗ ਨਾਲ ਮੁੜ ਸਿਰਜਿਆ ਹੈ। ਇਹ ਮੰਨਣਾ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ ਕਿ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੀ ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਇਸਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਇਸ ਲਈ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾ ਰੰਗਮੰਚ ਉਤੇ ਨਾਇਕ ਜਾ ਨਾਇਕਾ ਦੀ ਮੌਤ ਦਿਖਾਉਣ ਨੂੰ ਵਰਜਦੀਆ ਹਨ। ਇਸ ਨੂੰ ਸੁਖਾਂਤ ਕਰਕੇ ਕਵੀ ਨੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ

ਨੂੰ ਪੂਰੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਫਿਰ ਵੱਖ ਹੋਣਾ ਅਸੰਭਵ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਜੇ ਵੱਖ ਹੋਣ ਦੀ ਨੌਬਤ ਆ ਜਾਵੇ, ਜੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਬਾਹਰੀ ਕਾਰਣਾ ਕਰ ਕੇ ਪਤੀ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਕਲਾ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਮਿਲਾਪ ਹੋਵੇ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦ ਦਾ ਹਾਮੀ ਸਮਾਜ ਭਾਵੇਂ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੀਆਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਕਦਰ ਨਾ ਕਰੇ, ਕਲਾਕਾਰ ਦਾ ਯਤਨ ਇਹੋ ਹੋਵੇਗਾ ਕਿ ਅਨਿਆਇ-ਗ੍ਰਸਤ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤੇ ਇਹ ਦਿਖਾਇਆ ਜਾਵੇ ਕਿ ਪਤੀ ਪਛਤਾਉਂਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ੁੱਧ ਅੰਤਹਕਰਣ ਨਾਲ ਪਤਨੀ ਦੇ ਕੋਲ ਪਰਤ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਇਹੀ ਕਲਾ ਦਾ ਮਾਰਗ ਹੈ ਤੇ ਇਹੀ ਪ੍ਰੇਮ ਤੇ ਸਮਝੌਤੇ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਭਾਸ ਨੇ ਆਪਣੇ 'ਸ੍ਵਪਨਵਾਸਵਦੱਤਮ੍' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਹੀ ਭਾਵਨਾ ਅੰਤਰਨਿਹਿਤ ਹੈ। ਇਸ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਮੂਲ-ਗ੍ਰੰਥ ਦੇ ਕੁਝ ਵਿਵਰਣਾ ਨੂੰ ਰੂਪਾਂਤਰਿਤ ਜਾਂ ਪਰਿਵਰਤਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਹੋਰਨਾ ਦੀ ਖੋਜ ਕਰਨ ਵਿਚ ਢਿੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ।

ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਦਾ ਚਿੱਤਰਵੇਣੀ ਦਾ ਸੁਝਾਉ 'ਰਘੁਵੰਸ' ਵਿਚ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਉਲੇਖ ਤੋਂ ਮਿਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਫਿਰ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਪਿਛਲੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਜੋੜਨ, ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਵਿਚ ਵਿੱਦਮਾਨ ਗਹਿਰੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਨ (ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਹਿਰਦਿਆਂ ਦੀ ਏਕਤਾ ਵਿਚ ਖਿੜਿਆ ਤੇ ਵਿਕਸਿਆ), ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਉਤਾਰ-ਚੜ੍ਹਾਵਾਂ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਭਾਵੀ ਵਿਯੋਗ ਦੀ ਪੂਰਵ-ਝਲਕ ਦੇਣ ਲਈ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਦੂਜੀ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾ ਹੈ ਰਾਮ ਨੂੰ ਪੰਚਵਟੀ ਵਿਚ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਕਰਵਾਓਣਾ। ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਆਤ੍ਰੇਈ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਜਿਹੇ ਨਵੇਂ ਪਾਤਰ ਸਿਰਜਦੇ ਹਨ; ਦੇਹਧਾਰੀ ਨਦੀਆਂ ਵਾਕੁਰ ਅਧਿਦੈਵਿਕ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕੰਮ ਉਪਰਲੌਕਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਤੋਂ ਵੀ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਿਵੇਂ ਵਾਸੰਤੀ ਤੇ ਰਾਮ ਲਈ ਸੀਤਾ ਦਾ ਅਦ੍ਰਿਸ਼ਟ ਰਹਿਣਾ, ਭਾਵੇਂ ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲ ਤਾਂ ਨਹੀਂ ਲਗਦੀ ਪਰ ਹੈ ਇਹ ਸਥਿਤੀ ਮਾਨਵੀ ਹੀ ਤੇ ਜੋ ਕੁਝ ਕਲਾ ਉਪਲਬਧ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੀ ਹੈ ਉਸ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਵੀ। ਇਸ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ, ਰੋਸ ਤੇ ਕਟੁਤਾ ਹੇਠ ਆਪਸੀ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਨਾ ਲਤਾੜ ਕੇ, ਅਨਿਆਇ-ਗ੍ਰਸਤ ਪਤਨੀ ਲਈ ਪੂਰਣ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕ ਤਕ ਦੀਆਂ ਘਟਨਾਵਾਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਵਾਪਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਸਾਰੇ ਆਵਸ਼ਕ ਪਾਤਰ ਇਥੇ ਇਕੱਤਰ ਹਨ ਤੇ ਇਹ ਇਕੱਠ ਓਪਰਾ ਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ ਕਿਉਂਕਿ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਾਰਣ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ; ਰਾਮ ਦੇ ਮੁਢਲੇ ਕਰਮ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਤੋਂ ਜਨਮਿਆ ਹੈ। ਗਰਭ-ਨਾਟਕ ਜਿਸਦਾ ਉਲੇਖ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਤੇ ਅਭਿੱਨੇ ਸਤਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ—ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਇਕ ਹੋਰ ਮਹੱਤਵ-

ਪੂਰਣ ਮੌਲਿਕ ਉਦਭਾਵਨਾ ਹੈ । ਵਾਲਮੀਕਿ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਬਣਾ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਨਵਾ ਇਤਿਹਾਸ ਲਿਖਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਇਹ ਅਤਿਅੰਤ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਤੇ ਕਲਾਤਮਕ ਉਪਾਇ ਹੈ ਜਿਸ ਰਾਹੀਂ ਦੁਰਭਾਵਨਾ ਯੁਕਤ ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਭੁਲ ਅਨੁਭਵ ਕਰਵਾਈ ਹੈ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਉਸ ਨਿਰਦੋਸ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਜਨਤਾ ਦਾ ਨਿਆਇ ਦੇਣ ਵਿਚ ਸਮਰਥ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਹੜੀ ਗੈਰ-ਜਿੰਮੇਦਾਰ ਗਪੌੜ ਦਾ ਸਿਕਾਰ ਹੋ ਗਈ ਸੀ । ਇਹ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਰਾਮ ਲਈ ਵੀ ਅਤਿ ਜਰੂਰੀ ਸੀ, ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸਕ ਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਇਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸੋਚ ਸਕਦੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਜਾਣ-ਬੁਝ ਕੇ ਦੁਸਟਤਾ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਪ੍ਰਜਾ ਨੂੰ ਸੰਤੁਸਟ ਕਰਨਾ ਉਹ ਆਪਣਾ ਕਰਤੱਵ ਸਮਝਦੇ ਸੀ । ਵਾਲਮੀਕਿ ਜਾ ਅਰੁੰਧਤੀ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦੀ ਪਵਿੱਤਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦੋਸਤਾ ਬਾਰੇ ਸੰਤੁਸਟ ਕਰਦੀ ਜਾ ਨਾ ਵੀ ਕਰਦੀ । ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਇਹ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗ੍ਰਹਿਣ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਪ੍ਰਜਾ ਆਪਣੀ ਸਰਵਸੰਮਤੀ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇ । ਗਰਭਨਾਟਕ ਇਸ ਉਦੇਸ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਰਾਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ, ਸਕਤੀ ਤੇ ਸੀਮਾ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਮੰਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰਨ ਲਈ ਨਾਟਕੀ ਤਾਣਾ-ਬਾਣਾ ਬੁਣਨਾ ਸਾਹਿਤਕ ਸਿਰਜਨਾ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਇਕ ਅਦਭੁਤ ਉਪਲਬਧੀ ਹੈ ।

ਨਾਟਯ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਸਿਰਜਨਾ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧਿਤ ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਨਿਸਚਿਤ ਉਚਾਈਆ ਤਕ ਪਹੁੰਚਦੀ ਹੈ । ਚਿੱਤਰਵੇਣੀ ਦਾ ਜਿਥੇ ਪ੍ਰਤੱਖ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੈ, ਉਥੇ ਉਸ ਵਿਚ ਉਦਾਸੀ, ਮਾਨਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਤੇ ਅਨੁਪਮ ਪ੍ਰੇਮ ਦਾ ਮਿਸਰਣ ਵੀ ਹੈ । ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਦਾ ਰਾਮ ਤੇ ਛਾਇਆ-ਸੀਤਾ ਵਿਚਕਾਰਲਾ ਦ੍ਰਿਸ ਆਪਣੇ ਮਰਮ-ਸਪਰਸੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਕਾਰਣ ਅਦੁੱਤੀ ਹੈ । ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਦੀ ਦੁਖਭਰੀ ਬੇਬਸੀ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਵਾਸੰਤੀ ਦੀ ਵੇਦਨ ਤੇ ਗੁੱਸਾ—ਇਹ ਉਨ੍ਹਾ ਵਿਵਿਧ ਭਾਵਾ ਦਾ ਸਾਥ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਹਰ ਪਲ ਸੀਤਾ ਡੁੱਬਦੀ-ਤਰਦੀ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ । ਰਾਮ ਦਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਨੰਦ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਡੂੰਘੀ ਪੀੜਾ ਦੇ ਹੰਝੂਆ ਉਤੇ ਤਰਦਾ ਦਿੱਸਦਾ ਹੈ । ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਆਸਰਮ ਵਿਚ ਬੱਚਿਆ ਦੀ ਚਹਲ-ਪਹਲ ਤੇ ਬੇਫਿਕਰੀ ਦਾ ਜਨਕ ਦੇ ਕ੍ਰੋਧ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਤਣਾਉਪੂਰਣ ਵਾਤਾਵਰਣ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਹੈ । ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਮਨੋਹਾਰੀ ਭਿਅੰਕਰ ਰੂਪਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਦੂਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ, ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਦੀ ਯੁੱਧ ਦੀ ਭਿਆਵਲਤਾ ਨਾਲ ਤੇ ਸੱਤਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਨਾਲ ਸਮਤੋਲ ਦਰਸਾਦਾ ਹੈ ।

ਕੁਝ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆ ਦੀ ਜੁਗਤ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਦਾ ਰੱਜ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਬਿਲਕੁਲ ਇਕੱਲੇ ਹਨ । ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਨੂੰ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰਨ ਲਈ ਬਾਰਾਂ ਸਾਲਾਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਅਨੇਕ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਛੋਹਾ ਦੇ ਕੇ ਕਲਾਤਮਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ।

ਹਾਥੀ ਤੇ ਮੋਰ ਦੇ ਬੱਚੇ ਹੁਣ ਜਵਾਨ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਬਾਹਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪਰਿਵਰਤਨ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਬਾਰਾ-ਵਰਸੀ-ਯੱਗ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਹੋ ਗਈ ਹੈ, ਸੀਤਾ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾ ਦੇ ਬਾਰਾਂ-ਵਰਸੀ-ਸੰਸਕਾਰ ਮਨਾਣ ਆਈ ਹੈ; ਲਛਮਣ ਪਿਤਾ ਬਣ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸੇਨਾਪਤੀ ਦਾ ਪਦ ਸੰਭਾਲਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ, ਜਨਕ ਵਾਨਪ੍ਰਸਥੀ ਹੋ ਗਏ ਹਨ; ਲਵ ਨਾਲ ਸਤਰੂਘਨ ਦਾ ਯੁੱਧ ਸਮਾਪਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਲਈ ਵੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਵਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਅੰਤਿਮ ਅੰਕ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਅਚਿੰਤੇ ਅਸਚਰਜ ਵਾਕਰ ਸਾਹਮਣੇ ਨਾ ਆਵੇ, ਇਸ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਤੋ ਹੀ ਸੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆ ਗਈਆ ਹਨ।

ਅਸੀਂ ਵੇਖਦੇ ਹਾ ਕਿ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਅੰਤਰਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾ ਵਾਕਰ ਉਹ ਅਨੇਕ ਘਟਨਾਵਾ ਤੇ ਸਥਿਤੀਆ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਰਜਾਂ ਦਾ ਮੁਖ ਸ੍ਰੋਤ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਹੈ। ਇਕ ਕਾਰਜ ਜਾ ਇਕ ਪਰਿਸਥਿਤੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਨੂੰ ਉਤਪੰਨ ਕਰਦੀਆ ਹਨ ਤੇ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਵਿਕਾਸ ਕਰਦੀਆ ਹਨ। ਰਾਮ ਦੇ ਮੂੰਹੋ ਅਖਵਾਏ ਗਏ ਸੰਵਾਦ ਇਸ ਪੱਖੋ ਉਲੇਖਨੀ ਹਨ। ਇਹ ਮਨ-ਵਚਨੀਆ ਹਨ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਭਾਵਨਾਵਾ ਰਾਮ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਮਥ ਦਿੰਦੀਆ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸੂਖਮ ਢੰਗ ਨਾਲ ਉਜਾਗਰ ਕਰਦੀਆ ਹਨ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਜਦੋ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸੀਤਾ-ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਰਨਾ ਪਿਆ, ਸੰਬੂਕ ਦੀ ਹੱਤਿਆ ਕਰਨੀ ਪਈ ਤੇ ਜਦੋ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਲਵ-ਕੁਸ ਨਾਲ ਸਾਖਿਆਤਕਾਰ ਹੋਇਆ। ਆਮ ਕਰਕੇ ਕਿਸੇ ਭਾਵ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਭਵਭੂਤੀ ਅਤਿ-ਵਿਸਤਾਰ ਦੀ ਭੁੱਲ ਕਰ ਬੈਠਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਕੁਝ ਹੱਦ ਤਕ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਠੀਕ ਹੈ। ਪਰ ਇਸ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਨਵੇ ਦ੍ਰਿਸਟਿਕੋਣ ਤੋਂ ਵੇਖਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾ ਅਨੁਸਾਰ ਕਰੁਣ ਹੀ ਇੱਕ ਮਾਤਰ ਰਸ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਰਸ ਉਸਦੇ ਵਿਭਿੰਨ ਰੂਪਮਾਤਰ ਹਨ। ਇਹ ਗੱਲ ਆਮ ਕਰਕੇ ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਬਾਰੇ ਸਹੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਮ-ਕਥਾ ਨੂੰ ਇਕ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਪਰ ਜੀਵਨ ਵਿਚ (ਜਿਥੇ ਆਨੰਦ ਜਾ ਹਾਸ, ਵੀਰਤਾ ਜਾ ਵਿਸਮਾਦ ਦੀਆਂ ਅਨੁਭੂਤੀਆ ਜੀਵਨ-ਧਾਰਾ ਦੀ ਸਤਹ ਉਤੇ ਬੁਲਬੁਲਿਆ ਵਾਗ ਬਣਦੀਆ-ਮਿਟਦੀਆ ਹਨ) ਕਰੁਣਾ ਦੀ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਭੂਮਿਕਾ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨਿਹਸੰਸੇ ਰਾਮਕਥਾ ਦੇ ਸਰਵਜਨ-ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤੇ ਬਲ ਦੇ ਰਹੇ ਹਨ।[10]

---

16 ਇਹ ਕਥਨ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੩.੪੭ ਵਿਚ ਹੈ। ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਿਵੇਚਨ ਲਈ ਦੇਖੋ . ਭਟ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਸੰ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪ. ੧੦੪-੧੧੧ ਭਟ : 'ਟ੍ਰੇਜਡੀ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ' ਪ. ੫੫-੬੧।

ਕਲਾਕਾਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਇਹ ਅੰਤਰ-ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਰਾਮ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਉਤੇ ਨਵੀਂ ਰੋਸ਼ਨੀ ਪਾਈ ਹੈ । ਰਾਮ ਨਾ ਤਾਂ ਭਾਵਹੀਨ ਹਨ ਤੇ ਨਾ ਕਠੋਰ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਰਾਜਕੀ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਦਾ ਸੇਕ ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਦੇਵੇ ਤੇ ਕਰਤੱਵ ਕਠੋਰ ਤੇ ਨਿਰਦਈ ਚਿਹਰਾ ਧਾਰਣ ਕਰ ਲਵੇ; ਪਰ ਰਾਮ ਦੇ ਸੁਭਾਉ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪੱਖ ਵੀ ਹੈ । ਉਹ ਇਕ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਿਅਕਤੀ ਹਨ ਤੇ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਉਹ ਇਕ ਪਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਤੀ ਹਨ । ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਆਪਣੀ ਪਤਨੀ ਦਾ ਅਚਾਨਕ ਸਪਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੁਲਕਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੰਵੇਦਨਸ਼ੀਲਤਾ ਤੇ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਿਹੜੇ ਪ੍ਰਬਲ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀਆਂ ਉਚਾਈਆਂ ਨਾਪਣ ਦੀ ਤੇ ਡੂੰਘਾਈਆਂ ਗਾਹੁਣ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ ਉਸਦਾ ਅਨੁਭਵ ਵਿਰਲੇ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣ ਵੇਲੇ ਉਹ ਕੇਵਲ ਰਾਜਾ ਰੂਪ ਸਨ । ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਪ੍ਰਤੀ ਸੱਚੇ ਹੋਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਤਿਰੂਪ ਨੂੰ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਸਾਹਸ ਕੀਤਾ । ਪਰ ਅਜਿਹਾ ਹੋ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ਭਾਵੇਂ ਆਪਣੇ ਕਰਤੱਵ ਲਈ ਉਹ ਵੱਜਰ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਕਠੋਰ ਸਨ, ਜਿਥੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦਾ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਸੀ ਉਥੇ ਉਹ ਫੁਲ ਤੋਂ ਵੀ ਅਧਿਕ ਕੋਮਲ ਸਨ ।[17] ਇਸ ਲਈ ਰਾਜਾ ਤੇ ਪਤੀ ਵਿਚਲਾ ਸੰਘਰਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਚਿਰਸਥਾਈ ਬਣ ਗਿਆ । ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਨਹੀਂ ਹੋਇਆ । ਇਸ ਦੇ ਵਿਪਰੀਤ ਰਾਮ ਆਪ ਹੀ ਆਪਣੇ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਨਿਰਣੇ ਦੇ ਉਚਿਤ ਹੋਣ ਬਾਰੇ ਸੰਦੇਹ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਸਨ, ਜਿਹਾ ਕਿ ਸ਼ੰਬੂਕ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਸਮੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਦੁਵਿਧਾ ਤੇ ਸੀਤਾ ਬਾਰੇ ਲੋਕ ਨਿੰਦਾ ਸੰਬੰਧੀ ਵਾਸੰਤੀ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉੱਤਰ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ । ਰਾਮ ਦਾ ਵਿਭਾਜਿਤ ਮਨ ਮਾਨਵੀ ਤ੍ਰਾਸਦੀ ਦਾ ਇਕ ਪੱਖ ਹੈ । ਉਸ ਵਿਚ ਕੁਝ ਵੀ ਦਿੱਵਤਾ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਕੇਵਲ, ਰਾਮ ਸਾਧਾਰਣ ਮਨੁਖ ਤੋਂ ਉਤਾਹ ਹਨ; ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੀ ਪੀੜ ਨੂੰ ਉਪਰਮਾਨਵੀ ਸਾਹਸ ਤੇ ਗੌਰਵ ਨਾਲ ਜਰਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਮਾਨਵੀਯਤਾ ਦਾ ਤੱਤ ਉਸ ਵਿਚ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਪ੍ਰਸ਼ਨ ਨੂੰ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਪੁਛਣ ਦੀ ਭਵਭੂਤੀ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਵੀ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੋਈ । ਕੀ ਰਾਮ ਨੇ ਠੀਕ ਕੀਤਾ—ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ, ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ? ਸਾਧਾਰਣ ਚਿੰਤਿਆ ਉਤਰ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਨੇ ਭਾਵੇਂ ਸੀਤਾ ਨਾਲ ਅਨਿਆਇ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜੋ ਕੀਤਾ ਉਹ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਆਦਰਸ਼ ਹੈ ਜਿਸ ਤਕ ਕੋਈ ਵੀ ਨਹੀਂ ਪਹੁੰਚ ਸਕਦਾ । ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਨਾਟਕ ਦਸੇਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਉਤਰ ਕੁਝ

---

17. ਤੁਲਨਾ : ਵਾਸੰਤੀ ਦੀ ਉਕਤੀ, 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨.੭ :

वज्रादपि कठोराणि मृदूनि कुसुमादपि ।
लोकोत्तराणां चेतांसि को नु विज्ञातुमर्हति ॥

ਹੋਰ ਹੀ ਹੈ ।

ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦੇ ਦੋ ਪੱਖ ਹਨ—ਵਿਅਕਤਿਗਤ, ਜਿਸ ਦਾ ਦੰਪਤੀ ਨਾਲ ਨਿਜੀ ਸੰਬੰਧ ਹੈ, ਤੇ ਸਾਰਵਜਨਿਕ, ਜਿਸਦਾ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਨਾਲ ਸੰਬੰਧ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਵਿਚਕਾਰ ਇਤਨਾ ਸੂਖਮ ਤਾਲਮੇਲ ਦੱਸਿਆ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਰਾਮ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵਿਚ ਲੈ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਲੋਕਨਿੰਦਾ ਬਾਰੇ ਦਸਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਤਿਆਗ ਦੀ ਉਹੋ ਜਿਹੀ ਚੀਸ ਤੇ ਲੱਜਾ ਅਨੁਭਵ ਨਾ ਹੁੰਦੀ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉਹ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ । ਉਹ ਰਘੁਕੁਲ ਦੇ ਆਦਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਦੀ ਸੀ ।[18] ਇਸ ਤੋਂ ਛੁਟ ਉਹ ਰਾਮ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ ਵਿਚ ਇਤਨੀ ਲੀਨ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਵੀ ਬਲੀ, ਆਪਣੇ ਜੀਵਨ ਤਕ ਦੀ ਬਲੀ ਵੀ, ਦੇਣ ਲਈ ਸਹਿਜੇ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ । ਦੁਰਭਾਗਵਸ, ਜਿਹੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਰਾਮ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੀ ਸ਼ਕਤੀ ਸੀ, ਪਰੀਖਿਆ ਦੀ ਘੜੀ ਵਿਚ ਉਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਿਰਬਲ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ । ਉਹ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਣ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਵੀ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਦਾ ਤਿਆਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਬੇਬਸ ਕਠੋਰਤਾ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਸਾਈ ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਪੰਛੀ ਨੂੰ ਮਾਰਦਾ ਹੈ ।[19] ਇਸ ਲਈ ਨਿਆਇ ਦੀ ਇਹ ਮੰਗ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਬਿਨਾ ਵਿਚਾਰੇ ਕੀਤੇ ਕੰਮ ਲਈ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਦੇਣ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਤਸੱਲੀ ਵੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾ ਤਾਂ ਬਦਲਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਪਤ ਹੋਇਆ ਹੈ । ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਹੀ ਨਾਟਕ ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ । ਜੇ ਵਿਦਮਾਨ ਸਾਮਾਜਿਕ ਤੇ ਧਾਰਮਿਕ ਕਾਨੂੰਨ ਪੁਰਖ ਦੇ ਪੱਖ ਵਿਚ ਝੁਕਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਤਾਂ ਅਨਿਆਇ-ਗ੍ਰਸਤ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਨਿਆਇਦਾਨ ਕਰਨਾ ਕਾਵਿ-ਕਲਾ ਦਾ ਸਰਵੋਪਰੀ ਕਰਤੱਵ ਸੀ ।

ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਸਿਆਣਪ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸ਼ਨਚਿਨ੍ਹ ਲਾਉਣ ਦਾ ਹੌਸਲਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਜਨਕ ਉਸ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਦੇ ਹਨ । ਲਵ ਦੇ ਕਿੰਤੂ ਬੱਚਿਆਂ ਜਿਹੇ ਭੋਲੇ-ਭਾਲੇ ਤੇ ਗੁੱਝੇ ਹਨ ।[20] ਪਰ

18. ਰਾਜ ਕਰਤੱਵ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਵਸਿਸ਼ਠ ਦਾ ਸੁਨੇਹਾ ਸੁਣ ਕੇ ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ

स्नेहं दयां च सौख्यं च यदि वा जानकीमपि ।
आराधनाय लोकस्य मुञ्चतो नास्ति मे व्यथा ॥

ਤੇ ਸੀਤਾ ਤੁਰੰਤ ਉਤਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ :

अत एव राघवकुलधुरंधरः आर्यपुत्रः ।

19. ਤੁਲਨਾ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੧. ੪੫, ੪੬, ੪੯ ।
20. ਤੁਲਨਾ : ਸੈਨਿਕਾਂ ਦੀ ਘੋਸ਼ਣਾ ਉਤੇ ਲਵ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ, ੪.੨੭, ਤੇ ਚੰਦ੍ਰਕੇਤੁ ਨੂੰ ਦਿਤੇ ਉਸ ਦੇ ਉੱਤਰ—੫ ੨੮, ੩੦, ੩੪, ਦੇਖੋ . ਮੁਢਲੇ ਪੰਨੇ, ਕਥਾ-ਵਸਤੂ ਦਾ ਸਾਰਅੰਸ਼ ।

ਦੇਵੇ- ਉਸੇ ਰਾਮ ਦੀ ਰਾਜ-ਮਹਿਮਾ ਤੇ ਸੱਟ ਮਾਰਦੇ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾ ਦੀ ਆਦਰਸ਼ਤਮ ਰਾਜਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਅਤਿਅੰਤ ਸਾਹਸ ਨਾਲ ਅਪਣੀਆਂ ਨਿਜੀ ਭਾਵਨਾਵਾ ਉਤੇ ਕਲਾ ਮੂਲਾ ਦੀ ਜਿੱਤ ਸ੍ਵੀਕਾਰਦੇ ਹੋਏ ਰਾਮ ਦੀ ਭੁਲ ਨੂੰ ਪ੍ਰਕਾਸਿਤ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਜਨਕ ਨੂੰ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਅਨੁਪਮ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਵਿਚ ਜਨਤਾ ਦੇ ਅਨੁਭਵੀ ਰਾਜਾ ਤੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਦਾਰਸਨਿਕ ਰੂਪ ਦਾ ਸੁਮੇਲ ਹੈ। ਜਨਕ ਦਾ ਇਹ ਸਪਸਟ ਮਤ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਦਾ ਨਿਰਣਾ ਕਾਹਲ ਵਿਚ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਪੱਖੀ ਸੀ। ਲੋਕਾ ਨੂੰ ਖੁਸ ਕਰਨ ਦਾ ਮਤਲਬ ਇਹ ਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਹਰ ਕਿਸੇ ਦੀ ਮਨਘੜਤ ਬਕਵਾਸ ਸੁਣ ਲੀਤੀ ਜਾਵੇ। ਰਾਜਾ ਦੀ ਪ੍ਰਜਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਗਿਣਤੀ ਇਸਤ੍ਰੀਆ ਬਾਲਕਾਂ ਤੇ ਆਤਮਕੇਂਦ੍ਰਿਤ ਬ੍ਰਾਹਮਣਾਂ ਦੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[21] ਪ੍ਰਜਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਨਿਹਸ਼ੰਸੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਕੁਝ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਵੇਕ, ਤਰਕ ਤੇ ਨਿਆਇ ਤੋਂ ਵੀ ਕੰਮ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਇਹ ਆਵਸਕ ਸੀ ਕਿ ਰਾਮ ਇਸ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਤਥ ਨੂੰ ਪਛਾਣਦੇ ਤਾਂ ਜੋ ਕੋਈ ਦੂਜਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਕਾਰਣ ਦੁਖ ਨਾ ਪਾਉਂਦਾ। ਇਸ ਸਿੱਟੇ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿਤ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਚੌਥੇ, ਪੰਜਵੇਂ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕਾ ਦੀ ਰਚਨਾ ਕੀਤੀ। ਤਦ ਹੀ ਜਨਤਾ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਨਿਰਾਧਾਰ ਮੂਰਖਤਾ ਤੋਂ ਜਾਣੂ ਕਰਵਾਇਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰਾਮ ਦੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਉਤਪੰਨ ਪ੍ਰਸਨਾ ਦੀ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾਗਤ ਸੰਤੁਸਟੀ ਤੋਂ ਬਾਦ ਹੀ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਪੁਨਰਮਿਲਾਪ ਦੀ ਰਾਹ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[22]

'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੇ ਅੰਤਹਪ੍ਰਵੇਸ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੈਲੀ ਦੇ ਦੋਸਾ ਤੋਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਕਲਾਤਮਕ ਭਾਵਨਾ ਤੇ ਰਚਨਾ, ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾ ਦੀ ਤਹਿ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਮਝ, ਕਲਪਨਾਸਕਤੀ ਦਾ ਖੇਤਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਰਾਹੀਂ ਰਾਮਕਥਾ ਨੂੰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਡੂੰਘਾ ਮਹੱਤਵ—ਇਹ ਸਭ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸਭ ਘਾਟੇ ਪੂਰੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿੱਤ ਦੀ ਅਮੁਲ ਨਿਧੀ ਬਣਾ ਦਿੰਦੇ ਹਨ।

---

21. ਜਨਕ ਦੇ ਸਬਦ ਹਨ—

अहो निर्दयता दुरात्मना पोराणाम् । अहो रामस्य राज्ञः क्षिप्रकारिता ।

ਤੇ

क्रोधस्य ज्वलितुं इदित्यवसरः चापेन शापेन वा ।

ਲੋਕਾ ਬਾਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ—

भूयिष्ठद्विजबालवृद्धविकलस्त्रैणश्च पौरो जनः ॥ ੪ ੨੪ ਖ

22. ਵੇਖੋ · 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੀ ਮੇਰੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ ੯੮ ੧੦੩, ਤੋਂ ਛੁਟ ਮੇਰਾ ਲੇਖ "ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਸਮਸਿਆ", ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਿਆ', ਵਿਚ ਸੈਂਚੀ ੩੦ (੧੯੭੦), ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੯੭੩ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ।

ਪੰਜਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ

ਮੁੱਲਾਂ ਦੀ ਚੇਤਨਤਾ

ਜਦੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣਾ ਪਹਿਲਾ ਨਾਟਕ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਲਿਖਿਆ, ਉਦੋਂ ਮਹਾਨ ਵਿਅਕਤੀਆ ਦੇ ਸੰਘਰਸ, ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਆਭਾ ਤੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਜਾ ਉਪਰ ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਦੇ ਅਸਚਰਜ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵਗ੍ਰਾਹੀ ਮਸਤਕ ਚਕਾਚੌਂਧ ਹੋ ਚੁਕਿਆ ਜਾਪਦਾ ਹੈ । ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਗਲਾ ਨੂੰ ਨਿਬੱਧ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਅਜਿਹੀ ਭਾਸਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸਾਸਤਰੀ ਅਧਿਐਨ ਦੀ ਛਾਪ ਸੀ ।[1] ਪਰ ਪੰਡਿਤਾਈ ਤੇ ਕਾਵਿ-ਦਰਸਨ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਅੰਤਰ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਬਹੁਤੀ ਦੇਰ ਨਹੀਂ ਲੱਗੀ । ਆਪਣੇ 'ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਵਿਚ ਉਹ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਵੇਦ ਤੇ ਉਪਨਿਸਦਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਦਰਸਨਸ਼ਾਸਤਰ ਦੀਆ ਭਿੰਨ-ਭਿੰਨ ਸਾਖਾਵਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਕਵੀ ਦਾ ਉਪਕਰਣ ਨਹੀਂ ਬਣ ਸਕਦਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਇਹ ਸੋਚਦੇ ਹਨ ਕਿ ਰਸ-ਭਾਵ ਦਾ ਬਹੁਵਿਧ ਤੇ ਭਰਪੂਰ ਚਿਤ੍ਰਣ , ਮਾਨਵੀ ਸੰਬੰਧ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਨੇਹੁ ਦੀ ਖੋਜ ; ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਪ੍ਰੇਮ, ਰੋਮਾਸ ਤੇ ਸਾਹਸ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਘਟਨਾਵਾ ਦੀ ਸਘਨਤਾ ਤੇ ਸੂਛ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ—ਇਹੀ ਕਲਾਤਮਕ ਰਚਨਾ ਦੇ ਅੰਗ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਫਿਰ ਵੀ ਉਹ ਮਨੋਹਰ ਬਾਹਰੀਭਾਵ, ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ-ਪੂਰਵਕ ਵਿਊਤਬੱਧ ਨਾਟਯ-ਵਸਤੂ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵਪੂਰਣ ਲੇਖਨ ਸੈਲੀ ਵਿਚ ਵਿਸਵਾਸ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ।[2] ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿਕੋਣ ਅਵੱਸ ਨਜਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਪਰ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਕਲਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਕਾਰਜ ਪ੍ਰਤੀ ਪਰਿਪੱਕਤਾ ਤੇ ਚੇਤਨਤਾ ਦਰਸਾਉਂਦੇ ਹਨ ।

---

1 ਦੇਖੋ : 'ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ', ੧.੨.੩ ਛ ।

2 ਦੇਖੋ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੧.੪, ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਲਨਾ : ੧ ੭ ਗ ਘ ।

ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਮੁੱਲ ਸਾਹਿਤਕ ਚਮਕ-ਦਮਕ, ਅਲੰਕਾਰ, ਰਚਨਾਕੌਸਲ ਵਿਚ ਉਤਨਾ ਨਹੀਂ (ਭਾਵੇਂ ਇਹ ਹਮੇਸ਼ਾ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦੇ ਹਨ), ਜਿਤਨਾ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਮਾਨਵੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਤੇ ਇਸ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜੀਵਨ ਦੀ ਵਿਆਖਿਆ ਵਿਚ ਹੈ। ਮਾਨਵ-ਸਮਾਜ ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਹੈ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾ ਤੋਂ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾਂ ਦੇ ਗਲ ਪਲਚਿਆ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਪਰਿਸਥਿਤੀਆਂ ਬਦਲਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸ੍ਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰ ਸਮਾਜ ਦੇ ਕੁਝ ਤੱਤਾਂ ਜਾਂ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਨੂੰ ਬੋਝਲ ਤੇ ਗ਼ਲਤ ਲਗਣ ਲਗ ਪੈਂਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਨਵਜਾਗ੍ਰਤੀ ਲਿਆਉਣ ਜਾਂ ਕ੍ਰਾਂਤੀ ਕਰਨ ਲਈ ਕੋਈ ਨੇਤਾ ਅੱਗੇ ਨਹੀਂ ਵਧਦਾ ਤਾਂ ਇਹ ਕਲਾ ਦਾ ਹੀ ਸਰਵੋਪਰ ਕਰਤੱਵ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਲੋਕਾਂ ਵਿਚ ਬਦਲਦੇ ਹੋਏ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਚੇਤਨਤਾ ਜਗਾਵੇ ਤਾਂ ਜੋ ਮਾਨਵੀ ਸਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਜਕੜਨ ਵਾਲੇ ਅਨੁਚਿਤਤਾ, ਅਨਿਆਇ, ਸੁਆਰਥ ਤੇ ਨਿਰਦੈਤਾ ਦਾ ਉਹ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰ ਸਕਣ।

ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਯੁਵਾ ਮਨਾਂ ਵਿਚ ਆਪੇ ਪੁੰਗਰਨ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਮੂਲ ਆਧਾਰ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਰਾਜਨੀਤਿਕ ਦਬਾਓ ਕਾਰਨ ਇਕ ਪਿਤਾ ਆਪਣੇ ਰਾਜਾ ਦੇ ਚਹੇਤੇ ਨਾਲ ਆਪਣੀ ਧੀ ਵਿਆਹੁਣ ਲਈ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਾਂ ਯੁਵਾ ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨੂੰ ਸੰਭਵ ਬਨਾਉਣ ਲਈ ਇਕ ਭਿਕਸ਼ੁਣੀ ਵਿਚੋਲਣ ਬਣਦੀ ਹੈ ਤੇ ਔਕੜਾਂ ਨੂੰ ਦੂਰ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਜਨਸਾਧਾਰਣ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਅਜਿਹਾ ਮਜ਼ਾਕ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਦਿਲ ਦੁਖਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਾਨਵੀ ਜੀਵਨ ਦੇ ਆਦਰਸ਼, ਆਚਰਣ ਤੇ ਸਬੰਧ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤੇ ਉਸ ਰਾਹੀਂ ਕੁਝ ਕੁ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨਾਂ ਤੇ ਮੁੱਲਾਂ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਵੱਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਧਿਆਨ ਦਿੱਤਾ। 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੁਰ ਉੱਦਾਤ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਵੀ ਹੈ। ਉਹ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਦਿੱਵ-ਆਨੰਦ-ਯੁਕਤ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪਣੀ ਪੂਰਣਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕਰ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[3] ਪਰ ਜੀਵਨ ਦੇ ਦੂਜੇ ਖੇਤਰਾਂ ਵਿਚ ਸ੍ਵੀਕ੍ਰਿਤ ਵਿਚਾਰਾਂ ਤੇ ਮਾਨਵੀ ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਢੰਗਾਂ ਦੀ ਆਲੋਚਨਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਉਹ ਉਤਨੇ ਹੀ ਸਪਸ਼ਟ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਕਿ ਇਕ ਸ਼ੂਦਰ ਦੀ ਤਪਸ੍ਯਾ ਨਾਲ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਬਾਲਕ ਦੀ ਅਕਾਲ ਮ੍ਰਿਤੂ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਸਿਰੇ ਤੋਂ ਪਰਖਣ ਯੋਗ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੰਬੂਕ ਦੀ ਹਤਿਆ

3. ਦੇਖੋ : 'ਉਤਰ ਰਾਮਚਰਿਤ', 1 39 ·

अद्वैत सुखदुःखयोरनुगत सर्वास्ववस्थासु यद्
विश्रामो हृदयस्य यत्र जरसा यस्मिन्नहार्यो रस' ।
कालेनावरणात्ययात्परिणते यत् स्नेहसारे स्थितं
भद्रं तस्य सुमानुषस्य कथमप्येकं हि तत् प्राप्यते ॥

ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਦੁਵਿਧਾ ਵਿਚ ਪਏ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਬੁਰਾ-ਭਲਾ ਕਹਿੰਦੇ ਹੋਏ ਵੇਖਦੇ ਹਾਂ। ਉਤਨੀ ਹੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟਤਾ ਨਾਲ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਜ-ਮਹਿਮਾ ਦੇ ਸ੍ਵੀਕ੍ਰਿਤ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਤੇ ਪ੍ਰਜਾ-ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਨੂੰ ਤੂਲ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਵਿਚਾਰ ਦੀ ਪੋਲ ਖੋਲ੍ਹਦੇ ਹਨ । ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਆਪਣੇ ਆਦਰਸ ਮੂਰਤ ਵੀਰ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਰੂੜ੍ਹੀਵਾਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਭਾਵੇਂ ਜੋ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਕਲਾ ਤੇ ਮਾਨਵ ਜੀਵਨ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਆਵਿਸਕਾਰ ਡੂੰਘਾ ਮਹੱਤਵ ਰਖਦੇ ਹਨ ।

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਸਤ੍ਰੀ-ਪੁਰਸ ਸਬੰਧ ਉਤੇ ਅਧਿਕ ਵਿਚਾਰ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਧਾਰਮਿਕ ਸਿਧਾਤਾਂ ਨਾਲ ਲੱਦੇ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਦੀ ਪੂਰਣ-ਪ੍ਰਭੁਤਾ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਸਮਾਜ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦਾ ਕਰਤੱਵ ਅਵੱਸ ਇਕ ਆਗਿਆਕਾਰ ਗੂੰਗੀ ਸਾਥਣ ਦਾ ਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਇਕ ਦਾਸੀ ਸੀ, ਵੱਧ ਤੋਂ ਵੱਧ ਇਕ ਆਦਰਸ ਗ੍ਰਹਣੀ ਜਿਹੜੀ ਚੁੱਪ-ਚੁਪੀਤੇ ਆਪਣੇ ਭਾਗ ਨੂੰ ਸ੍ਵੀਕਾਰ ਕਰ ਲੈਂਦੀ ਸੀ, ਕਦੇ ਵੀ ਆਪਣੇ ਪਤੀ ਦਾ ਵਿਰੋਧ ਨਹੀਂ ਕਰਦੀ ਸੀ ਤੇ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸੌਂਕਣਾ ਨੂੰ ਜੀ-ਆਇਆ ਕਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਸਹਿਜ ਸੁਭਾਵ ਉਪਜੇ ਬੰਧਨ-ਮੁਕਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸ੍ਵਯੰਵਰ ਤੇ ਗੰਧਰਵ-ਵਿਆਹ ਦਾ ਰਿਵਾਜ ਸੀ ਤਾ ਜਰੂਰ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਧਨਵਾਨ ਵਰਗ ਦਾ ਹੀ ਅਧਿਕਾਰ ਰਿਹਾ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਪਵਾਦ ਰੂਪ ਵਿਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਵੇਗਾ। ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦੀ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਹੇਠ ਇਸਤ੍ਰੀ ਦੇ ਚਰਿੱਤ੍ਰ ਦੀ ਪਵਿਤ੍ਰਤਾ ਉਤੇ ਹੀ ਸਦਾ ਪ੍ਰਸਨ ਚਿੰਨ੍ਹ ਲਗਾਇਆ ਜਾਦਾ ਸੀ, ਪੁਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮ-ਪੀਂਘਾ ਝੂਟਣ ਦੀ ਪੂਰੀ ਖੁਲ੍ਹ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਪ੍ਰੇਮ ਕੇਵਲ ਇਕ ਕਾਵਿਗਤ ਆਦਰਸ ਸੀ, ਜਿਹੜਾ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਵੇਖਿਆ ਜਾਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਹ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਇਕ ਪਤਨੀਵ੍ਰਤੀ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਾਵ ਵਿਚ ਲੀਨ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਉਦਾਲੇ ਦਿੱਵ-ਆਭਾ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾ ਤੋਂ ਵੱਖ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅਜਿਹੇ ਦੰਪਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜੇ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਤੋਂ ਜਾਨ ਵਾਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਵੱਡੀ ਉਮਰ ਵਿਚ ਵੀ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਪੁਲਕ ਨੂੰ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਵਿਵਾਹਿਤ-ਪ੍ਰੇਮ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਇਕ-ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਮਝਣ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈ, ਅਪਮਾਨ ਜਾ ਦੁੱਖ ਦਾ ਡਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦਾ ਬਲ, ਸਹਿਨਸੀਲਤਾ ਤੇ ਖਿਮਾਦਾਨ ਲਈ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਵਿਸਾਲਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਵਿਸੇਸ ਸਾਵਧਾਨੀ ਇਹ ਵਰਤੀ ਹੈ ਕਿ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨੈਤਿਕਤਾ ਦੇ ਤਤਕਾਲੀ ਵਿਚਾਰਾ ਦੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਿਕਾਰ ਬਣੀ ਹੋਈ, ਅਨਿਆਇ ਪੀੜਿਤ ਪਤਨੀ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਤੇ ਸਾਰਵਜਨਿਕ ਨਿਆਇ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਜੀਵਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਮੁੱਲਾਂ ਸਬੰਧੀ ਗੰਭੀਰ ਦ੍ਰਿਸਟੀਕੋਣ ਰਖਣ ਕਾਰਣ ਹੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਲਾ ਉਚਾਈਆ ਦੇ ਸਿਖਰਾਂ ਨੂੰ ਛੋਹ ਸਕੀ ਹੈ।

ਕਲਾ ਤੇ ਸ਼ਿਲਪ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਆਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾ ਸਾਹਿਤਕ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਆਮ ਕਰਕੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਮਨੋਰੰਜਨ ਵਾਲਾ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਭਾਸ ਨੇ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਤੇ 'ਮਹਾਂਭਾਰਤ' ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੀ ਵਿਸੇਵਸਤੂ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਆਪਣੇ ਕਈ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਨੂੰ ਪ੍ਰਧਾਨਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਯੁਗ ਬਦਲ ਚੁਕਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਭਾਸ ਦੀਆ ਮਹਾਨ ਉਪਲਬਧੀਆ ਦੀ ਯਾਦ ਹਾਲੇ ਵੀ ਸੇਸ਼ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੇ ਉਲੇਖਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ। ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਨਾਟਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਾਚੇ ਵਿਚ ਢਲ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਇਹ ਸਾਚਾ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੀ। ਕਿਸੇ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਆਖਿਆਨ ਜਾ ਕਥਾ ਤੋਂ ਲੀਤੀ ਗਈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਰਾਜਪੁਰਸ ਜਾ ਲੋਕ-ਕਥਾ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਘੁੰਮਦੀ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਹਾਣੀ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਮਨੋਰੰਜਕ ਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਸੂਬਕ ਅੰਦਾਜ ਵਿਚ ਜਾ ਫੇਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ-ਪੂਰਵਕ, ਹਾਸ, ਗੀਤ ਤੇ ਨ੍ਰਿਤ ਨਾਲ ਸਜੇ ਸੁੰਦਰ ਕਾਵਿ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤੇ ਗਏ, ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ-ਨਾਟਕ ਪਾਰਖੂ ਦਰਸਕਾ ਤਕ ਨੂੰ ਵੀ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਬਿਠਾ ਲੈਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਵਾਹ-ਵਾਹ ਦਿਵਾਉਂਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਨਾਟਕੀ ਰੂੜ੍ਹੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਨੇ ਪ੍ਰਤਿਸਠਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਹਰਸ ਨੇ ਵੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕਾ ਦੇ ਅਨੁਰੂਪ ਆਪਣੀਆ ਨਾਟਿਕਾਵਾ ਲਿਖੀਆ, ਜਿਹੜੀਆ ਵਾਹਵਾ ਸਫ਼ਲ ਹੋਈਆ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਯੁਗ ਵਿਚ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਆਪਣਾ ਸਾਹਿਤਕ ਜੀਵਨ ਆਰੰਭ ਕਰਨ ਸਮੇਂ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਇਕ ਨਵੀਂ ਉਚਾਈ ਤਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਧ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਤੇ ਸਦੀਵੀ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕ ਸੂਦ੍ਰਕ ਦਾ 'ਮ੍ਰਿਛਕਟਿਕ' ਸੀ; ਉਤਨਾ ਹੀ ਉਲੇਖਨੀ ਸੀ, ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਦਾ 'ਦੇਵੀਚੰਦਰਗੁਪਤ', ਜਿਸ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸਕ ਕਥਾਨਕ ਨੂੰ ਸਾਮਾਜਿਕ ਰੰਗ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ।[4] ਨਾਟਕ ਲਿਖਣ ਲਈ ਮਹਾਕਾਵਿ ਦੇ ਕਥਾਨਕ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਮੁੜ ਕੇ ਹੋਣ ਲਗ ਪਿਆ ਸੀ। ਰਾਜਾ ਯਸ਼ੋ ਵਰਮਾ (ਜਿਹੜੇ ਬਾਦ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਪਾਲਕ ਬਣੇ) ਨੇ 'ਰਾਮ-ਅਭਯੁਦਯ' ਨਾਟਕ ਲਿਖਿਆ ਸੀ। ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਕੇਤਾ ਤੇ ਸੂਚਨਾਵਾ ਤੋਂ ਹੁਣ ਅਨੇਕ ਰਾਮ-ਕਥਾ-ਸਬੰਧੀ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਪੁਨਰ-ਨਿਰਮਾਣ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁਕਿਆ ਹੈ।[5] ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਦਾ ਠੀਕ ਸੋਮਾ ਦੱਸਣਾ ਭਾਵੇਂ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਇਹ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਤਿਸਠਿਤ ਤੇ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕਾ ਦੀ ਥਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਵਾ ਢੰਗ ਪਸੰਦ ਆਇਆ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਕੁਝ ਮੌਲਿਕ

---

4. ਦੇਖੋ . ਰਾਘਵਨ 'ਦਿ ਸੋਸਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ'।

5. ਦੇਖੋ . ਰਾਘਵਨ . 'ਸਮ ਓਲਡ ਲਾਸਟ ਰਾਮ ਪਲੇਜ',
ਅੰਨਾਮਲਾਈ ਵਿਸਵਵਿਦਿਆਲਯ, ੧੯੬੧।

ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਕੀਤੇ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਮਕਥਾ ਨੂੰ ਵੀਰ-ਰਸ ਦੀ ਰੰਗਣ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ; ਤੇ ਦੂਜੇ ਦੋਹਾਂ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵੀਰ-ਰਸ ਨੂੰ ਉਚਿਤ ਥਾਂ ਦਿੱਤੀ। ਇਕ ਲੇਖੇ, ਭਾਸ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਜਾਂ ਵਿਸਾਖਦੱਤ ਦੇ 'ਮੁਦ੍ਰਾਰਾਕਸ਼ਸ' ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਇਹ ਪੁਨਰ-ਜਨਮ ਸੀ, ਪਰ ਇਹ ਤਤਕਾਲੀ ਲੋਕਪ੍ਰਿਯ ਸੈਲੀ ਤੋਂ ਵਖਰਾ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਲ ਮੁੜੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬਹੁ-ਪਤਨੀਵਾਦ ਦੀ ਪ੍ਰਥਾ ਨੂੰ ਰੱਦ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਪ੍ਰਧਾਨ ਤੇ ਅਪ੍ਰਧਾਨ ਨਾਇਕਾ ਨੂੰ ਇਕ ਪਤਨੀਵ੍ਰਤੀ ਦੱਸਿਆ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੌਜ-ਮੇਲੇ ਨੂੰ ਕੋਈ ਥਾਂ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ। ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਵਿਦੂਸ਼ਕ[6] ਦਾ ਤਿਆਗ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਵਿਸੇ ਦਾ ਪ੍ਰਾਮਾਣਿਕ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਜਿਸ ਗੰਭੀਰ ਸੁਰ ਵਿਚ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਦੂਜੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ, ਉਹ ਸੰਭਵਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਸੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਇਕ ਨਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸੀ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕੀ ਕਾਰਜ ਨੂੰ ਕਰੁਣਾਰਸ ਦੇ ਚੁਫੇਰੇ ਘੁਮਾਇਆ। ਨਿਹਸੰਸੇ, ਰਾਮਕਥਾ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਵਿਚ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ, ਕਿਸੇ ਦੂਸਰੀ ਕਥਾ ਦਾ ਨਾਟਕੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿਤ੍ਰਣ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਪਰ ਇਸ ਕਾਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਦਾ ਮੁੱਲ ਘਟ ਨਹੀਂ ਜਾਂਦਾ। ਇਹ ਪੱਕਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਸਮਕਾਲੀ ਰਸਿਕ ਤੇ ਪਾਰਖੂ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਮਿਲੀ ਜਾਂ ਨਹੀਂ, ਕਦਾਚਿਤ ਨਹੀਂ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਸਫ਼ਲਤਾ ਦਾ ਸਾਹਿਤਕ ਇਤਿਹਾਸ ਲਈ ਕੋਈ ਮਹੱਤਵ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੰਭੀਰ ਉੱਦੇਸ ਤੇ ਸਾਹਸਪੂਰਣ ਪ੍ਰਯੋਗ ਆਪਣੇ ਆਪ ਵਿਚ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਵਿਸੇ-ਤੱਤ ਨਾਟਕ ਦੀ ਥਾਂ ਲੰਮੇਰੀ ਕਵਿਤਾ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਢੁੱਕਵੇਂ ਹਨ। ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਢਾਂਚੇ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੰਗਠਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਿਸੇ-ਤੱਤ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰੰਤਰ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਲੜੀ ਵਿਚ ਪਰੋਣ ਦੀ ਜਾਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਜੀਵਨ ਕਥਾ ਨੂੰ ਏਕਤਾਬੱਧ ਕਰਨ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਯਤਨ ਦਾ ਵਰਣਨ ਪਹਿਲਾਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਅਨੇਕ ਸੰਜੋਗਾਂ ਤੇ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਰਚਨਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਤਰਕ-ਸੰਗਲੀ

---

6 ਪ੍ਰਕਰਣ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਦੇਖੋ : ਮ੍ਰਿਛਕਟਿਕ'। ਰਾਮ ਕਥਾ ਸੰਬਧੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਦੀ ਆਸ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ। ਪਰ ਦੋ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਪਾਤਰ ਹੈ। (੧੩ਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ ਗੁਜਰਾਤ ਦੇ ਵਸਤੂਪਾਲ ਦੇ ਸੰਰਖਿਅਤ ਮਿੱਤਰ) ਸੋਮੇਸਵਰ ਕ੍ਰਿਤ 'ਉੱਲ ਘਰਾਘਵ' ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਨਰਮ-ਮਿੱਤਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਹੈ, (੧੦ਵੀਂ ਸਦੀ ਈ. ਦੇ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ) ਮਹਾਦੇਵ ਦੇ 'ਅਦਭੁਤ-ਦਰਪਣ' ਵਿਚ ਵਿਦੂਸ਼ਕ ਨੂੰ ਰਾਵਣ ਦੇ ਸਹਿਚਰ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ।

ਨਾਲ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਯਤਨ ਸਦਾ ਸਫ਼ਲ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ; ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਖਾਮੀਆਂ ਹਨ। ਪਰ 'ਉੱਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਆਉਂਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਵਿਸ਼ੇ ਤੇ ਨਿਸਚਿਤ ਨਾਟਕੀ ਸਮਸਿਆ ਦੀ ਧਾਰਣਾ ਨੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਇਕਰੂਪਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਨਾਟਕ ਦੇ ਹਰੇਕ ਅੰਕ ਦਾ ਕਾਰਜ ਨਾਟਯਵਸਤੂ ਨੂੰ ਵਿਕਸਿਤ ਕਰਨ ਤੇ ਕੇਂਦ੍ਰੀ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹਿੱਤ ਸਹਾਇਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਰਸ-ਭਾਵਾਂ ਦੇ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਵਰਣਨ ਵਲ ਰੁਚੀ ਰਖਦੇ ਹਨ। ਕਵਿਤਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਅਜਿਹੇ ਵਰਣਨ ਮਨਮੋਹਕ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਜੇ ਲੇਖਕ ਔਚਿਤਯ ਦੇ ਸਿਧਾਂਤ ਨੂੰ ਮੰਨ ਕੇ ਚਲੇ ਤਾਂ ਇਹ ਵਰਣਨ ਰਸ-ਭਾਵ-ਦਰਸਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸਾਹਿਤ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ਼ ਗੁਣ ਨੂੰ ਉਜਾਗਰ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਅਸੀਂ ਵੇਖ ਹੀ ਚੁਕੇ ਹਾਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਅਤਿਰੇਕਤਾ ਦਿੱਸਦੀ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਮਈ ਚਿਤ੍ਰਣ ਉਤਨਾ ਹੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ, ਜਿਤਨਾ ਅਨਿਵਾਰੀ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਟਕਰਾਓ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਰਾਮ ਪ੍ਰਤੀ ਸਹਾਨਭੂਤੀ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਗ਼ੁੱਸਾ, ਲੱਜਾ ਤੇ ਉਦਾਸੀ। ਇਹ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਰਾਮ ਦੇ ਕਰਮ ਤੋਂ ਜਨਮਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਓਤ-ਪੋਤ ਕਰ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਸਾਹਿਤਕ-ਕੌਸਲ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਹੈ। ਪਰ ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਕੌਸਲ ਹੀ ਸਾਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਰੁਣਾ ਚਿਤ੍ਰਣ, ਉਥੇ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਕਰੁਣਾ ਸਾਡੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਜਕੜ ਲੈਂਦੀ ਹੈ।[7] ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਲਾ ਤੇ ਸਿਲਪ ਦਾ ਅੰਤਰਸਪਸਟ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

ਇਸ ਸਬੰਧ ਵਿਚ ਮਨਵਚਨੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਵੀ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ। ਇਹ ਕੋਈ ਨਵੀਂ ਵਿਧੀ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ 'ਵਿਕ੍ਰਮੋਰਵਸੀਯ' ਦੇ ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਸੀ, ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਿਲਦੀ-ਜੁਲਦੀ ਸਥਿਤੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਲਈ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਇਸ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਫਿਰ ਵੀ, ਜੇ ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ, ਤਾਂ ਮਨਵਚਨੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਸਰੀਰਕ ਗਤੀ ਨੂੰ ਤਾਂ ਲਮਕਾਂਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਪੀੜਾਂ ਤੇ ਸੰਕ੍ਰਾਂਤੀਆਂ ਵਿਚੋਂ ਮਾਨਵ ਮਨ ਗੁਜ਼ਰਦਾ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਹ ਗਤਿਸੀਲ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ। 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਬਾਲੀ ਤੋਂ ਇਕ ਲੰਮੀ ਮਨਵਚਨੀ ਸੁਲਵਾਉਂਦੇ ਹਨ, ਰਾਮ ਦੇ ਪੱਖ ਤੇ ਰਾਵਣ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਵਿਚ ਦੋਫਾੜ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਇਹ ਭਲੀ-ਭਾਂਤ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੀ ਹੈ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'

---

7. ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਨਿਰਣਾ ਹੈ—

कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते ।

ਵਿਚ, ਕਹਾਣੀ ਦੇ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਮੋੜਾ ਉੱਤੇ, ਰਾਮ ਦੀਆ ਤਿੰਨ ਮਨਵਚਨੀਆਂ ਹਨ : ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦਾ ਘਾਤਕ ਨਿਰਣਾ ਲੈਣਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ (ਅੰਕ-੧), ਜਦੋਂ ਬਾਰਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਬਾਦ ਰਾਮ ਦੰਡਕ ਵਣ ਦੇ ਜਨਸਥਾਨ ਵਿਚ ਮੁੜ ਕੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ (ਅੰਕ-੨), ਤੇ ਜਦੋਂ ਉਹ ਲਵ-ਕੁਸ ਨੂੰ ਮਿਲਦੇ ਹਨ (ਅੰਕ-੬)। ਇਹ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਭੌਤਿਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦੀ ਚਕਾਚੌਂਧ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਿਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਤੋਂ ਪਰ੍ਹਾਂ ਹੱਟ ਕੇ ਭਵਭੂਤੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਕਥਨ ਤੇ ਮਾਨਵ-ਮਨ ਦੀ ਭਾਸਾ ਵਲ ਮੁੜ ਜਾਂਦੇ ਹਨ।

'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਿਲਪਕਾਰੀ ਨਿਸਚਿਤ ਰੂਪ ਵਿਚ ਚਮਕ ਉਠਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਜੇ ਤਰਕ ਘਟਨਾਵਾਂ ਦਾ ਕ੍ਰਮ ਨਿਸ਼ਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨ ਕਿਸੇ ਸਥਾਨ ਜਾਂ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਵਿਚ ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਮਿਲਾਪ ਨੂੰ ਵਿਸਵਾਸ ਯੋਗ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਕਿਸੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਨੂੰ ਗਤਿਸੀਲ ਬਣਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਭਾਵਨਾ ਨਾਟਕੀ ਸੰਵਾਦਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਵਿਸੇਸ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਭਰ ਦਿੰਦੀ ਹੈ। ਵਰਣਨ, ਕਥਨ, ਨੇ ਪਥ ਜਿਹੇ ਵਸਤੂ ਵਿਕਾਸ ਦੇ ਉਪਾਇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਖੁਲ੍ਹ ਕੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਗੇ ਨਹੀਂ ਗਏ, ਪਰ ਉਹ ਸੀਮਿਤ ਹਨ, ਤੇ ਜਿਥੇ ਕਿਤੇ ਵੀ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਉਥੇ ਕੇਵਲ ਕਥਾ ਵਿਕਾਸ ਦੀ ਕੜੀ ਜੋੜਨ ਦੀ ਥਾਂ ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਮੰਤਵ ਦੀ ਪੂਰਤੀ ਲਈ ਵਧੇਰੇ ਉਪਯੋਗੀ ਸਿੱਧ ਹੋਏ ਹਨ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਚਿਤਰਵੀਥੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਦਾ ਵਿਵਰਣ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਅਤੀਤ ਦੀਆ ਯਾਦਾਂ ਨੂੰ ਜਗਾਉਣ ਵਾਲਾ, ਪਾਤਰਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਭਾਵੁਕ ਗੁਣ ਸੁਭਾਉ ਤੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੀ ਝਲਕ ਦੇਣ ਵਾਲਾ ਤੇ ਭਾਵੀ ਘਟਨਾ ਤੋਂ ਅਸੰਗਤ ਰੰਗੀਨ ਪੂਰਵਾਭਾਸ ਹੈ। ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ-ਵਰਣਨ ਦਾ ਉੱਦੇਸ਼ ਜਾਣੇ-ਪਛਾਣੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ਾਂ ਤੇ ਧੁਨੀਆਂ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦਾ ਪੁਨਰਪਰਿਚਯ ਤੇ ਚਿਰਕਾਲ ਤੋਂ ਉਪੇਖਿਆ ਦੀ ਚਾਦਰ ਹੇਠ ਢਕੇ ਸੰਪਰਕਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਗਾਉਣਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਣਨਾਂ ਦਾ ਆਪਣਾ ਇਕ ਕਾਵਿਗਤ ਮੁੱਲ ਹੈ; ਤੇ ਇਸ ਤੋਂ ਵੀ ਵੱਧ ਉਹ ਅਜਿਹੇ ਕਲਾਤਮਕ ਪ੍ਰੇਰਣ ਹਨ, ਜਿਹੜੇ ਬਾਰਾ ਵਰ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਵਿੱਥ ਨੂੰ ਸੁੰਦਰ ਢੰਗ ਨਾਲ ਭਰਦੇ ਹਨ। ਲਵ ਤੇ ਚੰਦਰਕੇਤੁ ਦੇ ਯੁੱਧ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਨਿਯਮਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਾਰੀ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਵਰਣਨ ਬਹੁਤਾ ਲੰਮਾ ਨਹੀਂ। ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਕਾਵਿ-ਆਤਮਕ ਗੁਣ ਹੀ ਵੀਰਤਾ, ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਤੇ ਅਸ਼ਚਰਜ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਸਾਕਾਰ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਹੈ। ਪ੍ਰਵੇਸ਼ਕਾਂ ਦੀ ਸੀਮਿਤ ਲੰਬਾਈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅਵਿਵਿਅੰਜਨਾਤਮਕ ਮਹੱਤਵ ਤੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਸਮਤੋਲ ਦੇ ਉਪਾਇ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ—ਇਹ ਸਭ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਕਸਿਤ ਤਕਨੀਕ ਤੇ ਪ੍ਰਵੀਣਤਾ ਦੇ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਰੁਚੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਨੂੰ ਕਦਾਚਿਤ ਨਿਆਇਸੰਗਤ ਮੰਨਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਨੂੰ

ਸਿਧਾਂਤ ਰੂਪ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੰਚ-ਪ੍ਰਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਵੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸੀ। 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਕਪਾਲਕੁੰਡਲਾ ਆਪਣੇ ਜਾਦੂ ਨਾਲ ਮਾਲਤੀ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਲੈ ਜਾਂਦੀ ਹੈ, ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਯੋਗ-ਸਕਤੀ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਬਚਾਉਂਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਤੇ ਸਬੰਧਾਂ ਦੇ ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਉਪਰ-ਪ੍ਰਾਕ੍ਰਿਤਿਕ ਪ੍ਰਯੋਗ ਅਸੰਗਤ ਲਗਦਾ ਹੈ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਵਸਤੂ ਯੋਜਨਾ ਦੇ ਸਾਧਨ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਰਤਿਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਰਾਮਕਥਾ ਵਿਚ ਕੁਝ ਪਾਤਰ ਸੁਤੇ-ਸਿੱਧ ਦੈਵੀ ਜਾਂ ਰਾਕਸੀ ਹਨ। ਇਸ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਆਖਿਆਨ-ਕਥਾ ਦੇ ਵਿਅਕਤੀਆਂ ਦੇ ਸਿਰਾਂ ਉਦਾਲਿਉਂ ਦਿੱਵ-ਆਭਾ-ਮੰਡਲ ਨੂੰ ਹਟਾਉਣਾ ਕਦਾਚਿਤ ਕਿਸੇ ਵੀ ਕਲਾਕਾਰ ਲਈ ਸੰਭਵ ਨਹੀਂ ਸੀ। 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕ-ਤੱਤਾਂ ਤੋਂ ਕੰਮ ਲੈਣ ਦਾ ਕੋਈ ਯਤਨ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਖਿਆ ਅਵੱਸ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਯਥਾਸੰਭਵ ਵਰਣਨਾ ਵਿਚ ਜਾਂ ਨੇਪਥਕਥਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਇਸੇ ਸਾਧਨ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਭਾਗੀਰਥੀ ਤੇ ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਨੇਪਥ ਤੋਂ ਜ੍ਰਿੰਭਕਸਸਤਰਾਂ ਦੀ ਸਕਤੀ ਦਾ ਕੇਵਲ ਵਰਣਨ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ। ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਅਰੁੰਧਤੀ, ਵਾਲਮੀਕਿ, ਜਨਕ ਤੇ ਵਿਦਿਆਧਰ-ਦੰਪਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਸਨ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪਾਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਸਰਧਾ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉੱਚੀ ਪਦਵੀ ਦੇ ਮਰਮ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਤਮਸਾ, ਮੁਰਲਾ ਤੇ ਜ੍ਰਿੰਭਕਸਸਤਰਾਂ (ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਵਿਚ) ਦਾ ਮਾਨਵੀਕਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ, ਉਹ ਮਨੁੱਖਾਂ ਦੀ ਬੋਲੀ ਬੋਲਦੇ ਹਨ, ਡੂੰਘੀ ਸੋਚ ਵਿਚ ਡੁੱਬੇ ਮਨੁੱਖਾਂ ਵਾਕਰ ਸੋਚਦੇ ਤੇ ਕੰਮ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ, ਪਰ ਰਾਮ ਤੇ ਵਾਸੰਤੀ ਲਈ ਉਸ ਦਾ ਅਦ੍ਰਿਸਟ ਰਹਿਣਾ, ਇਸ ਵਿਚ ਅਦਭੁਤ-ਰਸ ਦਾ ਸਪਰਸ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਇਕ ਅਭਿਨੈ-ਯੁਕਤੀ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਦਰਸਕ ਸੀਤਾ ਤੇ ਤਮਸਾ ਨੂੰ ਵੇਖਦੇ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਦੇ ਹਨ। ਨਾਟਕ ਦੀ ਸਮਾਪਤੀ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਨਦੀ ਦੇ ਜਲ ਵਿਚੋਂ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਅਸਚਰਜ ਵੀ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨਾਟਕੀ-ਆਵਸ਼ਕਤਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਅਪਸਰਾਵਾਂ ਰਾਹੀਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਨਾਟਕ ਦਾ ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਸਰਵਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਰਸਕਾਂ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ। ਫਿਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੂਚਨਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਯੋਜਨਾ ਦਾ ਇਕ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਭਾਗ ਹੋਣ ਕਾਰਣ ਦਰਸਕਾਂ ਨੇ ਲੌਕਿਕ ਤੇ ਉਪਰਲੌਕਿਕ ਦੇ ਇਸ ਮੇਲ ਨੂੰ ਸੁੀਕਾਰ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਕਿਵੇਂ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਉਹ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਕਥਾ ਦੇ ਮੂਲ-ਤੱਤ ਦੇ ਪ੍ਰਤਿਕੂਲ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਕੁਲ ਮਿਲਾ ਕੇ, ਭਵਭੂਤੀ ਹੁਣ ਇਸ ਗੱਲ ਵਲ ਚੌਕਸ ਲਗਦੇ ਹਨ ਕਿ ਕਲਾਤਮਿਕ ਢਾਂਚੇ ਵਿਚ ਉਪਰਲੌਕਿਕਤਾ ਦਾ ਸਹੀ-ਸਹੀ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਗੂਹੜੇ ਰੰਗਾਂ ਨੂੰ ਹਲਕਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਥੋਂ ਤਕ ਹੋ ਸਕਿਆ ਹੈ ਅਨਿਵਾਰੀ ਉਪਰਲੌਕਿਕਤਾ ਨੂੰ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਯੋਗ ਲੌਕਿਕਤਾ ਬਣਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਸੂਖਮ ਕਲਾਤਮਕ ਯੁਕਤੀਆਂ ਵਰਤਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਹਿਤ ਸਿਰਜਨਾ ਲਈ ਉਹ ਅੰਤਰ-ਮੁਖ ਹੋ ਗਏ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਤਾਂ ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਸਮੁੱਚੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵਿਆਪਕ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਹਿੱਤ—ਲਛਮਣ ਦਾ ਅਗਨੀ-ਪਰੀਖਿਆ ਦਾ ਨਿਸਚਿੰਤ ਉਲੇਖ ਤੇ ਰਾਮ ਦੀ ਤੁਰੰਤ ਘੋਸ਼ਣਾ ਕਿ ਉਹ ਤੁਹਮਤ ਉਤੇ ਵਿਸਵਾਸ ਨਹੀਂ ਕਰਦੇ (ਅੰਕ ੧-੧੩-੧੪), ਰਾਮ ਦਾ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਇਹ ਵਿਸਵਾਸ ਦਿਵਾਉਣਾ ਕਿ ਉਸ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵਿਛੋੜੇ ਦਾ ਭੈ ਕੇਵਲ ਚਿਤਰ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਉਪਜਿਆ ਹੈ ਤੇ ਨਿਰਮੂਲ ਹੈ (ਅੰਕ ੧); ਮੌਕਾ ਉਡੀਕਦੇ, ਹੋਰ ਵੱਡੇਰੇ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਵੇਧਕ ਕਲੇਸ ਤੋਂ ਕੁਝ ਦੇਰ ਪਹਿਲਾਂ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਆਪਣੇ ਅਤੀਤ ਦੀਆਂ ਯਾਦਾਂ ਨਾਲ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਚਿੰਬੜੇ ਰਹਿਣਾ (ਅੰਕ ੧), ਉਹ ਨਾਟਕੀ ਸੰਯੋਗ[8] ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਸ਼ਬਦਾਂ ਦਾ ਮੇਲ ਦੁਰਮੁਖ ਦੇ ਆਉਣ ਦੀ ਸੂਚਨਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਤਿਹਾਰੀ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਨਾਲ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਵਿਜੋਗ ਦੀ ਕੰਥਾ ਦੇਣ ਵਾਲੀ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਨਿਕਲਦੀ ਹੈ (ਅੰਕ ੧-੩੮), ਸੀਤਾ ਦਾ ਇਹ ਪ੍ਰੀਤ-ਭਿੰਨਾ ਹਠ ਕਿ ਗੰਗਾ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਰਾਮ ਵੀ ਉਸ ਨਾਲ ਜਾਣ ਤੇ ਰਾਮ ਦਾ ਪ੍ਰੇਮ-ਗੁੱਧਾ ਨਹੋਰਾ ਕਿ ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਸੀਤਾ ਦਾ ਪੱਥਰ ਦਿਲ ਹੀ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਾਮ ਉਸ ਨੂੰ ਇਕੱਲੀ ਤੋਰ ਦੇਣਗੇ (ਅੰਕ ੧); ਉਹ ਅਤਿ ਤ੍ਰਾਸਮਈ ਸਥਿਤੀ ਜਦੋਂ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸੀਤਾ ਦਾ ਤਿਆਗ ਉਸ ਸਮੇਂ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪੂਰੇ ਵਿਸਵਾਸ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਬਾਹਾਂ ਵਿਚ ਹੀ ਸੌਂ ਗਈ ਸੀ (ਅੰਕ ੧); ਛਾਇਆ-ਸੀਤਾ ਦੀ ਉਪਸਥਿਤੀ ਦਾ ਉਹ ਸਾਰਾ ਦ੍ਰਿਸ (ਅੰਕ ੩), ਜਿਥੇ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦਾ ਸਪਰਸ ਤਾਂ ਅਨੁਭਵ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇਖ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ—ਹੋਣੀ ਦੇ ਨਿਰਦਈ ਵਿਅੰਗ ਦਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ। ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ, ਕੇਵਲ ਕੁਝ ਪਾਤਰਾਂ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਬਾਕੀ ਸਾਰਿਆਂ ਦਾ ਇਹ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਵੀ ਕਿ ਸੀਤਾ ਮਰ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਿਅੰਗ ਹੀ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਤੀਜੇ ਅੰਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਅੰਕ ਤਕ ਵਿਦਮਾਨ ਹੈ। ਪਿਆਰਾ ਜਿਹਾ ਇਕ ਵਿਅੰਗ ਹੋਰ ਵੀ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਦਾਹਰਣ ਹਨ—ਲਵ ਦਾ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਕਿ ਉਹ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੈ (ਅੰਕ ੪); ਲਵ ਦਾ ਰਾਮ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਜਨਕ ਦਾ ਪੱਖ ਪੂਰਨਾ (ਅੰਕ ੪-੨੪) ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੋਲੇਪਨ ਨਾਲ ਰਾਮ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਦੇ ਕਰਤਵ ਵਿਚ ਨਘੋਚਾਂ ਕੱਢਣੀਆਂ (ਅੰਕ ੫, ੩੨, ੩੪), ਸੁਮੰਤਰ ਦਾ ਇਹ ਸੋਚਣਾ ਕਿ ਜੇ ਰਾਮ ਇਸ ਅਗਿਆਤ ਬਾਲਕ ਲਵ ਦੀ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਪੰਘਰ ਜਾਂਦਾ (ਅੰਕ ੫); ਰਾਮ ਦੇ ਹੰਝੂਆਂ ਬਾਰੇ ਕੁਸ ਦਾ ਬੇਲਾਗ ਸਪਸਟੀਕਰਣ (ਅੰਕ ੬, ੩੦), ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਨੂੰ ਦੇਖਦੇ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੀਆਂ ਉਦੋਂ ਤਕ ਦੀਆਂ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆਵਾਂ ਜਦੋਂ

8. ਪ੍ਰਿਥਵੀ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀ ਤੋਂ ਇਹ ਪਤਾਕਾਸਥਾਨਕ ਕਹਾਉਂਦਾ ਹੈ।
ਵੇਖੋ : ਭਰਤ : 'ਨਾਟਯਸਾਸਤ੍ਰ', ੧੯, ੩੦

ਤਕ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਗਿਆਨ ਨਹੀਂ ਹੋ ਜਾਂਦਾ (ਅੰਕ ੭); ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ (ਸੁਖਦਾਇਕ ਦੇ ਦੁਖਦਾਇਕ ਵੀ) ਸਦਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦੇ ਹਨ ।[9]

ਲੇਖਨ ਦੇ ਦੋਸ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਦੋਸ ਬਿਲਕੁਲ ਸਪਸਟ ਹਨ । ਕੁਝ ਦਰਸਕ ਘਟਨਾਵਾ ਦੇ ਟਕਰਾਓ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਣ ਵਾਲੇ ਤਿੱਖੇ ਭੌਤਿਕ ਕਾਰਜ ਨਾਲ ਭਰਿਆ ਨਾਟਕ ਪਸੰਦ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੁਝ ਦੂਜੇ ਦਰਸਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਸੂਖਮਭਾਵੀ ਕਾਵਿ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਦੇ ਗੁਣਾ ਦੇ ਪ੍ਰਸੰਸਕ ਹੁੰਦੇ ਹਨ । ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਤੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਪਹਿਲੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸੰਨ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ ਤੇ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੂਜੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸਕਾ ਨੂੰ । ਪਰ ਆਪਣੇ ਨਾਟਯਲੇਖਨ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਲਈ ਇਕ ਨਵੀਂ ਸੈਲੀ ਵਰਤੀ ਹੈ, ਜਿਹੜੀ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਬਾਣਭੱਟ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਗੱਦ ਲੇਖਕਾ ਤੋਂ ਪੈਤ੍ਰੀ ਰੂਪ ਵਿਚ ਮਿਲੀ ਜਾਪਦੀ ਹੈ । ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ, ਸਦਾ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਦਾ ਮਿਲਵਾਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਪਰ ਪਦਾ ਵਿਚ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਸਮੇਂ, ਜੇ ਬੋਝਲ ਸਬਦਾ ਤੇ ਅਲੰਕਾਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ ਨਾਟਕਕਾਰ ਸੰਵਾਦਾ ਵਿਚ ਗੱਦ ਨੂੰ ਸਰਲ ਤੇ ਸਹਿਜ ਰਖਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੋ ਇਹ ਬੋਲਚਾਲ ਦੀ ਹੀ ਭਾਸਾ ਰਹੇ, ਸਾਹਿਤਕ ਤੇ ਪੰਡਿਤਾਊ ਭਾਸਾ ਨਾ ਵਰਤੀ ਜਾਵੇ । ਭਾਸ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹਰਸ ਤਕ, ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪੂਰਵਗਾਮੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਇਹ ਗੁਣ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਹੀ ਕਦਾਚਿਤ ਇਹ ਪਰੰਪਰਾ ਚਲਾਈ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਨਾਟਕ ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਉਂ ਕੀਤੀ ਗਈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਸਾਹਿਤਕ ਰਚਨਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਭਿਆਸ ਹੋਵੇ ਜਿਥੇ ਕਾਵਿਗਤ ਅਲੰਕਾਰਾ, ਰਸ-ਭਾਵਾ ਤੇ ਭਾਸਾ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਲਈ ਕਵੀ ਦੇ ਕੌਸਲ ਉਤੇ ਪੂਰਾ-ਪੂਰਾ ਧਿਆਨ ਰਖਿਆ ਜਾਵੇ । ਪਿਛਲੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਇਹ ਸਾਰੇ ਗੁਣ ਹਨ । ਸਮੇਂ ਦੀ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਦੇਖੀਏ ਤਾ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਨਾਟਕ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਨਾਟਕਵਿਤਾਵਾ ਲਿਖਣ ਵਿਚ ਪਹਿਲ ਕੀਤੀ ਹੈ । ਇਸ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਗੱਦਕਾਰ ਦੰਡੀ, ਸੁਬੰਧੂ ਤੇ ਬਾਣਭੱਟ ਦੁਆਰਾ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਸਾਹਿਤਕ ਰੀਤੀਆਂ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਹੋਏ ਹੋਣਗੇ; ਜਿਵੇਂ ਨਾਟਕ ਦੇ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਉੱਤਰਾਧਿਕਾਰੀਆ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ । ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸੰਵਾਦਾਤਮਕ ਢਾਚੇ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਇਕ ਕਥਾਕਾਰ ਵਾਂਕਰ ਆਪਣੇ ਗੱਦ-ਪਦ ਨੂੰ ਵਿਸਤਾਰਸਹਿਤ ਅਲੰਕਾਰਾ ਨਾਲ ਸਿੰਗਾਰਿਆ । ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ 'ਉੱਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਈ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਲਿਆ ਹੈ । ਆਪਣੇ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇਸ ਵਿਵਰਣਾ ਵਿਚ ਵਰਤੇ ਕਲਾ-ਕੌਸਲ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਆਲੋਚਕਾ ਨੇ ਸਲਾਹਿਆ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਨਾਟਕੀ ਵਿਅੰਗ, ਤੀਜੇ ਅੰਕ

9. ਦੇਖੋ . ਭਟ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ ੧੩੪-੧੩੫ ।

ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦੇ ਅਟਕ-ਅਟਕ ਕੇ ਰਾਮ ਨੂੰ ਸਪਰਸ਼ ਕਰਨ ਦੇ ਚਿਤ੍ਰਣ ਦੀ ਮ੍ਰਿਦੁਤਾ, ਅੰਤਿਮ ਅੰਕ ਵਿਚ ਲਵ ਦੀ ਸੁੰਦਰ ਛਵੀ ਤੇ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਦਾ ਸਰਲ, ਪਰ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸੀ ਪ੍ਰਦਰਸਨ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਰੰਗਮੰਚੀ ਨਾਟਕ ਨਾਲੋਂ ਨਾਟਕੀ-ਕਾਵਿ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਸਫ਼ਲ ਰਿਹਾ ਹੈ—ਦਰਸਕ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਪਾਠਕ ਨੂੰ ਵਧੇਰੇ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਨਾਟਕੀ ਤਰੁਟੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਸਕਤੀ ਹੈ।[10] ਆਪਣੇ ਸੁਭਾਉ, ਸਹਿਜ ਯੋਗਤਾ ਤੇ ਤਤਕਾਲੀ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਕਦੇ ਵੀ ਇਕ ਨਾਟਕਕਾਰ ਦੀ ਤਟਸਥਤਾ ਤੇ ਸੰਜਮ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕੀ ਕਥਾਨਕਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਵੀ ਮਨ ਨਾਟਕੀ ਪੱਖ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸਮੁੱਚੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਦੋ ਖ਼ੂਬੀਆਂ ਆ ਗਈਆ—(੧) ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਫੁੱਲਤਾ ਤੇ ਚਮਕ-ਦਮਕ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ, (੨) ਭਾਵਾ ਦੀ ਅਤਿਰੇਕਤਾ। ਪਹਿਲੀ ਨਾਲ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਲੋੜੀਂਦੇ ਸੰਵਾਦ ਨਸਟ ਹੋ ਗਏ; ਤੇ ਦੂਜੀ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਦ੍ਰਿਸ਼ ਭਾਵੁਕਤਾ ਵਿਚ ਲਿਟਦੇ ਜਾਪਦੇ ਹਨ। ਦੋਵੇਂ ਇਕੱਠੇ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਲਈ ਹਾਨੀਕਾਰਕ ਸਨ, ਕਿਉਂਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਾਤਰਾ ਦੀਆ ਨਿੱਜੀ ਵਿਸੇਸ਼ਤਾਵਾ ਖੋਹ ਲਈਆ ਤੇ ਅਕਸਰ ਅਤਿ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵੀ ਕੇਵਲ ਸਾਹਿਤਕ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੀ ਵਿਅੰਜਨਾ ਨਾ ਹੋ ਸਕੀ।

ਇਹ ਦੋਸ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦੋ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਵਧੇਰੇ ਦਿਸਦਾ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚ ਪਾਤਰ ਥੋੜੇ ਜਾ ਬਹੁਤੇ ਆਦਰਸ ਤੇ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਸੀਮਿਤ ਹੈ। ਪਰਸੁਰਾਮ ਤੇ ਸਤਾਨੰਦ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਲੱਛਣਾ ਦਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਪਰ ਪਹਿਲਾ ਵਿਅਕਤਿਚਿਤਰ ਇਸ ਪਾਤਰ ਦੇ ਹਦੋਂ ਵੱਧ, ਬੇਲੋੜੇ, ਅਸੱਭਯ ਭਾਸਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਦਕਾ ਦੂਸਿਤ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੂਜੇ ਨੂੰ ਵਿਗਸਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਿਆ। ਆਪਣੇ ਸਾਮਾਜਿਕ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਵੀ, ਜਿਥੇ ਲੇਖਕ ਆਪਣੀ ਕਲਪਨਾ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ, ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਥਾਂ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਸਿਰਜੇ ਹਨ; ਸੰਭਵਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ 'ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤਰ ਦੀਆ ਪਰੰਪਰਾਵਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਕੇ। ਮਕਰੰਦ ਇਕ ਦਿਲਚਸਪ ਪਾਤਰ ਬਣ ਸਕਦਾ ਸੀ ਪਰ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਗੌਣ ਕਰ ਦੇਣ ਕਾਰਣ ਉਸ ਦੇ ਕਾਰਜ ਪਰਦੇ ਪਿਛੇ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ਤੇ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਕਾਰਜਰੂਪ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਦਾ ਅਵਸਰ ਹੀ ਨਹੀਂ ਮਿਲਦਾ। ਕਾਮੰਦਕੀ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ 'ਮਾਲਵਿਕਾਗਨਿਮਿਤ੍ਰ' ਦੀ ਪਰਿਵ੍ਰਾਜਿਕਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਰੂਪ ਹੈ, 'ਕਾਮਸੂਤ੍ਰ' ਵਿਚ ਵੀ ਦੂਤੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਿਕਸੁਣੀਆ ਦੇ ਨਿਯੁਕਤ ਕੀਤੇ ਜਾਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਹੈ। ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ-ਪ੍ਰਧਾਨ-ਸੁਖਾਤ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਇਹ ਵਾਸਤਵਿਕ ਸੂਤ੍ਰਧਾਰ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਪਰ ਸੰਯੋਗਾ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਭਾਵੁਕਤਾ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਵਿਗਾੜ ਦਿੱਤੀ

10. ਦੇਖੋ : ਝਟ : ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ ੧੩੫

ਹੈ । ਨਾਟਕ ਦੇ ਸਮਾਪਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾ ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਅਦ੍ਰਿਸ ਹੋ ਜਾਣ ਕਾਰਣ ਕਾਮੰਦਕੀ ਦਾ ਫੁੱਟ-ਫੁੱਟ ਕੇ ਰੋਣਾ ਦੁਖ ਉੱਤੇ ਕਾਬੂ ਨਾ ਪਾ ਸਕਣਾ, ਉਸ ਦੇ ਭਿਕਸ਼ੁਣੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਹੀਂ ਖਾਂਦਾ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਨਚਿੱਤਤਾ ਤੇ ਸੂਝ-ਬੂਝ ਦੇ ਅਨੁਕੂਲ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਨਾਟਕਕਾਰ ਨੇ ਉਸਦੀ ਵਿਸੇਸਤਾ ਦੱਸਿਆ ਹੈ । 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵੀ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਪਹਿਲਾ ਦੱਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਈ ਦੋਸ ਮ੍ਰਿਦੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ, ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਦੀਆਂ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾਂ ਤੋਂ ਪੂਰਣ ਰੂਪ ਮੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਰਾਮ ਦੀ ਮਨੋਭਾਵਨਾ ਸੱਚੀ ਹੈ ਜੋ ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤੋਂ ਉਪਜਦੀ ਹੈ, ਪਰ ਹੰਝੂਆਂ ਤੇ ਮੂਰਛਾਵਾਂ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ, ਦੁਖ ਦੇ ਸੱਪ ਤੇ ਦਿਲ ਦੇ ਟੁਟਣ ਦਾ ਬਾਰ-ਬਾਰ ਉਲੇਖ ਅਕਸਰ ਮਾਨਵ ਮਨ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਤੇ ਵਿਚਲਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਦੀ ਅਪੇਖਿਆ ਇਕ ਪ੍ਰਵਿਧੀ, ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਇਕ ਢੰਗ, ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਅਨੇਕ ਪਾਤਰ ਹਨ; ਪਰ ਰਾਮ, ਸੀਤਾ, ਵਾਸੰਤੀ, ਲਵ ਤੇ ਕੁਝ ਹਦ ਤਕ ਜਨਕ ਤੇ ਬੁਧਿਮਾਨ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਸੌਧਾਤਕੀ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮੁਸ਼ਕਿਲ ਨਾਲ ਹੀ ਕਿਸੇ ਦਾ ਸਹੀ ਚਰਿਤ੍ਰ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ । ਇਸ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਭਾਸਾ ਸ਼ਲਾਘਾਯੋਗ ਹੈ, ਚੌਥੇ ਅੰਕ ਦੀ ਤੇ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਗਰਭ-ਨਾਟਕ ਦੀ ਸੰਵਾਦ ਰਚਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਇਕ ਵੱਡੀ ਪ੍ਰਾਪਤੀ ਹੈ । ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਗੱਦ ਤੇ ਪਦ ਪ੍ਰਤੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਰੁਚੀ ਅਕਸਰ ਹਸਤਾਖੇਪ ਕਰਦੀ ਹੈ । ਪਹਿਲੇ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਤੋਂ ਬੁਲਵਾਇਆ ਗਿਆ ਔਖਾ ਗੱਦ ਭਾਸਣ ਤੇ ਛੇਵੇਂ ਅੰਕ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਵਿਦਿਆਧਰ-ਦੰਪਤੀ ਦੀ ਆਲੰਕਾਰਿਕ ਭਾਸਾ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਖਿਮਾ ਯੋਗ ਨਹੀਂ ।

ਸਚ ਤਾਂ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਉਸ ਆਤਮਸੰਜਮ ਦੀ ਕਮੀ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸਾਹਿਤਕ ਕਲਾ ਦਾ ਅਤਿ ਆਵਸੱਕ ਗੁਣ ਹੈ ।[11] ਸੰਵਾਦ-ਲੇਖਨ, ਵਿਵਰਣ, ਵਰਣਨ ਤੇ ਭਾਵ-ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਆਪਣੇ ਆਪ ਉਤੇ ਕਾਬੂ ਨਹੀਂ ਰਹਿੰਦਾ । ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਤੋਂ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦੇ ਜਦੋਂ ਕਿ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਵਸਤੁਨਿਸਠਤਾ ਤੇ ਤਟਸਥਤਾ ਲੋੜੀਦੀ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੇਸ ਕਰ ਕੇ ਆਤਮਸਲਾਘਾ ਵਿਚ ਜੁਟ ਜਾਂਦੇ ਹਨ । ਇਸੇ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਹਉਮੈ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਉਹ ਉੱਤਮ ਨਾਟਕ ਦੇ ਗੁਣਾਂ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ ਭਾਵ ਇਹ ਕਿ ਇਹ ਸਭ ਗੁਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਹਨ ।[12] ਉਹ ਆਪਣੀ ਵਸਤੂ ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਟਕ ਵਾਕੁਰ ਉਜਲ ਤੇ ਅਦਭੁਤ ਰਚਨਾ ਹੋਰ ਕਿਤੇ ਘੱਟ ਹੀ ਮਿਲੇਗੀ ।[13]

11 ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ।

12. ਤੁਲਨਾ
भूम्ना रसानां गहना. प्रयोगा. सौहार्दहृद्यानि विचेष्टितानि ।
औद्धत्यमायोजितकामसूत्रं चित्रा कथा वाचि विदग्धता च ॥ ਭਾ.ਭਾ ੧ ੪

13 ਤੁਲਨਾ
अहो सरसरमणीयता संविधानकास्य । ਭਾ ਭਾ੬ ੧੩
अस्ति वा कुतश्चिदेवंभूतमद्भुतं विचित्ररमणीयोज्ज्वलं प्रकरणम् । ,, ੧੦ ੨੩

ਉਹ ਵਾਣੀ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਕਥਨ ਕਰਕੇ ਨਹੀਂ ਥਕਦੇ।[14] 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਵਾਸੰਤੀ ਦਾ ਭਾਵੁਕ ਹੋ ਕੇ ਰੋ ਪੈਣਾ ਤੇ ਮੂਰਛਿਤ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕਵੀ ਲਈ ਭਾਵ ਅਭਿਵੰਜਨਾ ਤੇ ਪਦ-ਰਚਨਾ-ਕੌਸਲ ਦੇ ਪ੍ਰਗਟਾਵੇ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਬਣ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।[15] ਤੇ ਤਮਾਸਾ ਦੀ ਇਹ ਟਿੱਪਣੀ—'ਆਹਾ! ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਘਟਨਾਕ੍ਰਮ ਹੈ!' ਤੇ ਅਗਲੇ ਪਦ ਵਿਚ ਇਹ ਕਥਨ ਕਿ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸੰਚਰਿਤ ਤੇ ਵਿਆਪਕ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ[16]—ਇਹ ਵਿਸੇਸ ਸੰਦਰਭ ਨਾਲ ਉਤਨਾ ਹੀ ਸੰਬੰਧ ਰਖਦੇ ਹਨ ਜਿਤਨਾ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਕਿਵੇਂ ਆਪਣੀ ਰਚਨਾ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵਿਸਟ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਭਾਵ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੀ ਤੁਲਨਾ ਵਾਣੀ ਦੇ ਸੁਆਮੀ ਬ੍ਰਹਮਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ ਜਾ ਵਾਲਮੀਕਿ ਨਾਲ, ਕਿਉਂਕਿ 'ਉਤਰ-ਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੀ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਦੇ ਇਕ ਪਦ ਦੇ ਦੋ ਅਰਥ ਹੋ ਸਕਦੇ ਹਨ[17]; ਤੇ ਕਿਉਂਕਿ ਗਰਭ ਨਾਟਕ, ਜਿਸ ਦੇ ਰਚਨਾਕਾਰ ਵਾਲਮੀਕਿ ਕਹੇ ਗਏ ਹਨ, ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਰਚਨਾ ਹੈ। ਦੇਵਤਿਆ ਅੱਗੇ ਝੁਕਣ ਲਈ ਤੇ ਭਗਤੀਭਾਵ ਰਖਣ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਚੋਖੀ ਸਰਧਾ ਹੈ ਤੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਦਰ ਵੀ ਅਪ੍ਰਤਖ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਵ੍ਹਾਭਿਮਾਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸੰਕੇਤਾ ਦੀ ਪੁਣ-ਛਾਣ ਕਰਨ ਦੀ ਬਹੁਤੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ। ਫਿਰ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸੰਦੇਹ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਇਤਨੇ ਵਿਅਕਤਿਨਿਸਠ ਤੇ ਅਭਿਮਾਨੀ ਹਨ ਕਿ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਤੋਂ ਵੱਖ ਨਹੀਂ ਰਖ ਸਕਦੇ। ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪੁਨਰੁਕਤੀ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਭਿਮਾਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਜਦੋਂ ਲੇਖਕ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚੋਂ ਪੂਰੇ-ਪੂਰੇ ਪਦ, ਪਦਾਂਸ, ਵਾਕ ਤੇ ਵਾਕਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪੁਨਰਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ, ਤਾ ਉਸ ਦਾ ਇਹੀ ਅਰਥ ਨਿਕਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਨੂੰ ਪਿਆਰ

---

14. ਤੁਲਨਾ—

वश्यवाचः कवेर्वाक्यम् । 'ਮਹਾਵੀਰ ਚਰਿਤ' ੧ ੪।
भवभूतिः स्वकृतिम् एवंगुणभूयसीम् अस्माकं हस्ते समर्पितवान् ।

'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ

यं ब्रह्माणमियं देवी वाग्वश्येवानुवर्तते । 'ਉਤਰਰਾਮਚਿਰਤ' ੧.੨।'

15. ਤੁਲਨਾ— स्थाने वाक्यनिवृत्तिर्मोहश्च । 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੩.੨੬।

16. ਤੁਲਨਾ अहो संविधानकम् ।
एको रसः करुण एव निमित्तभेदाद्
भिन्नः पृथक् पृथगिवाश्रयते विवर्तान् । 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੩ ੪੭।

17. ਤੁਲਨਾ—ਉਪਰੋਕਤ ਟਿਪਣੀ ਕ੍ਰਮ ਅੰਕ ੧੪, 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', (੧.੨) ਵਿਚ 'ਬ੍ਰਹਮਾਣਮ' ਦਾ ਅਰਥ ਬ੍ਰਹਮਾ ਵੀ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕਵੀ ਭਵਭੂਤੀ ਵੀ।

ਕਰਦਾ ਹੈ ।[18]

ਪਰੰਪਰਾਵਾਦੀ ਆਲੋਚਕਾ ਨੇ ਵੀ ਇਹ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਔਗਣਾ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਨਾਟਯ-ਕਲਾ ਦਾ ਮੁਲ ਘਟ ਗਿਆ ਹੈ—(ਕ) ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਤੇ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾ ਤੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਕਾਰਜ ਦੀ ਘਾਟ, ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ, ਬੋਝਲ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਵਾਕ-ਰਚਨਾ, ਜਿਸ ਵਿਚ ਸੋਹਲ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪਾਤਰ ਵੀ ਕਠਿਨਾਈ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਸੰਵਾਕਾ ਦਾ ਉੱਚਾਰਣ ਕਰਦੇ ਹਨ (ਗ) ਪ੍ਰੇਮੀਆਂ ਦੁਆਰਾ ਆਤਮਘਾਤ ਕਰਨ ਦੇ ਦਾਅਵੇ ਤੇ ਮੂਰਛਾ ਜਿਹੀਆ ਯੁਕਤੀਆ ਦੀ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਵਰਤੋਂ । ਇਸ ਆਲੋਚਨਾ ਦੀ ਸਚਾਈ ਉਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਸਾਹਮਣੇ ਆਉਂਦੀ ਹੈ ਜਦੋਂ ਅਸੀਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਭਾਸ, ਕਾਲੀਦਾਸ ਤੇ ਸੂਦ੍ਰਕ ਜਿਹੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਮਹਾਨ ਨਾਟਕਕਾਰਾ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਾ ।

ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚਲੀਆਂ ਕਈ ਗੱਲਾ ਤਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਦੇ ਆਮ ਲੱਛਣਾ ਨਾਲ ਮਿਲਦੀਆ ਹਨ । ਸਾਹਿਤਕ ਸਜਾਵਟ ਵਿਚ ਬਦਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਨਾਟਯ-ਸੈਲੀ, ਭਾਵੁਕਤਾ, ਤੁਲਨਾਤਮਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਵਿਸਾਲ ਕਥਾਪਟ, ਪਾਤਰਾ ਦੀ ਅਧਿਕ ਸੰਖਿਆ, ਕਾਰਜ ਦੀ ਥਾਂ ਭਾਵ-ਚਿਤ੍ਰਣ ਉਤੇ ਬਲ, ਅਜਿਹੀ ਨਾਟਕੀ ਯੋਜਨਾ ਜਿਹੜੀ ਸੰਘਰਸ ਦੇ ਰੋਮਾਚ ਦੀ ਥਾ ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਲ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤ ਹੋਵੇ—ਇਹ ਗੱਲਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਦੇ ਵਧੇਰੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਆਮ ਪਾਈਆ ਜਾਦੀਆਂ ਹਨ, ਅੰਤਰ, ਸ੍ਰੇਣੀ ਵਿਚ ਨਹੀਂ, ਕੇਵਲ ਘੱਟ ਵੱਧ ਹੋਣ ਵਿਚ ਹੈ । ਇਸ ਲਈ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀਆ ਅਤਿਰੇਕਤਾਵਾ ਦਾ ਸਪਸਟੀਕਰਣ ਹੋਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ । ਮੇਰਾ ਵਿਚਾਰ ਹੈ ਕਿ ਕੁਝ ਤਾ ਕਵੀ ਦੇ ਨਿੱਜੀ ਸੁਭਾਉ ਕਾਰਣ ਤੇ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਯੁਗ ਦੀਆ ਪਰਿਸਥਿਤੀਆ ਕਾਰਣ ਇਉਂ ਹੋਇਆ । ਸੁਭਾਉ ਤੋਂ ਅਤਿ-ਅੰਤ ਸੰਵੇਦਨਸੀਲ ਤੇ ਭਾਵੁਕ ਹੋਣ ਕਾਰਣ, ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ ਨੂੰ ਹੀਣੀ ਨਜਰ ਨਾਲ ਦੇਖਣ ਵਾਲੇ ਸਬੰਧੀਆ, ਪਰਿਚਿਤਾ ਤੇ ਜਨਮਭੂਮਵਾਸੀਆ ਦੇ ਵਿਰੋਧ ਤੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮਾਨਸਿਕ ਤਨਾਉ ਦਾ ਅਨੁਭਵ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ, ਰਾਜਕੀ ਸੁਰਖਿਆ ਵਾਕੁਰ ਗੌਰਵਤਾ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਆਸਰੇ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭੀਤਰੀ ਤਨਾਓ ਤੇ ਸੰਘਰਸ ਵੱਧ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ । ਫਿਰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਕਾਵਿ-ਸਕਤੀ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਆਤਮਵਿਸਵਾਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਵੈਦਿਕ ਪੰਡਿਤਾਈ ਤੇ ਪਰੋਹਿਤੀ ਦੀ ਕੁਲ ਪਰੰਪਰਾ ਦਾ ਹੌਂਸਲੇ ਨਾਲ ਵਿਰੋਧ ਕਰਨ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਦਿੱਤੀ । ਸਾਹਿਤ ਹੀ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੰਭਾਵਿਤ ਖੇਤਰ ਸੀ,ਜਿਥੇ ਉਹ ਆਪਣੇ ਵਿਚਾਰਾ ਦਾ ਖੁਲ੍ਹਾ ਪ੍ਰਗਟਾਵਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ ਤੇ ਆਪਣੇ ਵਧਦੇ ਤਨਾਓ ਨੂੰ ਢਿੱਲਾ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ । ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਅਤੀਆਂ ਸੰਭਵਤਾ ਅਜਿਹੀ ਮਨੋਵਿਗਿਆਨਿਕ ਦਸਾ ਦਾ ਹੀ ਸਿੱਟਾ ਹਨ । ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਉਨ੍ਹਾਂ

---

18. ਟੋਡਰਮੱਲ ਨੇ 'ਦਿ ਮਹਾਵੀਰ-ਚਰਿਤ'; ਸੰ , ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਰੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਪੁਨਰੁਕਤੀਆ ਦੀ ਇਕ ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਸੂਚੀ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੈ; ਦੇਖੋ ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. XI-XIII

ਦੇ ਯੁਗ ਦੀਆ ਸਾਹਿਤਕ ਪਰੰਪਰਾਵਾ, ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਭਾਵ ਦੇ ਸੁਧ ਸਮਤੋਲ ਵਾਲੀ ਪ੍ਰਵਾਹਮਈ, ਮਨੋਹਾਰੀ, ਪੂਰਵ ਯੁਗ ਦੀ ਸਾਹਿਤਕ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਵਿਚ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੁਧ, ਅਲੰਕਾਰਕ ਤੇ ਕਲਪਨਾਮਈ ਲੇਖਨ-ਸ਼ੈਲੀ ਵਲ ਸਪਸਟ ਰੂਪ ਵਿਚ ਝੁਕ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਸੰਭਵ ਹੈ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਯੁਗ ਦੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀਆ ਤੋਂ ਮੁਕਤ ਨਾ ਹੋ ਸਕੇ ਹੋਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਯ-ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਇਨ੍ਹਾ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕੀਤਾ। ਇਕ ਹੋਰ ਗੱਲ ਵੀ ਹੈ, ਜਿਸ ਦਾ ਸਬੰਧ ਮੰਚ ਦੀ ਪ੍ਰਵਿਧੀ ਨਾਲ ਹੈ। ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕਰਨਾ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਸਮੇਂ ਤਕ ਅਰਥਾਤ ਸੱਤਵੀਂ ਸਦੀ ਈਸਵੀ ਵਿਚ, ਮੰਚਨ ਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤੀਕਰਣ ਦੀਆ ਪ੍ਰਵਿਧੀਆ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੰਚ ਯੁਕਤੀਆ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਪ੍ਰਤਿਸਠਿਤ ਹੋ ਗਈਆ ਹੋਣਗੀਆ। ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਪ੍ਰਦਰਸਨਾ ਦੀ ਅਧਿਕਤਾ ਕਦਾਚਿਤ ਲੋਕਰੁਚੀ ਦਾ ਅੰਗੀਕਾਰ ਸੀ, ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀ ਸੰਤੁਸਟੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਮੰਚ ਉਤੇ ਖੇਡੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਨਾਟਕਾ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਵਿਹਲ ਵਿਚ ਰੰਗ ਮਨਾਉਣ ਵਾਲੇ ਲੋਕ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਤੇ ਦੁਖਿਆਰੇ ਪਾਤਰਾਂ ਦਾ ਮੁੜ-ਮੁੜ ਅਚੇਤ ਹੋਣਾ ਕਦਾਚਿਤ ਕਰੁਣ-ਰਸ ਨੂੰ ਮੰਚ ਉਤੇ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਨ ਤੇ ਦਰਸਕਾਂ ਨੂੰ ਰੁਆ ਦੇਣ ਦਾ ਪਰੰਪਰਾਗਤ ਢੰਗ ਸੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਵਿਚ ਰਖਦੇ ਹੋਏ, ਇਹ ਕਲਪਨਾ ਕਰਨੀ ਸੰਭਵ ਹੈ ਕਿ ਲਵ ਦੇ ਜ੍ਰਿੰਭਕ-ਸਸਤਰਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਯੋਗ ਤੇ ਚੰਦਰਕੇਤੁ ਦੀ ਸੈਨਾ ਉਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪ੍ਰਭਾਵ ਦਾ ਮੰਚ ਉਤੇ ਕਿਵੇਂ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ—ਨਰਤਕਾ ਦਾ ਇਕ ਦਲ ਜ੍ਰਿਭਕ-ਸਸਤਰਾ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਬਣਿਆ ਹੋਵੇਗਾ ਤੇ ਦੂਜਾ ਸੈਨਾ ਦਾ। ਸਸਤਰਾ ਦੀ ਮਾਰ ਤੇ ਸਿੱਟੇ ਵਜੋਂ ਸੁੱਤੀ ਸੈਨਾ ਨੂੰ ਮੂਕ ਨ੍ਰਿਤ-ਨਾਟ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਦਰਸਿਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਮੰਚ ਨੂੰ ਨਿਯੰਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੀਆ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆ ਵਿਧੀਆ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾ ਦੀ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਹ ਅਨੁਮਾਨ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਨਾਟਕ-ਕਾਰ ਉਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਆਪਣੀਆ ਪਾਡੁਲਿਪੀਆ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਭਿਨੈ ਤੇ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਦੇ ਨਿਰਦੇਸਾ ਦਾ ਵੀ ਸਮਾਵੇਸ ਕਰਨ ਲਗੇ ਹੋਣਗੇ। ਆਧੁਨਿਕ ਦਰਸਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਕ੍ਰਿਆ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਮੁੱਲਾਕਣ ਕਰਨਾ ਇਕ ਵੱਡੀ ਭੁੱਲ ਹੋਵੇਗੀ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾ ਦਾ ਨ੍ਰਿਤ-ਆਯੋਜਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਦੂਸਿਤ ਲੇਖਨ ਤੇ ਅਣਵਾਸਤਵਿਕ ਮੰਚ ਦੇ ਕਾਰਣ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਹ ਤਤਕਾਲੀ ਮਾਨਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਮੁੱਲਾ ਤੇ ਪਰੰਪਰਾਵਾ ਰਾਹੀਂ ਨਿਸਚਿਤ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨਾਲ, ਮੈਂ ਆਸ ਕਰਦਾ ਹਾਂ, ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਕਾਂ ਨੂੰ ਆਮ ਕਰਕੇ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਨੂੰ ਖਾਸ ਕਰਕੇ, ਸਮਝਣ ਤੇ ਪਰਖਣ ਦਾ ਸਹੀ ਢੰਗ ਲਭੇਗਾ।[19]

---

19. ਵਿਸਤਾਰ ਹਿਤ ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਪੰ. ੧੪੦-੧੪੨ ਤੇ ਦੇਖੋ : ਭਟ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ', ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਸਵ ਵਿਦਿਆਲਯ, ਧਾਰਵਾੜ, ੧੯੭੫, ਪੰ ੬੩-੬੫। ਤੇ ਭਟ : 'ਭਰਤ-ਨਾਟਯ-ਮੰਜਰੀ', ਭੰਡਾਰਕਰ ਓਰਿਏਂਟਲ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਟਯੂਟ, ਪੂਣੇ, ੧੯੭੫; ਪੰ. xcii-cviii

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਲੇਖਨ ਦੇ ਸਪਸ਼ਟ ਦੋਸ਼ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਉਸ ਪ੍ਰਤਿਭਾ ਨੂੰ ਧੁੰਧਲਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੇ, ਜਿਹੜੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾ ਵਿਚ ਅਸਾਧਾਰਣ ਹੈ ।

ਜੇ ਉਹ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦੀ ਚਰਚਾ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਤਾ ਇਹ ਅਨੁਚਿਤ ਨਹੀਂ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸਬਦਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਅਕਸਰ ਅਪ੍ਰਚਲਿਤ ਸ਼ਬਦ ਜਾ ਵਾਕਾਸ ਵਲ ਰੁਚੀ ਦਰਸਾਂਉਂਦੇ ਹਨ । ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਭਾਸਾ ਆਮ ਕਰਕੇ ਬੋਝਲ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਹੈ, ਫਿਰ ਵੀ ਉਸ ਦੀ ਸਮ੍ਰਿਧੀ ਤੇ ਭਵ ਦੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ । ਇਸ ਪਿੱਠਭੂਮੀ ਉਤੇ (ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ਵਿਚ) ਵਾਲਮੀਕਿ ਆਸ਼ਰਮ ਵਿਚ ਲਵ, ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਤੇ ਅਤਿਥੀਆਂ ਦੇ ਸੰਵਾਦ ਤੇ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਦੇ ਸੰਵਾਦਾ ਦੀ ਭਾਸਾ ਦਾ ਸਹਿਜ ਪ੍ਰਵਾਹ ਤੇ ਅਤਿ ਸਰਲਤਾ ਵੀ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ । ਇਸ ਦਾ ਭਾਵ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਗੌਡੀ ਰੀਤੀ ਦੇ ਜਿਸ ਕਵੀ ਨੂੰ ਸਮਾਸਯੁਕਤ ਤੇ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸ਼ਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਨ ਤੇ ਆਮ ਕਰਕੇ ਪਾਂਡਿੱਤਪੂਰਣ ਰਚਨਾ ਦੀ ਆਦਤ ਹੈ, ਉਹ ਪ੍ਰਭਾਵਸ਼ਾਲੀ ਸਰਲਤਾ ਨਾਲ ਵੀ ਲਿਖ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਕਵੀ ਦਾ ਭਾਸਾ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਢਾਲ ਕੇ ਵਰਤ ਸਕਦਾ ਹੈ । ਜਦੋਂ ਭਵਭੂਤੀ ਬੋਝਲ ਭਾਸਾ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰ ਰਹੇ ਹੁੰਦੇ ਹਨ, ਤਾ ਵੀ ਵਿਸੇਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉਲੇਖਨੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ । ਉਹ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ ਰੁਖਾ ਉਤੇ ਬੈਠੇ ਥਕੇ ਕਬੂਤਰਾ ਦੀ ਮਿੰਨ੍ਹੀ-ਮਿਨ੍ਹੀ ਗੁਟਰ ਗੂੰ[20] ਨੂੰ ਜਾ ਧਨੁਸ਼ ਦੀ ਡੋਰੀ ਦੀ ਟੁਣਕਾਰ[21] ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਘੁੰਘਰੂਆ ਦੀ ਝਣਕਾਰ ਨੂੰ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਬੰਨ੍ਹ ਸਕਦੇ ਹਨ । ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਨਾਦ ਅਨੁਕਰਣਾਤਮਕ ਸ਼ਬਦ-ਪ੍ਰਭਾਵਾ ਤੋਂ ਛੁੱਟ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਾਰੀਗਰੀ ਉਸ ਸਮੇਂ ਵੀ ਦ੍ਰਿਸਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਨਾ ਕੇਵਲ ਸਬਦ ਸਗੋਂ ਵਿਸੇਸ਼ ਅਨੁਭੂਤੀ ਜਾ ਭਾਵ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਹਿੱਤ ਸਬਦ ਤੇ ਧੁਨੀ ਨੂੰ ਇਕ-ਰੂਪ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ । ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਦ੍ਵੰਦ ਯੁਧ ਲਈ ਚੰਦਰਕੇਤੂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਖੜਾ ਹੋ ਕੇ ਲਵ ਅਨੁਰਾਗ ਤੇ ਵੈਰ ਦੇ ਸੰਘਰਸ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਸ ਨੂੰ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਪਦ[22] ਦੀ ਰਚਨਾ ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ ਕਿ ਪੂਰਵਾਰਧ ਵਿਚ ਕੋਮਲ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੇ ਅਨੁਪ੍ਰਾਸ ਰਾਹੀਂ ਪਿਆਰ ਤੇ ਆਨੰਦ ਦਾ ਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤੇ ਉੱਤਰਾਰਧ ਵਿਚ

---

20. कूजत्क्लान्तकपोतकुक्कुटकुलाः कूले कुलायद्रुमाः । — ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ੨.੯ ਘ ।

21. रणत्करणझञ्झणत्क्वणितकिङ्किणीकं धनुः ।
ध्वनद्गुरुगुणाटनीकृतकरालकोलाहलम् ॥ — ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ੬.੧ ਕਥ ।

22 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਪ.੨੬ ।

ਕਠੋਰ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੇ ਸੰਯੁਕਤ ਅੱਖਰਾ ਰਾਹੀਂ ਯੋਧਾਭਾਵ ਵਿਅਕਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਵਿਚ ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਕ ਪਦ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਪਰਸੁਰਾਮ ਦੀ ਵੰਗਾਰ ਦੇ ਸਨਮੁਖ ਹਨ ਤੇ ਅਨੁਰਾਗ ਦੀ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾ, ਜਦੋਂ ਉਹ ਸੀਤਾ ਦੇ ਨਿਕਟ ਹਨ, ਅਭਿਵਿਅੰਜਿਤ ਹੁੰਦੀ ਹੈ।[23]

ਕਾਵਿ-ਕੌਸਲ ਤੇ ਭਾਸਾ ਉਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦਾ ਦੂਜਾ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਵਿਵਿਧ ਛੰਦਾ ਦਾ ਕੁਸਲਤਾ ਨਾਲ ਪ੍ਰਯੋਗ। ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਨਾਟਕ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਅੰਤਿਮ ਨਾਟਕ ਤਕ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਭਿੰਨ ਛੰਦਾ ਨੂੰ ਇਕਸਮ ਸਹਿਜ ਨਾਲ ਵਰਤਦੇ ਹਨ। ਇਹ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਇਕ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਅਸਾਧਾਰਣ ਲੰਮੀ ਛੰਦ-ਰਚਨਾ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਗੌੜੀ ਰੀਤੀ ਨੇ ਮਿਲ ਕੇ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਪੈਦਾ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਵਰਣਿਤ ਤਾਂਡਵ ਨ੍ਰਿਤ ਦੀ ਧੁਨੀ ਤੇ ਰੌਦ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਇਕ-ਮਿਕ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਛੰਦਾ ਉਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਅਧਿਕਾਰ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵਿਸੇਸ ਕਰਕੇ ਦ੍ਰਿਸਟਿਗੋਚਰ ਹੈ, ਜਿਥੇ ਵਿਸੇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਲਈ ਵਿਸ਼ੇਸ ਛੰਦ ਦੀ ਉਚਿਤ ਚੋਣ ਕੀਤੀ ਗਈ ਹੈ।[25] ਹਰਿਣੀ ਤੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਸਿਖਰਿਣੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ (ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਸ ਨਾਟਕ ਦੇ ਲਗਭਗ ੩੦ ਪਦ ਰਚੇ ਗਏ ਹਨ) ਛੰਦ ਦੀ ਵਿਧਿਵਤ ਰਚਨਾ ਦੇ ਤੇ ਵਿਸੇਸ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਨ ਦੀ ਉਸ ਦੀ ਲੈ-ਸਕਤੀ ਦੇ ਸੂਖਮ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਦਰਸਾਂਦਾ ਹੈ। ਸਿਖਰਿਣੀ ਵਿਚ ਸੁਭਾਵਿਕ ਤੇ ਮੰਦਗਤੀ ਹੁੰਦੀ ਹੈ, ਜੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਇਹ ਮਿੱਠੀ ਪ੍ਰੀਤ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਸਪਰਸੀ ਕਰੁਣਾ ਜਿਹੀਆ ਡੂੰਘੀਆ ਪ੍ਰਭਾਵਸਾਲੀ ਭਾਵਨਾਵਾ ਨੂੰ ਅਭਿ-ਵਿਅਕਤ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਇਹ ਕੰਮ ਇਤਨੇ ਪ੍ਰਭਾਵ-ਉਤਪਾਦਕ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੀਤਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਲਈ ਇਕ ਉੱਤਰਕਾਲੀ ਅਲੰਕਾਰ-ਸਾਸਤਰੀ ਨੇ ਦਿਲ ਖੋਲ੍ਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕੀਤੀ ਹੈ।[26]

ਪਰ ਇਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਬਾਹਰੀ ਪੱਖ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਕਵੀ

---

23. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੨.੨੨। ਤੇ ਤੁਲਨਾ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ੨ ੩੩, ਜਿਥੇ ਪਹਿਲੀਆ ਤਿੰਨ ਸਤਰਾ ਵੀਰਤਾ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਿਤ ਕਰਦੀਆਂ ਹਨ ਤੇ ਚੌਥੀ ਸਤਰ, ਕੋਮਲ ਵਿਅੰਜਨਾ ਰਾਹੀਂ ਭਗਤੀ ਦੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ।
24. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ ੫.੨੩।
25 ਇਹ ਗੱਲ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੀ ਹੈ। ਤੁਲਨਾ—੩.੪੩, ੩.੪੮ ਇਤਿਆਦਿ ਜਿਥੇ ਵੱਡੇ ਸਮਾਸਾ ਤੇ ਲੰਬੇ ਛੰਦਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਰੋਸ ਤੇ ਵੀਰਤਾ ਨੂੰ ਅਭਿਵਿਅੰਜਿਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।
26. ਖੇਮੇਂਦ੍ਰ ਆਪਣੇ 'ਸੁਵ੍ਰਿਤਤਿਲਕ' (੩.੩੩) ਵਿਚ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ—

भवभूतेः शिखरिणी निरर्गलतरङ्गिणी । रुचिरा घनसन्दर्भे या मयूरीव नृत्यति ।

ਯੋਗ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਾਤ੍ਰਾ ਵਿਚ ਕਲਪਨਾ ਤੇ ਨਿਰੀਖਣ ਸਕਤੀ ਹੈ, ਜਿਤਨੀ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਵਿਚ ਸੀ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਬਦ-ਚਿਤਰ ਇਤਨੇ ਸੁਧ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਵਿਵਰਣ ਨਿਬੱਧ ਕਰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਚਿਤ੍ਰਕਾਰ ਲਈ ਪ੍ਰਤਿਮਾਨ ਬਣ ਸਕਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਸੰਦਰਭ ਵਿਚ ਉਲੇਖਨੀ ਹੈ, ਰਾਮ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਪਰਸੁਰਾਮ ਦਾ ਚਿਤਰ[27]; ਕਸਤ੍ਰੀ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਲਵ ਦਾ ਚਿਤਰ[28] ਜਾ ਸੁੰਦਰ ਬਾਲੜੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਸੀਤਾ ਦਾ ਚਿਤਰ,[29] ਪਰ ਅਧਿਕ ਆਕਰਸਕ ਤੇ ਸਜੀਵ ਵਿਵਰਣਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਹੈ, ਆਪਣੇ ਪਾਲਤੂ ਮੋਰ ਨੂੰ ਨੱਚਣਾ ਸਿਖਾਉਂਦੀ, ਸੀਤਾ ਦਾ ਸਬਦ ਚਿਤਰ—ਆਪਣੇ ਭਰਵਟਿਆਂ ਨੂੰ ਨਚਾਉਂਦੀ ਹੋਈ, ਚੱਕਰ ਕੱਢਕੇ ਮੋਰ ਨਾਲ ਆਪਣੀਆ ਅੱਖਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਚੁਫੇਰੇ ਗੋਲ-ਗੋਲ ਘੁਮਾਉਂਦੀ ਹੋਈ ਤੇ ਗਿੱਧਾ ਪਾ ਕੇ ਨ੍ਰਿਤ ਲਈ ਤਾਲ ਦਿੰਦੀ ਹੋਈ।[30]

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਵਰਣਨ ਇਹ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦਾ ਇਕੋ ਪੁਤਰ ਕਾਲੀਦਾਸ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਸਗੋਂ ਦੂਜਾ ਵੀ ਹੈ, ਭਵਭੂਤੀ। ਪਰ ਦੋਹਾ ਵਿਚ ਇਕ ਅੰਤਰ ਹੈ। ਕਾਲੀਦਾਸ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਕੋਮਲ ਤੇ ਮਧੁਰ ਰੂਪਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਨ ਵਿਚ ਅਧਿਕ ਰੁਚੀ ਦਰਸਾਦੇ ਹਨ—ਨਰਮ ਵੇਲਾ ਤੇ ਫੁੱਲ, ਕੋਮਲ ਪੱਤੇ ਤੇ ਕਮਲ ਨਾਲ, ਵਗਦੀਆ ਨਦੀਆ ਤੇ ਸਾਤ ਸਰੋਵਰ, ਛਾਇਆਦਾਰ ਰੁੱਖਾ ਦੇ ਝੁਰਮਟ ਤੇ ਠੰਡੀ ਹਵਾ, ਸੁਹਣਾ ਚੰਦ ਤੇ ਚੰਦਨ ਦੀ ਠੰਡੀ ਸੁਗੰਧ। ਇਹ ਬਿੰਬ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਮਿਲਦੇ ਤਾ ਜਰੂਰ ਹਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਭੜਕੀਲੇ, ਡਰਾਉਣੇ ਤੇ ਗੁਹਜਮਈ ਰੂਪਾ ਦਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕਰਨ ਵਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਰੁਚੀ ਵਧੇਰੇ ਹੈ। ਜੇ ਕਾਲੀ ਦਾਸ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਸਾਤ ਆਨੰਦ ਦੀ ਕਲਪਣਾ ਤਰੰਗ ਵਿਚ ਲੀਨ ਹੈ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਉਹ ਚੇਤਨਾ ਤੇ ਭਾਵਨਾ ਨਾਲ ਭਰੀ ਹੋਈ ਨਾਦ ਤੇ ਉਦਵੇਗ ਨਾਲ ਗਰਜਦੀ ਹੈ। ਉਹ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਅਜਿਹੇ ਚਿੱਤਰ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਵਿਚ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਤੇ ਅਕਸਰ ਰੋਮਾਂਚਕ ਤੇ ਵਿਸਮਾਦਕਾਰੀ ਸੁੰਦਰਤਾ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ—ਜਿਵੇਂ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦੇ ਦੂਜੇ ਤੇ ਤੀਜੇ ਅੰਕਾ ਵਿਚ ਪੰਚਵਟੀ ਤੇ ਦੰਡਕ ਵਣ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਦੇ ਪੰਜਵੇਂ ਅੰਕ ਵਿਚ ਸਮਸਾਨ ਭੂਮੀ ਦਾ ਵਰਣਨ। ਬੀਭਤਸ-ਰਸ ਦੇ—ਜਿਸ ਨੂੰ ਅਲੰਕਾਰ-ਸਾਸਤ੍ਰੀਆ ਨੇ ਤਾ ਰਸਾ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਕਵੀਆ ਨੇ ਜਿਸ ਤੋਂ ਅਕਸਰ ਸੰਕੋਚ ਕੀਤਾ ਹੈ—ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਵੀ ਭਵਭੂਤੀ, ਕਦਾਚਿਤ ਅਦੁਤੀ ਹਨ। ਉਹ ਤਾਟਕਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਅੰਤੜੀਆ ਵਿਚ ਪਰੋਈ ਕਪਾਲ-ਮਾਲਾ ਗਲ ਵਿਚ ਤੇ ਹੱਡੀਆ ਦੇ ਬਣੇ ਕੰਗਣ ਬਾਹਾ ਵਿਚ ਪਾਏ ਹੋਏ ਸਨ।

---

27. 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੨.੨੬।
28 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੪.੨੬
29. ਉਥੇ ਹੀ ੪.੪।
30 'ਉਥੇ ਹੀ ੩.੧੯।

ਤਾਟਕਾ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦੀ ਹਿਲਜੁਲ ਨਾਲ ਉਹ ਆਪਸ ਵਿਚ ਖਹਿ ਕੇ ਡਰਾਉਣੀ ਖੜ-ਖੜ ਪੈਦਾ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਪੀ ਕੇ, ਉਲਟੀ ਕੀਤੇ ਗਾਹੜੇ-ਚਿੱਕ ਲਹੂ ਨਾਲ ਉਸਦੀਆ ਲਟਕਦੀਆਂ ਭਾਰੀਆ ਛਾਤੀਆਂ ਲਿਬੜੀਆ ਹੋਈਆ ਸਨ ।[31] ਇਸੇ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਵਰਣਨ ਉਸ ਪ੍ਰੇਤ ਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਸਮਸਾਨ-ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਲਾਸ ਦਾ ਕੱਚਾ ਮਾਸ ਖਾ ਕੇ ਤੇ ਫੇਰ ਜੋੜਾ ਤੇ ਹੱਡੀਆ ਨਾਲ ਜੁੜੀਆ ਮਾਸ ਦੀਆ ਬੋਟੀਆ ਨੂੰ ਨੋਚ-ਨੋਚ ਕੇ ਕੱਢਦਾ ਹੈ ।[32] ਜੇ ਭਵਭੂਤੀ ਅਜਿਹੇ ਬੀਭਤਸ ਤੇ ਡਰਾਉਣੇ ਵਿਵਰਣ ਚਿੰਨ-ਬਿੰਨ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਤਾ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿਚ ਕੋਈ ਅਸ-ਚਰਜ ਨਹੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾ ਵਣਾ ਦੀ ਜੀਵਿਤ ਵਾਸਤਵਿਕਤਾ ਦਾ ਯਥਾਤੱਥ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ, ਜਿਥੇ ਜੰਗਲੀ ਜਾਨਵਰਾਂ ਦੀਆ ਆਵਾਜ਼ਾ ਗੂੰਜਦੀਆ ਹਨ, ਸੱਪ ਅੱਗ ਉਗਲਦੇ ਹਨ, ਸੁੱਤੇ ਪਏ ਅਜਗਰਾ ਦੇ ਚੋਂਦੇ ਪਸੀਨੇ ਨੂੰ ਪਿਆਸੇ ਗਿਰਗਟ ਪੀਂਦੇ ਹਨ;[33] ਜੰਗਲੀ ਰਿੱਛਾ ਦੀ ਬੂੱਕਾ-ਭਰੀ ਗੁਰਰਾਹਟ ਪਹਾੜੀ ਗੁਫ਼ਾਵਾ ਵਿਚ ਗੂੰਜਦੀ ਹੈ, ਮਿੱਧੀ ਹੋਈ ਸੱਲਕੀ ਦੀ ਤਿੱਖੀ ਗੰਧ ਚੁਪਾਸੇ ਫੈਲਦੀ ਹੈ,[34] ਬਾਸਾ ਦੇ ਝੁਰਮੁਟ ਵਿਚ ਕਾਵਾਂ ਦੀ ਕਾ ਕਾ ਨੂੰ ਉਲੂਆ ਦੀ ਚੀਕ ਚੁਪ ਕਰਵਾ ਦਿੰਦੀ ਹੈ, ਕੂਕਦੇ ਮੋਰਾ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਵੱਡੇ-ਵੱਡੇ ਸੱਪ ਚੰਦਨ-ਰੁੱਖਾ ਦੇ ਤਣਿਆ ਉਤੇ ਤੜਪਣ ਲਗਦੇ ਹਨ,[35] ਦੱਖਣੀ ਦਿਸਾ ਦੇ ਰਪਬਤਾ ਦੀਆ ਟੀਸੀਆ ਨੀਲੇ ਬੱਦਲਾ ਨੂੰ ਛੋਂਹਦੀਆ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆ ਸੰਨ੍ਹਾ, ਵਗਦੀ ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਲ-ਕਲ ਨਾਦ ਨਾਲ ਗੂੰਜਦੀਆ ਹਨ । ਨਦੀਆ ਦੇ ਸੰਗਮਾ ਉਤੇ ਚੰਚਲ ਤੇ ਵਿਸਾਲ ਤਰੰਗਾ ਬੜੀ ਉਚਾਈ ਤਕ ਉਠਦੀਆ ਹਨ ਤੇ ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰਤਿਘਾਤ ਨਾਲ ਖਿੰਡੇ ਜਲਕਣਾ ਦੇ ਝਰਨੇ ਬਣਾਉਂਦੀਆ ਹੋਈਆ ਸੰਗਮਾ ਨੂੰ ਰੌਲੇ ਨਾਲ ਭਰਦੀਆ ਹਨ ।[36]

ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਅਦਭੁਤ ਕਾਵਿ-ਸਕਤੀ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਰਸ-ਭਾਵ ਵਰਣਨ ਵਿਚ ਦੇਖਣ ਯੋਗ ਹੈ । ਉਹ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਦੇ ਸਾਤ ਪ੍ਰੇਮ ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਜਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਭਰਿਆ ਆਲਿੰਗਨ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਗਲ੍ਹ ਨਾਲ ਗਲ੍ਹ ਜੋੜੀ, ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਕਰਦੇ; ਬੇਸਿਰ-ਪੈਰ ਪ੍ਰੇਮ-ਅਲਾਪ ਵਿਚ ਲੀਨ ਸਨ, ਉਦੋਂ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਸਮੇਂ ਦਾ ਬੋਧ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਰਾਤ ਮੁੱਕ ਗਈ ਸੀ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਮੁੱਕੀ ।[37] ਗੋਦਾਵਰੀ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੋਂ ਦੇਰ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜੀ ਤੇ ਰਾਮ ਦੇ ਚਿਹਰੇ ਤੋਂ ਝਲਕਦੀ ਨਾਰਾਜੀ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਆਪਣੀਆ ਕਮਲ ਦੀ ਕਲੀ ਜਿਹੀਆ ਹਥੇਲੀਆ ਜੋੜ ਕੇ ਰਾਮ ਦੇ ਮੂਹਰੇ ਖੜੀ, ਡਰੀ,

---

31 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੧ ੩੫ ।
32 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੫.੧੬ ।
33 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨.੧੬ ।
34. ਉਥੇ ਹੀ ੨.੨੧ ।
35. ਉਥੇ ਹੀ, ੨ ੨੯ ।
36 ਉਥੇ ਹੀ ੨ ੩੦ ।
37. ਉਥੇ ਹੀ ੧.੨੭ ।

ਘਬਰਾਈ ਸੀਤਾ ਦਾ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਬਹੁਤ ਹੀ ਸੁਹਣਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ।[38] ਜਦੋਂ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਸੰਘਰਸ਼ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਤਾਂ, ਜਿਵੇਂ ਅਸੀਂ ਪਹਿਲਾਂ ਵੀ ਦੇਖ ਚੁਕੇ ਹਾਂ, ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੀ ਸ਼ਬਦ-ਯੋਜਨਾ ਦੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਨਾਲ ਚੋਣ ਕਰਕੇ ਛੰਦ ਦੀ ਲੈ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਵਿਵਿਧ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਉਹ ਇਕ ਹੀ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਪਜਾਣ ਲਈ ਵਿਵਰਣ ਉਤੇ ਵਿਵਰਣ ਲੱਦ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਦਾ ਨਾ ਭੁਲਣ ਵਾਲਾ ਉਦਾਹਰਣ ਹੈ ਤਮਸਾ ਰਾਹੀਂ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਸੀਤਾ ਦਾ ਇਹ ਸ਼ਬਦ-ਚਿਤਰ ਜਿਸ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਪੀੜਾ ਨੂੰ ਦੇਖ ਕੇ ਸੀਤਾ ਦਾ ਹਿਰਦਾ ਪਰਸਪਰ ਵਿਰੋਧੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਨਾਲ ਚੀਰਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਤਮਸਾ ਸੀਤਾ ਨੂੰ ਕਹਿੰਦੀ ਹੈ[39] :—

ਹਿਰਦਾ ਤੇਰਾ ਉਦਾਸੀਨ ਨਿਰਾਸ਼ਾ ਕਾਰਣ
ਤਿਆਗ ਵਧੀਕੀ ਸਹਿਕੇ ਅਤਿ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਭਰਿਆ
ਚਿਰੀਂ ਵਿਛੁੰਨੇ ਸੱਜਣਾ ਨੂੰ ਤੱਕ ਸੁੰਨ ਜਿਹਾ
ਪਿਆਰੇ ਦੇ ਰਸ-ਭਿੰਨੇ ਬੋਲ ਨੂੰ ਸੁਣ ਕੇ ਖਿੜਿਆ
ਪੀੜਾ ਜਰਦੇ ਪ੍ਰੀਤਮ ਨੂੰ ਤੱਕ ਕੇ ਕੁਮਲਾਇਆ
ਪ੍ਰੇਮ ਨਾਲ ਪੰਘਰਿਆ ਜਾਪੇ ਇਸ ਪੱਲ ਤੇਰਾ ਹਿਰਦਾ।

ਹਿਰਦੇ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲਣ ਵਾਲੇ ਭਾਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਕ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਦੀ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਸਮਰੱਥਾ ਅਦੁਤੀ ਹੈ। ਕਦੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਜਿਵੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਦੁੱਖ ਦਾ ਵਰਨਣ ਕਰਦੇ ਹੋਏ—ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਗੱਡੇ, ਤਿਰਛੇ, ਭਖਦੇ ਲੋਹੇ ਦੇ ਕਿੱਲ, ਵਿਹੁਲੇ-ਡੰਗ ਤੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਵਿੰਨ੍ਹ ਦੇਣ ਵਾਲੇ ਬਾਣ ਦੇ ਬਿੰਬ,[40] ਜਾਂ ਸੀਤਾ ਦੇ ਹੱਥ ਦੇ ਸਪਰਸ਼ ਤੋਂ ਮਿਲੀ ਰਾਮ ਦੀ ਖ਼ੁਸ਼ੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਹਰਿਚੰਦਨ ਦੇ ਪੱਤਿਆਂ ਦੇ ਰਸ ਦਾ ਛਿੜਕਣ, ਪੀਠੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਚੰਦਰਮਾ ਦੀਆਂ ਕਿਰਣਾਂ ਦੇ ਨਵੇਂ ਅੰਕੁਰਾਂ ਦਾ ਲੇਪ, ਸੰਜੀਵਨੀ ਬੂਟੀ ਦੇ ਰਸ ਦੇ ਬਿੰਬ,[41] ਤੇ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਇਕੋ ਭਾਵ ਨੂੰ ਵਿਵਿਧ ਰੂਪਾਂ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕਾਵਿ-ਕਲਪਨਾ ਦੀ ਇਕ ਲੜੀ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਕਰਦੇ ਹਨ : ਜਿਵੇਂ ਮਾਧਵ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ—ਮਾਲਤੀ ਉਸ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਵਿਚ ਸਥਾਈ ਰੂਪ ਵਿਚ ਇਉਂ ਰਹਿੰਦੀ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਉਹ ਉਸ ਵਿਚ ਲੀਨ, ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ, ਲਿਖਿਤ, ਖੁਣੀ ਹੋਈ, ਜੜੀ ਹੋਈ, ਵੱਜ੍ਰ-ਲੇਪ ਨਾਲ ਚਿਮੇੜੀ ਹੋਈ, ਡੂੰਘੀ ਗੱਡੀ ਹੋਈ, ਕਾਮਦੇਵ ਦੇ ਪੰਜ ਬਾਣਾਂ ਰਾਹੀਂ ਉਸ ਨਾਲ ਜੋੜੀ ਹੋਈ ਤੇ ਨਿਰੰਤਰ ਚਿੰਤਨ ਦੇ ਸੂਖਮ ਧਾਗੇ ਨਾਲ

---

38. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੩ ੩੭ ।
39. ਉਥੇ ਹੀ ੩ ੧੩ ।
40. ਉਥੇ ਹੀ ੩ ੩੫ ।
41. ਉਥੇ ਹੀ ੩ ੧੧ । 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੩ ੧੬, ਵਿਚ ਵੀ ਅਜੇਹੀ ਹੀ ਬਿੰਬਾਵਲੀ ਹੈ ।

ਉਸ ਨਾਲ ਸਿਉਂ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੋਵੇ।[42] ਪਰ ਬਹੁਤ ਵਾਰੀ ਭਵਭੂਤੀ ਅਲੰਕਾਰਮਈ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਨੂੰ ਪਾਸੇ ਕਰਕੇ ਸਿੱਧੇ-ਸਾਦੇ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਭਾਵਅਨੁਭੂਤੀ ਨੂੰ ਨਿਬੱਧ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਰਾਮ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ[43] :—

ਦੁੱਖ ਦੀ ਆਰੀ ਹਿਰਦਾ ਚੀਰੇ
ਪਰ ਹਿਰਦਾ ਦੋ-ਫਾੜ ਨਾ ਹੋਵੇ
ਬਿਹਬਲ ਦੇਹ ਸੁਧ-ਬੁਧ ਤੋਂ ਆਕੀ
ਪਰ ਪ੍ਰਾਣਾ ਨੂੰ ਗਲ ਨਾਲ ਲਾਵੇ
ਅੱਗ ਰਿਦੇ ਦੀ ਕਾਇਆ ਫੂਕੇ
ਪਰ ਇਸ ਦੀ ਨਾ ਸੁਆਹ ਬਣਾਵੇ
ਨਿਯਤੀ ਗੁੱਝੀਆ ਸੱਟਾ ਮਾਰੇ
ਤੋੜੇ ਨਾ ਜੀਵਨ ਦੀ ਡੋਰ।

ਇਹ ਗੱਲ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਯੋਗ ਹੈ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਕਵੀ ਅਲੰਕ੍ਰਿਤ ਤੇ ਧੁਨੀ-ਆਤਮਿਕ ਵਾਕਾਸਾ ਨੂੰ ਵਰਤਣ ਦੇ ਲੋਭ ਨੂੰ ਛੱਡ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹੀ ਕਦੀ-ਕਦੀ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸੀ ਜਾ ਡੂੰਘੀ ਭਾਵਨਾ ਨੂੰ ਵਿਕਅਤ ਕਰਨ ਲਈ ਭਾਸਾ ਦੀ ਮਨੋਹਰ ਸਰਲਤਾ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦਾ ਹੈ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਉਹ ਸਰਲ ਪਦ ਦੇਖੋ ਜਿਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਮਾਧਵ-ਮਾਲਤੀ ਦੇ ਪ੍ਰਤੀ ਆਪਣੀਆ ਭਾਵਨਾਵਾ ਨੂੰ ਵਿਅਕਤ ਕਰਦਾ ਹੈ[44] ਜਾਂ ਮਾਲਤੀ ਦੀ ਇਹ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਉਕਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿਉਂਦੇ-ਜੀ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਨੂੰ ਦੁੱਖੀ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗੀ।[45] ਸੀਤਾ ਤਿਆਗ ਦੇ ਨਿਰਣੇ ਸਮੇਂ ਰਾਮ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਜਿਹੜਾ ਝੱਖੜ ਝੁਲਦਾ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਛੋਟੇ-ਛੋਟੇ, ਸਾਰ-ਭਰੇ ਵਾਕਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।[46] ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਸੰਤੀ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਪੀੜਾ ਇਨ੍ਹਾ ਸਬਦਾ ਵਿਚ ਵਿਅਕਤ ਹੋਈ ਹੈ।[47]

ਮੰਨਿਆ, ਹੇ ਕਠੋਰ! ਆਪ ਨੂੰ ਜਸ ਪਿਆਰਾ ਹੈ,
ਇਸ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਵੀ ਕੋਈ ਅਪਜਸ ਹੋ ਸਕਦਾ ਸੀ ?
ਮ੍ਰਿਗਨੈਣੀ ਸੀਤਾ 'ਤੇ ਵਣ ਵਿਚ ਕੀ-ਕੀ ਬਣੀਆ ?
ਉਚਰੋ, ਸੁਆਮੀ ! ਉਚਰੋ, ਆਪ ਕੀ ਸੋਚ ਰਹੇ ਹੋ ?

ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਉਚਿਤ ਨਹੀਂ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਉਹ ਅਭਿਵਿਅੰਜਨਾ ਸਕਤੀ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਜਿਸ ਉਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ ਪੂਰਾ ਅਧਿਕਾਰ ਹੈ। ਦੋਹਾ ਕਵੀਆ ਵਿਚ ਸੰਭਵਤਾ

42 ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੫.੧੦।
43. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੩.੩੧।
44. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੧ ੨੧,੩੬।
45. ਉਥੇ ਹੀ ੨ ੨।
46 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੧.੪੬।
47. ਉਥੇ ਹੀ ੩ ੨੭।

ਇਹੀ ਅੰਤਰ ਹੈ ਕਿ ਰਸ-ਭਾਵ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕਰਦੇ ਸਮੇਂ ਭਵਭੂਤੀ ਅਭਿਧਾ ਅਰਥਾਤ ਸਪਸ਼ਟ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ ਦਾ ਸਹਾਰਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਕਾਲੀਦਾਸ ਪ੍ਰਭਾਵ ਉਤਪਾਦਕ ਵਿਅੰਜਨਾ ਨਾਲ ਹੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਕਾਵਿਗਤ ਵਿਅੰਜਨਾ ਤੇ ਡੂੰਘੀ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਅਨੇਕ ਉਦਾਹਰਣ (ਵਾਸੰਤੀ ਦੇ ਉਪਰੋਕਤ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਾਂਗਰ) ਪਦ ਵਿਚ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਗੋਂ ਗੱਦ ਵਿਚ ਵੀ ਮਿਲਦੇ ਹਨ।[48]

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਸੁਭਾਉ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਨ-ਮਰਜ਼ੀ ਕਰਨ ਵਲ ਲੈ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਕਾਵਿਗਤ ਸੰਜਮ ਵਲ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਗੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਅਤਿਰੇਕਤਾ ਪੈਦਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਦੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਵੀ ਗੱਲ ਦੀ ਜੜ ਤਕ ਪਹੁੰਚਾਂਦੀ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸੁਭਾਓ ਦਾ ਇਹ ਵੀ ਇਕ ਲੱਛਣ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਾਸਾ-ਮਜ਼ਾਕ ਪਸੰਦ ਨਹੀਂ। ਪਰ ਇਹ ਵੀ ਸੱਚ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੀ ਗੰਭੀਰਤਾ ਬਿਨਾ ਭਵਭੂਤੀ ਮਾਨਵੀ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੀ ਡੂੰਘਾਈ ਤਕ ਖੋਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਉਦਾਹਰਣ ਵਜੋਂ, ਬੱਚੇ ਤੋਂ ਮਿਲਣ ਵਾਲੀ ਖੁਸ਼ੀ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਾਵਿ ਵਿਚ ਅਕਸਰ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਹੀ ਖੂਬੀ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉਸ ਆਨੰਦ ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਆਧਾਰ ਉੱਤੇ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੀ ਸਿਰਜਨਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਤੇ ਇਹ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਬੱਚਾ ਸੰਸਾਰਕ ਜੀਵਨ ਨੂੰ ਸਿਉਣ ਤੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਰਖਣ ਵਾਲਾ ਇਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਸੂਤ੍ਰ ਹੈ—ਉਹ ਪ੍ਰੇਮ-ਆਨੰਦ ਦੀ ਅਜਿਹੀ ਗੰਢ ਹੈ ਜੋ ਪ੍ਰੇਮੀ ਦੰਪਤੀ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹਦੀ ਹੈ।[49] ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਪ੍ਰੌਢ ਆਨੰਦ ਦਾ ਦੂਜੇ ਕਵੀ ਵੀ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਕੇਵਲ ਭਵਭੂਤੀ ਹੀ ਉਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਅਮਰਤਾ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਸ਼ਬਦਾਂ ਵਿਚ ਨਿਬੱਧ ਕਰ ਸਕਦੇ ਹਨ, ਜਿਹੜਾ ਦੋ ਆਤਮਾਵਾਂ ਵਿਚ ਏਕਤਾ ਸਥਾਪਿਤ ਕਰਕੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਸ਼ਾਂਤ ਕਰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਜਿਹਾ ਆਕਰਸ਼ਣ ਉਪਜਾਉਂਦਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਵਿਰਧ ਅਵਸਥਾ ਵੀ ਘਟਾ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ।[50]

---

48 ਉਦਾਹਰਣ : ਵਜੋਂ ਸੀਤਾ ਦੀ ਰਾਮ ਬਾਰੇ ਇਹ ਉਕਤੀ—

. (दिष्ट्या अपरिहीनधर्मो खलु स राजा ।
(अपि गृष्टे, अपि अनामयमस्याः
प्रजापालनस्य मातुः ।

'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੩ ੭, ਜਨਕ ਦਾ ਆਪਣੀ ਪ੍ਰਿਯ ਸਹੇਲੀ ਤੇ ਕੁੜਮਣੀ ਕੌਸ਼ਲਿਆ ਬਾਰੇ ਕੰਚੁਕੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪੁੱਛਣਾ—

(ਉਹੀ ੪ ੧੦) ਵਿਰਧ ਕੰਚੁਕੀ ਦਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਪੁਰਾਣੀ ਆਦਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸੰਬੋਧਿਤ ਕਰਨਾ ਤੇ ਫੇਰ ਡਰ ਕੇ ਭੁਲ ਸੁਧਾਰਨੀ—

(कञ्चुकी—रामभद्र...। (इत्यर्धोक्ते साशङ्कम्) महाराज।

(ਉਹੀ ੧ ੮) ਦੇਖੋ ਭਟ ਦੇ 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆਂ।

49 ਦੇਖੋ - 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੩ ੧੭, ੬.੨੨।

50. ਉਥੇ ਹੀ, ੧.੩੯।

ਇਸ ਲਈ ਦੋਸ਼ਾ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਕਵੀ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਦੀ ਅਸਾ-ਧਾਰਣ ਸਕਤੀ ਨੂੰ ਮੰਨਣਾ ਪਵੇਗਾ। ਕਰੁਣ-ਰਸ ਉਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪੂਰਣ ਅਧਿਕਾਰ ਮੰਨਿਆ ਜਾਦਾ ਹੈ।[51] ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦੇ ਕਾਵਿਆਤਮਿਕ ਵਰਣਨ ਦੀ ਥਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਡੂੰਘੇ ਭਾਵ-ਉਦਗਾਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀ ਕਵਿਤਾ ਦੀ ਵਡਮੁੱਲਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਆਪਣੀ ਇਸੇ ਸਮਰੱਥਾ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਆਪਣੇ ਪਾਠਕਾ ਦੇ ਹਿਰਦੇ ਨੂੰ ਛੂਹ ਸਕੇ ਤੇ ਉਹ ਆਨੰਦ ਪ੍ਰਦਾਨ ਕਰ ਸਕੇ, ਜਿਹੜਾ ਉੱਤਮ ਸਾਹਿਤ ਦਾ ਹੀ ਭਾਗ ਹੈ।

ਕਾਲੀਦਾਸ ਨੇ ਸਾਹਿਤ-ਸੁੰਦਰਤਾ ਤੇ ਅਭਿਨੈ-ਕਲਾ ਵਿਚ ਪੂਰਾ ਸਮਤੋਲ ਰਖਿਆ ਹੈ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾ ਸੂਦ੍ਰਕ ਨੇ ਵੀ, ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਸਥਾਨ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦੇ ਪਿਛੋਂ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਭਾਸ, ਸਾਹਿਤਕ ਗੁਣ ਦੀ ਘਾਟ ਦੇ ਬਾਵਜੂਦ ਵੀ ਮੰਚ ਦੇ ਨਾਟਕ-ਕਾਰ ਹੋਣ ਸਦਕਾ ਇਨ੍ਹਾ ਦੋਨਾ ਨੂੰ ਮਾਤ ਕਰ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ, ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਮੰਚ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਦੀ ਥਾ ਨਾਟਿ-ਕਵਿਤਾਵਾਂ ਲਿਖੀਆ। ਇਕ ਲੇਖੇ ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਇਕ ਨਵੀਂ ਪ੍ਰਵ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਹੋਂਦ ਵਿਚ ਲਿਆਂਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਤਰਕਾਲੀ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯ-ਸਾਹਿਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਭਾਵਿਤ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚ ਜਿਹੜੀ ਸਮਰੱਥਾ ਤੇ ਗੰਭੀਰਤਾ ਹੈ, ਉਹ ਉਤਰਕਾਲੀ ਨਾਟਕਕਾਰਾ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਹੈ।[52]

---

51. ਤੁਲਨਾ : ਕਿਸੇ ਅਗਿਆਤ ਆਲੋਚਕ ਦੀ ਉਕਤੀ—

'कारुण्यं भवभूतिरेव तनुते ।'

ਗੋਵਰਧਨਾਚਾਰਯ ਲਿਖਦੇ ਹਨ—

भवभूतेः सम्बन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति ग्रावा ॥

52. ਇਕ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਆਲੋਚਕ ਦਾ ਨਿਸਕਰਸ ਹੈ—

तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ।

ਛੇਵਾਂ ਅਧਿਆਇ

ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ ਭਾਵ ਤੇ ਵਿਚਾਰ-ਜਗਤ

ਸਾਹਿਤਕ ਆਲੋਚਕਾ ਦਾ ਕਥਨ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਨ ਸਾਹਿਤ ਉਤੇ ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਦੀ ਛਾਪ ਹੁੰਦੀ ਹੈ। ਉਸ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸਤੁਤ ਅਨੁਭੂਤੀਆਂ ਰਾਹੀਂ, ਉਸ ਦੇ ਸਿਰਜੇ ਪਾਤਰਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪ, ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰ ਰਾਹੀਂ, ਲੇਖਕ ਦੀ ਨਿਜੀ ਰੁਚੀ, ਉਸ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਤੇ ਆਦਰਸ ਤੇ ਜੀਵਨ ਪ੍ਰਤੀ ਦ੍ਰਿਸ਼ਟੀਕੋਣ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ। ਮੰਨਿਆ ਕਿ ਸਾਹਿਤ, ਲੇਖਕ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਪ੍ਰਤਿਬਿਬਤ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਦਰਪਣ ਨਹੀਂ ਹੈ, ਪਰ ਇਹ ਘੱਟ ਤੋਂ ਘੱਟ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅਨੁਮਾਨ-ਸੂਤ੍ਰ ਅਵੱਸ਼ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਦੀ ਸਮਝ ਕਿਵੇਂ ਕੰਮ ਕਰਦੀ ਹੈ, ਜੀਵਨ ਤੇ ਕਲਾ ਦੇ ਕਿਹੜੇ ਮੁੱਲਾ ਦੀ ਉਹ ਬਹੁਤ ਕਦਰ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਕਵੀ ਦੇ ਜੀਵਨ ਨਾਲ ਸਬੰਧਿਤ ਪ੍ਰਤੱਖ ਸੂਚਨਾਵਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆਂ ਰਚਨਾਵਾਂ ਵਿਚ ਉਪਲਬਧ ਸਾਹਿਤਕ ਸੰਕੇਤਾ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕ ਗੰਭੀਰ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਸਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਖੇਤਰ ਬਹੁਤ ਵਿਸ਼ਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਆਪਣੇ ਗੁਰੂ ਦਾ 'ਪਰਮਹੰਸ ਗਿਆਨਨਿਧੀ' ਕਹਿ ਕੇ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ।[1] ਵਿਦਵਾਨ ਸਿਸ ਦੇ ਵਿਦਵਾਨ ਗੁਰੂ ਲਈ ਇਹ ਨਾਮ ਬੜਾ ਢੁੱਕਵਾ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਪ੍ਰਾਚੀਨ ਸਾਸਤ੍ਰਾ ਦੀਆ ਵਿਵਿਧ ਸਾਖਾਵਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਜਾ ਨਿਕਟ ਪਰਿਚਯ ਸਪਸ਼ਟ ਰੂਪ ਪ੍ਰਤਿਬਿੰਬਤ ਹੈ।

ਵੈਦਿਕ ਅਧਿਐਨ ਤੇ ਅਧਿਆਪਨ ਵਿਚ ਲੀਨ ਬ੍ਰਾਹਮਣ ਕੁਲ ਵਿਚ ਜਨਮ ਲੈਣ ਕਾਰਣ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਸਾਖ ਤੇ ਯੋਗ ਜਿਹੇ ਦਰਸਨਾ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਵੇਦ-ਵੇਦਾਂਗ, ਉਪਨਿਸਦ ਤੇ ਕਰਮਕਾਂਡੀ ਗ੍ਰੰਥਾਂ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਵੇਗਾ।

---

1. श्रेष्ठः परमहंसानां महर्षीणा यथाङ्गिराः ।
यथार्थनामा भगवान् यस्य ज्ञाननिधिर्गुरुः ॥ 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ੧.੫

ਵਾਲਮੀਕਿ ਆਸਰਮ ਤੇ ਉਥੇ ਰਹਿੰਦੇ ਸਿਸਾ ਦੇ ਕ੍ਰਿਆ-ਕਲਾਪਾ ਦਾ ਵਰਣਨ ਸੰਭਵਤਾ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵ ਉਤੇ ਆਧਾਰਿਤ ਹੈ। ਜਨਕ ਤੇ ਅਰੁੰਧਤੀ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਰਿਗਵੇਦ ਦੇ ਕਵੀਆ ਦੇ ਉਦਗਾਰਾ ਦੀ ਪ੍ਰਤਿਧੁਨੀ ਹੈ, ਲਵ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਵਿਚ ਵੈਦਿਕ ਅਭਿਆਸ ਦੀ ਨਿਰਮਲਤਾ ਦ੍ਰਿਸਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਗਰਭ ਨਾਟਕ ਦੇ ਵਿਸੇ ਵਿਚ ਰਾਮ ਦੀ ਉਕਤੀ ਵਿਚ ਨਿਰੁਕਤ ਦੇ ਸਬਦਾ ਦਾ ਜਿਵੇਂ ਦਾ ਤਿਵੇਂ ਪ੍ਰਯੋਗ ਹੋਇਆ ਹੈ।[2]

ਬਾਰਾਂ ਵਰਸੀ ਯੱਗ ਦਾ ਉਲੇਖ, ਅਸ੍ਵਮੇਧ ਯੱਗ ਤੇ ਉਸਦੇ ਘੋੜੇ ਦੇ ਰਖਿਅਕਾਂ ਦਾ ਲਵ ਰਾਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਵਰਣਨ, ਰਾਮ ਦਾ ਪਰਿਭਾਸਕ ਉਕਤੀ 'ਅਰਥਵਾਦ' ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ—ਇਹ ਸਭ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਕਰਮਕਾਂਡ ਤੇ ਪੂਰਵਮੀਮਾਸਾ ਸਬੰਧੀ ਗਿਆਨ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਭਵਭੂਤੀ ਦਾ 'ਪਦਵਾਕਯ ਪ੍ਰਮਾਣਗਯ' ਵਿਸੇਸਣ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਪਦ (ਵਿਆਕਰਣ), ਵਾਕਯ (ਨਿਆਇ) ਤੇ ਪ੍ਰਮਾਣ (ਪੂਰਵਮੀਮਾਸਾ) ਦੇ ਅਧਿਐਨ ਨੂੰ ਸੂਚਿਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਵੇਦਾਤ ਸਬੰਧੀ ਸੰਕੇਤ ਵੀ ਸਪਸਟ ਹੈ। ਮਾਧਵ ਤੇ ਆਤ੍ਰੇਈ ਦਾ ਪਰਿਚੈ ਦਰਸਨ ਸਾਸਤਰ ਦੇ ਵਿਦਿਆਰਥੀਆ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਦਿਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਨਕ ਦਾ ਸੂਰਜ-ਹੀਨ ਲੋਕ ਦਾ ਉਲੇਖ ਤੇ ਭਵਭੂਤੀ ਰਾਹੀਂ ਵਿਵਰਤ-ਸਬਦ ਤੇ ਵੇਦਾਤੀ-ਉਪਮਾਵਾ ਦਾ ਪ੍ਰਯੋਗ ਇਹ ਸਿੱਧ ਕਰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਦਰਸਨ-ਸਾਸਤਰ ਦੀ ਇਸ ਸਾਖਾ ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਵੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ।[3] ਉਨ੍ਹਾ ਨੇ ਆਪ ਸਾਖ ਤੇ ਯੋਗ ਦਰਸਨ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕੀਤਾ ਹੈ।[4] ਜੋ ਸੌਦਾਮਿਨੀ ਨੇ ਵਿਸੇਸ ਯੋਗ-ਸਕਤੀਆ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆ ਸਨ, ਤਾ ਅਘੋਰਘੰਟ ਤੇ ਕਪਾਲ-ਕੁੰਡਲਾ ਤੰਤ੍ਰ-ਸਾਸਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਵੀਣ ਸਨ। ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ ਸਿਸ ਤਰਕ ਦੇ ਸਾਧਨ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਨਿਆਇ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇ ਨਿਗ੍ਰਹ (ਸਥਾਨ) ਸਬਦ ਦਾ ਉਪਯੋਗ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਮਾਲਯਵਤ ਤੇ ਸੂਰਪਣਖਾ ਦੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਵਿਚ ਅਰਥ-ਸਾਸਤਰ (ਰਾਜਨੀਤੀ-ਸਾਸਤਰ) ਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਗਿਆਨ ਦ੍ਰਿਸਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[5]

ਕਾਮੰਦਕੀ ਤੇ ਲਵੰਗਿਕਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਮਦੂਤੀਆ ਦੀ ਭੂਮਿਕਾ ਉਨ੍ਹਾ ਦੀਆ ਤੇ ਮਦਯੰਤਿਕਾ ਦੀਆ ਉਕਤੀਆ ਇਹ ਦੱਸਦੀਆ ਹਨ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੂੰ ਕਾਮਸਾਸਤਰ ਦਾ ਵੀ ਵਿਸੇਸ ਗਿਆਨ ਸੀ। ਨਾਟਯ-ਰਚਨਾ[6] ਦੇ ਇਕ ਅੰਗ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ 'ਕਾਮਸੂਤ੍ਰ'

---

2 ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ "ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਦਿ ਵੇਦ" : ਜਰਨਲ ਆਵ ਦਿ ਏਸਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ ਬਾਬੇ' (ਨਵੀਂ ਲੜੀ), ਸੰਚੀ ੩੧-੩੨, ੧੯੫੬-੫੭, ਜੂਨ ੧੯੫੬ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸਿਤ, ਪੰ. ੨੧੮-੨੨੧।

3 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੩.੪੭, ੪ ੩, ੬.੬ ਆਦਿ।

4. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੧.੭।

5 ਵਿਸਤ੍ਰਿਤ ਅਧਿਐਨ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਰਾਘਵਨ . "ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਅਰਥਸਾਸਤ੍ਰ" : ਨਯੁ ਇੰਡੋਲਾਜੀ' ; ਆਕਦਮੀਫੇਰਲਾਗ, ਬਰਲਿਨ, ੧੯੭੧; ਪੰ ੪੩੩-੪੩੯।

6, ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ : ੧ ੪

ਦਾ ਵਾਸਤਵਿਕ ਉਲੇਖ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਇਕ ਹੋਰ ਪ੍ਰਮਾਣ ਹੈ ਕਿ ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ਵਿਚ ਪ੍ਰੇਮ ਕਥਾ ਨੂੰ ਵਾਤਸਿਆਇਨ ਦੇ 'ਕਾਮਸੂਤ੍ਰ' ਅਨੁਸਾਰ ਵਿਕਸਿਤ ਕੀਤਾ ਹੈ।

'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ' ਵਿਚ ਆਯੁਰਵੇਦ ਦੇ ਅਨੇਕ ਪ੍ਰਵਿਧਿਕ ਸ਼ਬਦ ਵਰਤੇ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਸੱਲਕ੍ਰਿਆ ਦਾ ਵੀ ਉਲੇਖ ਹੈ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਤੋਂ ਇਹ ਪੂਰਣ ਭਾਂਤ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ 'ਨਾਟਯ-ਸਾਸਤ੍ਰ' ਦਾ ਅਧਿਐਨ ਕੀਤਾ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਤੇ ਪੂਰਵਵਰਤੀ ਕਵੀਆਂ ਦਾ ਡੂੰਘਾ ਪ੍ਰਭਾਵ ਸੀ, ਵਿਸੇਸ ਕਰਕੇ ਵਾਲਮੀਕਿ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਪੂਜਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਾਲੀਦਾਸ ਦਾ, ਜਿਸ ਦੀ ਉਹ ਰੀਸ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਮੁਚੇ ਲੇਖਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਭਾਸਾ ਉਤੇ ਅਧਿਕਾਰ ਦ੍ਰਿਸਟਿਗੋਚਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 'ਵਸ਼ਯਵਾਕ' ਵਿਸੇਸਣ ਨੂੰ ਸਾਰਥਕ ਕਰਦਾ ਹੈ।

ਭਾਵਨਾਤਮਕ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਸੰਵੇਦਨਸੀਲ, ਧਾਰਮਿਕ ਦ੍ਰਿਸਟੀ ਤੋਂ ਰਾਮ ਦੇ ਭਗਤ (ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੁਲਨਾ ਉਹ ਬ੍ਰਹਮ ਨਾਲ ਕਰਦੇ ਹਨ) ਪਰ ਸਿਵਜੀ ਦਾ ਤੇ ਸੂਰਜ ਦੀ ਉਸਤਤ ਕਰਨ ਲਈ ਚੋਖੇ ਉਦਾਰਹਿਰਦਾ ਭਵਭੂਤੀ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੁਧੀਜੀਵੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੇ ਹਨ।

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਵਿਦਿਆਰਥੀ ਜੀਵਨ ਦਾ ਵਾਤਾਵਰਣ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਅਕਤਿਗਤ ਅਨੁਭਵਾਂ ਦਾ ਪਰਤਾਉ ਹੈ। ਛੁਟੀਆਂ ਵਿਚ ਮੌਜ-ਮੇਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਖੁਲ੍ਹ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ ਪਰ ਇਹ ਜੀਵਨ ਵਾਸਤਵ ਵਿਚ ਬੋਧਿਕ ਅਨੁਸਾਸਨ, ਨੈਤਿਕ ਤੇ ਕਾਰੋਬਾਰੀ ਸਿਖਲਾਈਂ ਤੇ ਜੀਵਨ ਮੁੱਲਾਂ ਪ੍ਰਤੀ ਸਚੇਤਤਾ ਦਾ ਜੀਵਨ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਬੱਚੇ ਦੇ ਕਾਰਣ ਜੀਵਨ ਵਿਚ ਸਮਾ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਖੁਸੀ ਦਾ ਵਰਣਨ ਜਾਂ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਨਿਜੀ ਜੀਵਨ ਦੀ ਝਾਕੀ ਹੋ ਸਕਦੀ ਹੋਵੇ ਜਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਆਪਣਾ ਅਭਿਗ ਆਦਰਸ। ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਦਰਸ-ਮਿਤ੍ਰਤਾ ਤੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਜਿਹੜਾ ਚਿਤ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੈ ਉਸ ਤੋਂ ਇਹ ਸੰਕੇਤ ਮਿਲਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਘੱਟੋ ਘੱਟ ਇਸ ਖੇਤਰ ਵਿਚ ਤਾਂ ਸੁਭਾਗੇ ਸਨ, ਭਾਵੇਂ ਜਸ ਤੇ ਪਦਾਰਥਕ ਸੁਖ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਨਹੀਂ, ਜਿਹੜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਪਛੜ ਕੇ ਮਿਲੇ।

(ਖ)

ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਨਾਟਕਾਂ ਵਿਚ ਕੁਝ ਮਹੱਤਵਪੂਰਣ ਵਿਚਾਰ ਵਿਅਕਤ ਕੀਤੇ ਹਨ ਇਹ ਇਕ ਪ੍ਰਕਾਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਨ ਤੇ ਵਿਅਕਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਮਝਣ ਲਈ ਕੁੰਜੀ ਦਾ ਕੰਮ ਦਿੰਦੇ ਹਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਇਕ ਵਿਚਾਰਕ ਮੂਲ ਵੀ ਹੈ ਜਿਸ ਉਤੇ ਧਿਆਨ ਦੇਣਾ ਜਰੂਰੀ ਹੈ।

(1) ਪ੍ਰੇਮ ਮਾਨਵਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤਰਵਿਆਪੀ ਭਾਵ ਹੈ। ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਵਿਚਾਰ ਅਨੁਸਾਰ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰੇਮ ਆਪੇ ਉਪਜਦਾ ਹੈ। ਉਹ ਕਾਰਜ ਜਾਂ ਕਾਰਣ ਉਤੇ ਨਿਰਭਰ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ਉਹ ਨੇਤ੍ਰਰਾਗ ਹੈ। ਉਹ ਅਚਾਨਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਅਰੋਕ ਹੈ। ਜਿਵੇਂ ਕਾਲੀਦਾਸ

ਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਿਹਾ ਹੈ ਪ੍ਰੇਮ ਸਮੁਚੀ ਸ੍ਰਿਸਟੀ ਵਿਚ ਦ੍ਰਿਸਟਮਾਨ ਹੈ, ਅਚਿੰਤੇ ਹੀ ਦੋ ਹਿਰਦੇ ਇਕ ਦੂਜੇ ਵਲ ਆਕਰਸਿਤ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ ; ਸੂਰਜ-ਕਿਰਣ ਦੇ ਸਪਰਸ ਨਾਲ ਕਮਲ ਖਿੜ ਜਾਦਾ ਹੈ, ਚੰਦ-ਕਿਰਣ ਦੇ ਸਪਰਸ ਨਾਲ ਚੰਦ੍ਰਕਾਂਤ ਮਣੀ ਪੰਘਰ ਜਾਦੀ ਹੈ ।[7] ਮੋਰ ਆਪਣੇ ਕਦੰਬ ਰੁਖ ਨੂੰ ਯਾਦ ਰਖਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਵਾਨ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਹਾਥੀ ਬਿਨਾ ਸਿਖਾਇਆਂ ਪ੍ਰੇਮ ਪ੍ਰਦਰਸਨ ਸਿੱਖ ਜਾਦਾ ਹੈ ।[8] ਇਸ ਭਾਵ ਦੀ ਵਿਸਵ-ਵਿਆਪਕਤਾ ਆਪਣੀ ਰੇਸਮੀ ਡੋਰ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਸੰਸਾਰ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਦੀ ਹੈ । ਯੁਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀ ਪੁਰਸ, ਵਿਆਹੇ ਦੰਪਤੀ, ਦੋ ਮਿਤਰ, ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਤੇ ਬੱਚੇ, ਇਥੋਂ ਤਕ ਕਿ ਦੋ ਓਪਰੇ-ਪਰਾਏ ਵੀ ਇਸ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਬੰਧਨ ਵਿਚ ਬੱਝ ਜਾਦੇ ਹਨ । ਤੇ ਫਿਰ ਮਧੁਰਤਾ, ਨਮ੍ਰਤਾ, ਸੁਸੀਲਤਾ ਤੇ ਕਲਿਆਣਮਈ ਵਿਚਾਰਾ ਨਾਲ ਯੁਕਤ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਵਟਾਦਰਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[9] ਅਕਸਰ ਇਉਂ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਇਹ ਦਾਤ ਰੱਬੀ ਹੈ ਤੇ ਪੂਰਵ ਜਨਮ ਦੇ ਚੰਗੇ ਸੰਸਕਾਰਾ ਸਦਕਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ।[10]

ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਮਨ ਵਿਚ ਇਸਤ੍ਰੀਆ ਲਈ ਕੋਮਲ ਭਾਵਨਾਵਾ ਹਨ, ਜਿਨ੍ਹਾ ਦਾ ਹਿਰਦਾ, ਭਵਭੂਤੀ ਅਨੁਸਾਰ, ਫੁਲ ਵਾਕਰ ਕੋਮਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।[11] ਫੁਲ ਵਰਗੀਆ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਪੈਰਾ ਹੇਠਾ ਮਿੱਧੇ ਜਾਦੇ ਦੇਖ ਕੇ[12] ਤੇ ਝੂਠੀ ਬੱਕਵਾਸ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾ ਦਾ ਚਰਿਤਰਘਾਤ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਉਹ ਪੁਜ ਕੇ ਦੁਖੀ ਹੋ ਜਾਦੇ ਹਨ ।[13] ਉਹ 'ਕਾਮਸੂਤ੍ਰ' ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਮਲੂਕ ਨੱਢੀਆ ਨਾਲ ਅਧਿਕ ਨਰਮਾਈ ਨਾਲ ਪੇਸ ਆਉਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ । ਜੇ ਵਿਸਵਾਸ ਪੈਦਾ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਉਨ੍ਹਾ ਨਾਲ ਕਠੋਰ ਵਿਵਹਾਰ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ ਤਾ ਉਹ ਮਿਲਣ ਤੋਂ ਨਫਰਤ ਕਰਨਗੀਆ । ਪੁਰਸਾ ਦਾ ਵਿਵਹਾਰ ਅਜਿਹਾ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ । ਉਚ ਕੁਲ ਦੀਆ ਕੰਨਿਆਵਾਂ ਸਰਮੀਲੀਆ, ਭੋਲੀਆ ਤੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਵਿਵਹਾਰ ਤੋਂ ਅਣਜਾਣ ਹੁੰਦੀਆ ਹਨ, ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਪਰਾਜਿਤ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਵਿਚ ਕਠੋਰ ਸਬਦ ਵਰਤਣਾ ਉਨ੍ਹਾ ਨੂੰ ਅਗਨੀ ਵਿਚ ਸਾੜਨ ਦੇ ਤੁੱਲ ਹੁੰਦਾ ਹੈ । ਅਜਿਹੇ ਅਨੁਭਵ ਵਿਚੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਯੁਵਾ ਇਸਤ੍ਰੀਆ ਆਪਣੇ ਪਤੀ-ਘਰ ਤੋਂ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਲੈਂਦੀਆਂ ਹਨ । ਅਜਿਹੇ ਤਿਰਸਕਾਰ ਤੋਂ ਡਰਦੇ ਪੁਰਸ਼ ਧੀ

---

7. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੬ ੧੨ ।
8 ਉਥੇ ਹੀ ੩ ੧੬ ੧੮ ।
9. ਤੁਲਨਾ : 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨.੨ ।
10. ਤੁਲਨਾ ਉਥੇ ਹੀ ੧ ੩੯ ।
11. ਤੁਲਨਾ—'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੭.੧ ੪੬ । : 'कुसुमधर्माणो हि योषितः ...' ।
ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ ੬ ੧੨ ਘ । : 'पुरन्ध्रीणां चित्त कुसुमसुकुमारं हि भवति ।'
12. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ੧ ੧੪— नैसर्गिकी सुरभिणः कुसुमस्य सिद्धा मूर्ध्नि स्थितिर्न चरणैरवताडनानि ।
13. ਉਥੇ ਹੀ ੧ ੫— यथा स्त्रीणां तथा वाचां साधुत्वे दुर्जनो जनः ।

ਦੇ ਜਨਮ ਉਤੇ ਵਿਆਕੁਲ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਹਨ ।[14] ਇਹ ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਵਹਾਰ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਵਿਆਹ-ਸੰਬੰਧਾਂ ਨੂੰ ਪ੍ਰੇਮਪੂਰਣ ਬਣਾਉਣ ਦੀ ਦਲੀਲ ਹੈ ।

ਭਵਭੂਤੀ, ਪਰਸਪਰ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਸੁਖੀ ਵਿਆਹ ਦਾ ਆਧਾਰ ਮੰਨਦੇ ਹਨ ।[15] ਵਧੇਰੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਕਵੀਆਂ ਨੇ ਵਿਆਹ ਵਿਚ ਪਰਵਾਣ ਚੜ੍ਹਦੇ ਰੋਮਾਂਚਕ ਤੇ ਉਨਮਾਦਕ ਪ੍ਰੇਮ-ਆਨੰਦ ਦਾ ਵਰਣਨ ਕੀਤਾ ਹੈ । ਭਵਭੂਤੀ ਨੇ ਵੀ ਅਜਿਹੇ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਕਾਵਿਆਤਮਕ ਤੇ ਭਾਵਾਤਮਕ ਚਿਤਰ ਉਲੀਕੇ ਹਨ, ਪਰ ਰਾਮ ਤੇ ਸੀਤਾ ਰਾਹੀਂ ਆਦਰਸ਼ ਬਣਾਏ ਗਏ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਉਜਲ ਜਸ ਨੂੰ ਚਿਤ੍ਰਿਤ ਕਰਨ ਵਾਲੇ ਕਵੀ, ਸੰਭਵਤਾ ਭਵਭੂਤੀ ਇਕਲੇ ਹੀ ਹਨ । ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਅਦੁਤੀ ਅਨੁਭਵ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਵਿਚਕਾਰ ਡੂੰਘੀ ਸਮਝ ਤੇ ਆਤਮਾ ਦੀ ਏਕਤਾ ਪੈਦਾ ਕਰਦਾ ਹੈ । ਇਹ ਅਜਿਹਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਉਮਰ ਦੇ ਨਾਲ-ਨਾਲ ਪਰਿਪੱਕ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਸਰਵਵਿਆਪੀ ਭਾਵਨਾ ਦੇ ਰੂਪ ਵਿਚ ਖਿੜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ । ਉਮਰ ਉਸ ਤੋਂ ਉਸ ਦੀ ਲਰਜ਼ ਖੋਹ ਨਹੀਂ ਸਕਦੀ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਸਮਾਂ ਉਸ ਦੇ ਆਨੰਦ ਰਸ ਨੂੰ ਸੁਕਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ।[16] ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਪਿਆਰ ਵਿਚ ਬੱਝੇ ਪਤੀ-ਪਤਨੀ ਮਨ ਤੋਂ ਸਦਾ ਜਵਾਨ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ । ਪੂਰਣ ਸਮਰਸਤਾ ਨੂੰ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਏ ਦੰਪਤੀ ਇਕ ਦੂਜੇ ਦੇ ਮੂਕ ਸਹਿਚਾਰ ਵਿਚ ਵੀ ਸੰਤੁਸ਼ਟ ਰਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਇਕ ਦੂਜੇ ਲਈ ਅਮੂਲ ਨਿਧੀ ਹਨ ।[17] ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੇ ਆਨੰਦ ਤੇ ਸੁਖ ਵਿਚ ਮਹਲਾਂ ਦੇ ਚੁਬਾਰਿਆਂ ਜਾਂ ਜੰਗਲ ਦੀਆਂ ਝੋਂਪੜੀਆਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਪੈਂਦਾ । ਪ੍ਰੇਮ ਇਕ ਸ਼ਕਤੀ ਹੈ, ਸ਼ਕਤੀ ਦਾ ਮੁਨਾਰਾ ਹੈ । ਕਿਉਂਕਿ ਇਸਤ੍ਰੀ ਲਈ ਪਤੀ ਤੇ ਪੁਰਸ਼ ਲਈ ਧਰਮਪਤਨੀ ਪ੍ਰਿਅਤਮ ਮਿਤਰ, ਸੰਪੂਰਣ

---

14 ਤੁਲਨਾ—'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ' ੭.੨. ੫੮-੬੦, ੬੮-੭੨ ।

'...योषितः सुकुमारोपक्रमाः । तासु अनधिगतविश्रम्भैः प्रसभमुपक्रम्यमाणा सद्यः संप्रयोगविद्वेषिण्यो भवन्ति ' एवं किल कामसूत्रकारा आमनन्ति ।
'गृहे गृहे पुरुषाः कुलकन्यकाः समुद्वहन्ति । न खलु कोऽपि लज्जापराधीनं अनपराद्ध मुग्धसुकुमारस्वभावं कुलकुमारीजनं प्रभवामीति वाचानलेन पञ्जज्वालयति ।
एते खलु ते हृदयशल्यनिक्षेपा आमरणं संस्मर्यमाणदुःसहाः पतिगृहनिवासवैराग्य-कारिणो महापरिभवा येषां कृते स्त्रीजन्मलाभं जुगुप्सन्ते बान्धवाः ।'

15 ਤੁਲਨਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', २.२.,१५ ।

'इतरेतरानुरागो हि दारकर्मणि परार्ध्यं मङ्गलम् ।'

16. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', १ ३९ ।

17 ਉਥੇ ਹੀ २ १९, ६ ५ ।

न किञ्चिदपि (v. l. अकिञ्चिदपि) कुर्वाणः सुखैर्दुःखान्यपोहति ।
तत्तस्य किमपि द्रव्यं यो हि यस्य प्रियो जनः ॥

ਸੰਬੰਧੀ, ਸਾਰੀਆਂ ਇਛਾਵਾਂ ਦੀ ਪੂਰਤੀ, ਅਮੁਲ ਨਿਧੀ ਤੇ ਵਾਸਤਵਿਕ ਜੀਵਨ ਦਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ।[18]

ਕਾਲੀਦਾਸ ਵਾਕਰ ਭਵਭੂਤੀ ਵੀ ਬੱਚੇ ਦੀ ਦਾਤ ਤੋਂ ਬਿਨਾ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਨੂੰ ਪੂਰਣ ਨਹੀਂ ਮੰਨਦੇ। ਬੱਚਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਸੂਤਰ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਸੰਸਾਰੀ ਅਸਤਿਤਵ ਨੂੰ ਸਿਉਂ ਕੇ ਸੁਰਖਿਅਤ ਕਰਦਾ ਹੈ।[19] ਬੱਚਾ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਦਾ ਇਕ ਅਜਿਹਾ ਨਿਰਾਲਾ ਬੰਧਨ ਹੈ ਜਿਹੜਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਧੁਰ ਅੰਦਰਲੇ ਸਾਰਤੱਤ ਨੂੰ ਬੰਨ੍ਹ ਕੇ ਰਖਦਾ ਹੈ।[20] ਇਹ ਇਕ ਅਜਿਹੀ ਸਿਰਜਨਾ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਸਾਰੇ ਅੰਗ ਤੇ ਸਾਰਾ ਸਰੀਰ ਪਿਆਰ ਨਾਲ ਭਿੱਜ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਹਿਰਦੇ ਇਕ-ਮਿੱਕ ਹੋ ਕੇ ਆਨੰਦ ਦੇ ਪ੍ਰਵਾਹ ਵਿਚ ਵਗ ਤੁਰਦੇ ਹਨ।[21] ਇਸ ਲਈ ਬੱਚਾ ਮਾਤਾ-ਪਿਤਾ ਦੇ ਮੇਲ ਦਾ ਸੱਚਾ ਪ੍ਰਤੀਕ ਹੈ ਤੇ ਵਿਵਾਹਿਤ ਪ੍ਰੇਮ ਦੀ ਉਚਾਈ ਨੂੰ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦਾ ਹੈ।

(2) ਭਵਭੂਤੀ ਵਾਣੀ ਦੇ ਵਿਸ਼ੇ ਵਿਚ ਕੁਝ ਸੁੰਦਰ ਵਿਚਾਰ ਪ੍ਰਗਟਾਉਂਦੇ ਹਨ। ਸਿਰਜਨਾਤਮਿਕ ਪੱਖ ਤੋਂ ਇਹ, ਪਰਮ ਸੱਚ ਦੀ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ 'ਸਬਦਬ੍ਰਹਮ' ਹੈ, ਜਿਹੜਾ ਅੰਦਰੋਂ-ਫੁਰੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾਮਈ-ਅਨੁਭੂਤੀ ਦੇ ਪੱਲਾਂ ਵਿਚ ਰਿਸੀਆਂ ਅੱਗੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਪ੍ਰਗਟ ਹੁੰਦਾ ਹੈ, ਜਿਵੇਂ ਵਾਲਮੀਕਿ ਅੱਗੇ।[22] ਰਿਸੀ ਇਸ ਸੱਚ ਦਾ ਪ੍ਰਤੱਖ ਦਰਸਨ ਕਰਦੇ ਹਨ।[23] ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਦ ਕਦੀ ਵੀ ਸੰਦੇਹਯੁਕਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ ਤੇ ਅਰਥ ਆਪ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਦਾ ਅਨੁਸਰਣ ਕਰਦਾ ਹੈ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਦਾਂ ਵਿਚ ਜਸ ਤੇ ਕਲਿਆਣ ਦਾ ਨਿਵਾਸ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।[24] ਭਲੇ ਪੁਰਸ, ਰਿਸੀਆਂ ਵਾਕਰ ਸੁਭਾਗੇ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ, ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਬਦ ਵਿਚਾਰਾਂ ਨੂੰ ਲੁਕਾਣ ਵਾਲੇ ਬੁਰਕੇ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੇ।[25] ਇਸ ਲਈ ਵਾਣੀ ਦੀ ਦੇਵੀ ਸਰਸੁਤੀ ਰਿਸੀਆਂ ਤੇ ਭਲੇ ਪੁਰਸਾਂ ਦੀ ਆਗਿਆਕਾਰਿਣੀ ਬਣ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਵਿਵਹਾਰ ਦੇ ਪੱਖੋਂ ਵਾਣੀ ਮਨੁੱਖੀ ਜੀਵਨ ਤੇ ਆਚਰਣ ਦੀ ਨੀਂਹ ਹੈ।[26] ਇਹ

---

18. 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੬.੧੮।
19. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੭ (ਗਰਭਨਾਟਕ)
20. ਉਥੇ ਹੀ ੩.੧੭।
21. ਉਥੇ ਹੀ, ੬.੨੨।
22. ਦੇਖੋ: 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨ ਪ੍ਰਵੇਸਕ
23. ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੭ ਗਰਭਨਾਟਕ, ਭੂਮਿਕਾ—
24. ਉਥੇ ਹੀ ੪.੧੮।

: आविर्भूतज्योतिषां ब्राह्मणानां ये व्याहारास्तेषु मा संशयो भूत् ।
भद्रा ह्येषां वाचि लक्ष्मीर्निषिक्ता नैते वाचं विप्लुतार्थं वदन्ति ॥

25. ਦੇਖੋ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੧-੧੦ :

लौकिकानां हि साधूनां अर्थं वागनुवर्तते ।
ऋषीणां पुनराद्यानां वाचमर्थोऽनुधावति ॥

26. ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ' ੨.੪ :

वाक्प्रतिष्ठानि देहिनां व्यवहारतन्त्राणि ।
वाचि पुण्यापुण्यहेतवो व्यवस्था सर्वथा जनानामायतन्ते ।

ਮਨੁੱਖ ਦੇ ਚਰਿੱਤਰ ਨੂੰ ਉਘਾੜਦੀ ਹੈ। ਸੰਸਕ੍ਰਿਤੀ ਤੇ ਸਿਖਿਆ ਸ਼ਬਦਾਂ ਨੂੰ ਮਿਠਾਸ ਦਿੰਦੀਆਂ ਹਨ।[27] ਸਾਧੂ-ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸ਼ਬਦ ਚੰਗਿਆਈ ਤੇ ਨਮ੍ਰਤਾ ਨਾਲ ਚਮਕਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਹਿਦ ਟਪਕਦਾ ਹੈ।[28] ਪੁਰਸ਼ਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸ਼ਬਦ ਚੌਕਸੀ ਨਾਲ ਵਰਤਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਪਤਨੀ, ਮਿਤਰ ਜਾਂ ਅਜਨਬੀ ਨੂੰ ਵੀ—ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਮਾਰਨੀ ਚਾਹੀਦੀ।[29] ਅਹੰਕਾਰ ਤੇ ਉਨਮਾਦ ਵਿਚ ਕਹੇ ਗਏ ਕਠੋਰ ਸ਼ਬਦ ਰਾਖਸ਼ੀ ਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਕਠੋਰ ਵਾਣੀ ਨਫ਼ਰਤ ਤੇ ਦੁਸ਼ਮਨੀ ਦੀ ਜੜ੍ਹ ਹੈ ਤੇ ਨਾਰਕੀ ਵਿਨਾਸ਼ ਦਾ ਕਾਰਣ ਹੈ।[30] ਇਸ ਲਈ ਜਿਵੇਂ ਸਿਰਜਨਾਤਮਕ ਯਤਨ ਵਿਚ, ਉਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸ਼ਾਬਦਿਕ ਵਿਵਹਾਰ ਵਿਚ ਸੱਚੇ ਤੇ ਪਿਆਰੇ ਵਚਨ ਆਵਸ਼ਕ ਹਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਾਣੀ ਕਲਿਆਣ-ਜਨਨੀ ਕਾਮਧੇਨੂ ਵਾਕਰ ਸਰਵ-ਇੱਛਾਵਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਦੀ ਹੈ,ਦੁਰਭਾਗ ਨੂੰ ਦੂਰ ਹੱਟਾ ਕੇ ਜਸ ਦਾ ਪ੍ਰਸਾਰ ਤੇ ਪਾਪਾਂ ਦਾ ਨਾਸ਼ ਕਰਦੀ ਹੈ।[31] ਇਸ ਲਈ ਸਾਰੇ ਮਾਨਵੀ ਸਬੰਧਾਂ ਤੇ ਵਿਵਹਾਰਾਂ ਵਿਚ ਭਵਭੂਤੀ ਮ੍ਰਿਦੁਤਾ ਤੇ ਮਧੁਰਤਾ ਦੀ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਕਠੋਰਤਾ ਤੇ ਨਿਰਦੈਤਾ ਦੀ ਨਿੰਦਾ ਕਰਦੇ ਹਨ।[32]

(3) ਭਵਭੂਤੀ ਦੇ ਸਾਹਿਤਕ ਮਤ ਨਿੱਜੀ ਹਨ। ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਲੇਖਨ ਦੀ ਪ੍ਰਕ੍ਰਿਤੀ ਨੂੰ ਤੇ ਸਾਹਿਤ-ਕਲਾ-ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਲੜੀਵਾਰ ਵਿਕਾਸ ਨੂੰ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰਦੇ ਹਨ।

ਉਹ ਨੇਹੁ ਭਿਜੀ ਸਾਵਧਾਨੀ ਤੇ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਨਾਲ 'ਰਾਮਾਇਣ' ਦੀ ਜਨਮ-ਕਥਾ ਦਾ ਉਲੇਖ ਕਰਦੇ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸੰਕੇਤ ਹੈ ਕਿ ਹਿਰਦੇ-ਸਪਰਸ਼ੀ ਕਵਿਤਾ ਨਾ ਤਾਂ ਕੌਸ਼ਲ ਤੋਂ ਜਨਮੀ ਰਚਨਾ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅਧਿਐਨ ਤੋਂ ਉਪਜੀ ਗੰਭੀਰ ਅਭਿਵਿਅਕਤੀ। ਉਹ ਤਾਂ ਪ੍ਰਬਲ ਭਾਵਨਾਵਾਂ ਦਾ ਆਪੇ ਫੁੱਟਿਆ ਝਰਨਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਕਵਿਤਾ ਦਾ ਕੇਂਦਰ ਤਾਂ ਕਵੀ ਦਾ ਅਤਿ ਭਾਵੁਕ ਹਿਰਦਾ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਜੋ ਭਾਵ-ਸਿੰਜੀ ਭਾਸ਼ਾ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਖੋਲ੍ਹਦਾ ਹੈ ਤੇ ਜਦੋਂ ਇਸ ਸੁਚੇਤਤਾ ਵਿਚ ਡੂੰਘੀ ਮਾਨਵੀਯਤਾ ਦਾ ਪ੍ਰਵੇਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਮਹਾਨ ਕਲਾਕਿਰਤ ਲਈ ਸਾਮਗ੍ਰੀ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੀ ਹੈ।

ਇਹ ਸੁਭਾਗ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਘੱਟੋ-ਘੱਟ ਬੌਧਿਕ ਰੂਪ ਵਿਚ ਤਾਂ ਭਵਭੂਤੀ ਵਿਚਾਰ ਦੀਆਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਉਚਾਈਆਂ ਤਕ ਉਠ ਸਕੇ।

---

27 ਵੇਖੋ ਲਵ ਦੇ ਵਚਨਾਂ ਦੀ ਸੁਮੰਤ ਦੁਆਰਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ('ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫)

28. ਤੁਲਨਾ 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੨ ੨,

प्रियप्राया वृत्तिः विनयमधुरो वाचि नियमः ।

29. ਤੁਲਨਾ 'ਮਾਲਤੀਮਾਧਵ', ੭,੨੬੮-੭੨ (ਪਦ ਟਿੱਪਣੀ ਕ੍ਰਮ ੧੪ ਵਿਚ ਉਧ੍ਰਿਤ)

30. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫,੨੯
ऋषयो राक्षसीमाहुर्वाचमुन्मत्तदृप्तयोः ।
सा योनिः सर्ववैराणां सा हि लोकस्य निर्ऋतिः ॥

31. 'ਉਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ੫,੩੦ :

कामान् दुग्धे विप्रकर्षत्यलक्ष्मीं कीर्तिं सूते दुष्कृतं या हिनस्ति ।
तां चाप्येतां मातरं मङ्गलानां धेनुं धीराः सूनृतां वाचमाहुः ॥

32. 'ਮਹਾਵੀਰ-ਚਰਿਤ', ੨,੪੮
नृशंसता हि नाम पुरुषदोषः ।

ਸੰਦਰਭ-ਗ੍ਰੰਥ-ਸੂਚੀ

(੧) ਮੂਲ-ਪਾਠ-ਗ੍ਰੰਥ

'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ'

ਸੰਪਾ. ਟੀ. ਆਰ. ਰਤਨਮ ਅੱਯਰ; ਵੀਰਰਾਘਵ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ-ਸਹਿਤ, ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੯੨: ਚੋਥਾ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੨੬ ।

ਸੰ: ਆਨੰਦਰਾਮ ਬਰੂਆ; ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਤੇ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਇੰਗਲਿਸ਼ ਸ਼ਬਦਾਰਥ-ਸਾਰਿਣੀ, ਰਸੇਤ੍ਰ ਮੋਹਨ ਮੁਖਰਜੀ, ਟ੍ਰਬਨੇਰ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ, ਲੰਦਨ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੭੭, ਪਬਲਿਕੇਸ਼ਨ ਬੋਰਡ, ਗੁਹਾਟੀ-੩ ਅਸਮ; ਪੁਨਰ-ਮੁਦ੍ਰਣ ੧੯੬੯ ।

ਸੰ. ਟੋਡਰ ਮੱਲ, ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ, ਲੰਦਨ, ੧੯੨੮ ।

ਸੰ. ਰਾਮਚੰਦ੍ਰ ਮਿਸ਼੍ਰ , (ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹਿੰਦੀ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ), ਚੌਖੰਬਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ੧੯੫੫ ।

'ਮਾਲਤੀ-ਮਾਧਵ'

ਸੰ. ਐਮ. ਆਰ. ਤੇਲੰਗ; ਤ੍ਰਿਪੁਰਾਰਿ ਤੇ ਜਗਦਧਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾਵਾ ਸਹਿਤ; ਨਿਰਣਯ ਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੯੨, ਛੇਵਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੯੩੬ ।

ਸੰ· ਆਰ ਜੀ. ਭੰਡਾਰਕਰ, ਜਗਦਧਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਆਲੋਚਨਾਤਮਕ ਤੇ ਸਪਸ਼ਟੀਕਰਣ ਆਤਮਕ ਟਿਪਣੀਆ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੭੬, ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਭੰਡਾਰਕਰ ਓਰਿਏਂਟਲ ਰਿਸਰਚ ਇੰਸਟੀਟਯੂਟ ਪੂਣੇ, ੧੯੭੦ ।

ਸੰ ਐਮ. ਆਰ. ਕਾਲੇ, ਜਗਦਧਰ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੯੧੩; ਤੀਸਰਾ ਸੰਸਕਰਣ ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ੧੯੬੭ ।

ਸੰ. ਆਰ. ਡੀ ਕਰਮਰਕਰ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ ਆਰਯਭੂਸ਼ਣ ਪ੍ਰੈਸ, ਪੂਣੇ ੧੯੩੫ ।

ਸੰ: ਸੁਰੂ ਤੇ ਦੇਵਧਰ; ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ; ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਕ ਲੇਖਕ, ਫਰਗੁਸਨ ਕਾਲਜ ਪੂਣੇ ੧੯੩੫ ।

ਸੰ ਕੇ. ਐਮ. ਮਹਾਦੇਵ ਸ਼ਾਸਤ੍ਰੀ, ਪੂਰਣ-ਸਰਸ੍ਵਤੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਰਸਮੰਜਰੀ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਤ੍ਰਿਵੇਂਦ੍ਰਮ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਿਰੀਜ਼ ਕ੍ਰਮ ੧੭੦, ਤ੍ਰਾਵਨਕੋਰ ਵਿਸ਼ਵ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ਤ੍ਰਿਵੇਂਦ੍ਰਮ ੧੯੫੩ ।

'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ'

ਸ ਟੀ ਆਰ. ਰਤਨਮ ਅੱਯਰ ਤੇ ਕੇ. ਪੀ. ਪਰਬ, ਵੀਰਰਾਘਵ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ ਸਹਿਤ, ਨਿਰਣਯਸਾਗਰ ਪ੍ਰੈਸ, ਬੰਬਈ; ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ, ੧੮੯੯, ਦਸਵਾ ਸੰਸਕਰਣ (ਨਾਰਾਇਣ ਰਾਮ ਆਚਾਰਯ ਕ੍ਰਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਦ ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ) ੧੯੪੯ ।

ਸੰ ਐਸ. ਕੇ. ਬੇਲਵਲਕਰ, ਕੇਵਲ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਾਠ, ਓਰਿਏਂਟਲ ਬੁਕ ਏਜੇਂਸੀ, ਪੂਣੇ ੧੯੨੧, ਮਰਾਠੀ ਅਨੁਵਾਦ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ, ਓਰਿਏਂਟਲ ਬੁਕ ਏਜੇਂਸੀ, ਪੂਣੇ ੧੯੧੫; ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਸਹਿਤ, ਹਾਰਵਰਡ

ਓਰਿਏਂਟਲ ਸਿਰੀਜ, ਭਾਗ ੨੧, ਹਾਰਵਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ ਪ੍ਰੈਸ ੧੯੧੫ ।
ਸੰ ਸਾਰਦਾਰੰਜਨ ਰਾਇ ਸ੍ਵੈਰਚਿਤ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ-ਟੀਕਾ,ਇੰਗਲਿਸ ਅਨੁਵਾਦ,ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਤੇ ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ, ਐਸ. ਕੇ. ਰਾਇ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਕਲਕੱਤਾ, ੧੯੨੧ ।
ਸੰ ਐਮ. ਆਰ ਕਾਲੇ, ਵੀਰਰਾਘਵ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ, ਇੰਗਲਿਸ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ, ਗੋਪਾਲ ਨਾਰਾਇਣ ਐਂਡ ਕੰਪਨੀ ਬੰਬਈ, ਚੌਥਾ ਸੰਸਕਰਣ, ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੨ ।
ਸੰ ਪੀ. ਵੀ ਕਾਣੇ, ਘਨਸਯਾਮ-ਕ੍ਰਿਤ ਟੀਕਾ, ਟਿੱਪਣੀਆ ਸਹਿਤ; ਸੀ. ਐਨ. ਜੋਸੀ-ਕ੍ਰਿਤ ਇੰਗਲਿਸ਼-ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਕਾਸਕ ਸੰਪਾਦਕ, ਬੰਬਈ, ੧੯੩੯ ।
ਸੰ: ਜੀ. ਕੇ. ਭਟ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਇੰਗਲਿਸ ਅਨੁਵਾਦ, ਟਿੱਪਣੀਆਂ ਆਦਿ ਸਹਿਤ ਦਿ ਪਾਪੂਲਰ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ ਟਾਵਰ ਰੋਡ, ਸੂਰਤ, ਪਹਿਲਾ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੫੩, ਦੂਸਰਾ ਸੋਧਿਆ ਤੇ ਵਧਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੰਸਕਰਣ ੧੯੬੫ ।
ਸੰ ਆਰ ਡੀ. ਕਰਮਰਕਰ, ਇੰਗਲਿਸ ਅਨੁਵਾਦ, ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ, ਟਿੱਪਣੀਆ ਆਦਿ ਸਹਿਤ, ਆਰਯਭੂਸਣ ਪ੍ਰੈਸ, ੧੯੫੪ । (ਮੂਲ ਪਾਠ-ਗ੍ਰੰਥਾ ਦੀ ਵਧੇਰੇ ਜਾਣਕਾਰੀ ਲਈ ਦੇਖੋ : ਟੋਡਰਮੱਲ, 'ਮਹਾਵੀਰਚਰਿਤ', ਪ੍ਰਸਤਾਵਨਾ ਪੰ xlvii-ii)

(੨) ਸਾਮਾਨ-ਗ੍ਰੰਥ

ਭਟ ਜੀ ਕੇ. ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ : 'ਏ ਪਰਸਪੈਕਟਵਿ ਆਨ ਥਿਊਰੀ ਐਂਡ ਪ੍ਰੈਕਟਿਸ', ਕਰਨਾਟਕ ਵਿਸਵ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ਰਜਤ ਜਯੰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਧਾਰਵਾੜ, ਨਵੰਬਰ ੧੯੭੫ ।'ਟ੍ਰੈਜਡੀ ਐਂਡ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ' ਪਾਪੂਲਰ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਬੰਬਈ ੧੯੭੪ ।
ਦਾਸਗੁਪਤ ਅਤੇ ਦੇ 'ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ ਇੰਡਿਅਨ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਕਲਾਸੀਕਲ ਪੀਰਿਯਡ; ਕਲਕੱਤਾ ਵਿਸਵ-ਵਿਦਿਆਲਯ, ੧੯੪੭ ।
ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਆਰ. ਵੀ. : 'ਡ੍ਰਾਮਾ ਇੰਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਪਾਪੂਲਰ ਬੁਕ ਡਿਪੋ, ਬੰਬਈ, ੧੯੪੭ ।
ਕੀਥ ਏ ਬੀ. · 'ਦਿ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ'; ਆਕਸਫੋਰਡ ਯੂਨਿਵਰਸਿਟੀ, ੧੯੨੩ ।
ਰਾਜਾ ਸੀ. ਕੁਨਹਨ · 'ਸਰਵੇ ਆਫ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ', ਭਾਰਤੀਯ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਬੰਬਈ, ੧੯੬੨ ।
ਰਾਘਵਨ ਵੀ. : 'ਦਿ ਸੋਸਲ ਪਲੇ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ', ਦਿ ਇੰਡਿਅਨ ਇੰਸਟੀਟਯੂਟ ਆਫ਼ ਕਲਚਰ : ਟ੍ਰਾਂਜੇਕਸਨ ਨੰ ੧੧, ਬੰਗਲੌਰ; ਮਾਰਚ ੧੯੫੨ । 'ਸਮ ਓਲਡ ਲਾਸਟ ਰਾਮ ਪਲੇਜ', ਅੰਨਾਮਲਾਈ ਵਿਸਵਵਿਦਿਆਲਯ, ਅੰਨਾਮਲਾਈ ਨਗਰ, ੧੯੬੧ ।
ਸੇਖਰ ਆਈ. 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਡ੍ਰਾਮਾ, ਇਟਸ ਓਰਿਜਿਨ ਐਂਡ ਡਿਕਲਾਇਨ', ਇ. ਜੇ ਬ੍ਰਿਲ, ਲੀਡਨ, ੧੯੬੦ ।
ਵੇਲਮ ਹੇਨਰੀ ਡਬਲਯੂ. : 'ਦਿ ਕਲਾਸਿਕਲ ਡ੍ਰਾਮਾ ਆਫ਼ ਇੰਡਿਆ' ਏਸਿਆ ਪਬਲਿਸ਼ਿਗ ਹਾਊਸ, ਬੰਬਈ ।
'ਸਿਕਸ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਪਲੇਜ'; ਭੂਮਿਕਾ ਸਹਿਤ ਇੰਗਲਿਸ ਅਨੁਵਾਦ, ਏਸਿਆ ਪਬਲਿਸਿੰਗ ਹਾਊਸ ਬੰਬਈ ੧੯੬੪ ।

ਵਿਲਸਨ ਐਚ. ਐਚ. : 'ਸਿਲੈਕਟ ਸਪੇਸਿਮਸ ਆਫ਼ ਦਿ ਥਿਏਟਰ ਆਫ਼ ਦਿ ਹਿੰਦੂਜ' ਸੈਂਚੀ ੧ ('ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ' ਦਾ ਇੰਗਲਿਸ਼ ਅਨੁਵਾਦ) ਨਵਾਂ ਸੰਸਕਰਣ, ਸੁਸੀਲ ਗੁਪਤ; ਇੰਦ. ਲਿ , ਕਲਕੱਤਾ; ੧੯੨੫ ।

ਵਿੰਟਰਨਿਟਜ਼ ਐਮ · 'ਏ ਹਿਸਟ੍ਰੀ ਆਫ਼ ਇੰਡਿਅਨ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ' ਭਾਗ ੩ (ਸੁਭਦ੍ਰ ਝਾ ਰਾਹੀਂ ਇੰਗਲਿਸ ਅਨੁਵਾਦ), ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੩ ।

(੩) ਵਿਸ਼ੇਸ਼-ਗ੍ਰੰਥ ਤੇ ਲੇਖ

ਬ.ਰੁਆ ਆਨੰਦ ਰਾਮ : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਹਿਜ ਪਲੇਜ ਇਨ ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਲਿਟ੍ਰੇਚਰ' ਕਲਕੱਤਾ; ੧੮੭੮ ।

ਹਰਸੇ ਆਰ. ਜੀ. 'ਆਬਜਰਵੇਸ਼ੰਜ ਆਨ ਦਿ ਲਾਇਫ ਐਂਡ ਵਰਕਸ ਆਫ਼ ਭਵਭੂਤੀ' (ਫ੍ਰੈਂਚ) ਏਦੀਸਨਜ ਲਿਤਰੇਰੀਸ ਦ ਫਰਾਂਸ: ੧੯੩੮ ।

ਈਨਾਮਦਾਰ ਵੀ. ਐਮ · 'ਉੱਤਰਰਾਮਚਰਿਤ', ਏ ਪ੍ਰਿਫੇਸ; ਪ੍ਰਕਾਸਿਕਾ ਸ੍ਰੀਮਤੀ ਈਨਾਮਦਾਰ, ਰਾਹੀਂ ਕਰਨਾਟਕ ਮਹਾਵਿਦਿਆਲਯ,ਧਾਰਵਾੜ, ੧੯੫੭ ।

ਕਰਮਰਕਰ ਆਰ ਡੀ. 'ਭਵਭੂਤੀ', ਕਰਨਾਟ ਕਵਿਸਵਵਿਦਿਆਲਯ,ਧਾਰਵਾੜ,੧੯੬੩ ।

ਮਿਰਾਸੀ ਵੀ. ਵੀ : 'ਭਵਭੂਤੀ' ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ ਦਿੱਲੀ ੧੯੭੪ ।

ਰਾਘਵਨ ਵੀ. : 'ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਦਿ ਵੇਦ', 'ਜਨਰਲ ਆਫ਼ ਦਿ ਏਸਿਆਟਿਕ ਸੋਸਾਇਟੀ ਆਫ਼ ਬੰਬਈ (ਨਯੂ ਸਿਰੀਜ);ਸੰਚੀ ੩੧-੩੨,੧੯੫੬-੫੭, (ਸਰਾਧ ਸਤਾਬਦੀ ਵਿਸ਼ੇਸ ਸੰਚੀ) ਜੂਨ ੧੯੫੯, ਪੰਨਾ ੨੧੮-੨੨੧ । "ਭਵਭੂਤੀ ਐਂਡ ਅਰਥ-ਸਾਸਤ੍ਰ"; 'ਨਯੂ ਇੰਡਾਲਾਜੀ', ਫੇਚਸਿ੍ਵਟ ਵਾਲਤਰ ਰੂਬੇਨ ਜੁਮ ੭੦, ਗੇਬੁਰਟਸਟੇਗ, ਅਕਾਦਮੀ-ਫੈਰਲਾਗ, ਬਰਲਿਨ, ੧੯੭੧, ਪੰਨਾ ੪੩੩-੩੯ ।

(੪) ਭਾਰਤੀਯ ਭਾਸ਼ਾਵਾਂ ਦੇ ਗ੍ਰੰਥ (ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ)

ਸਾਸਤ੍ਰੀ-ਪੰਡਿਤ ਦ੍ਵਿਜੇਂਦ੍ਰਨਾਥ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤਯ ਵਿਮਰਸ'; ਭਾਰਤੀ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਮੇਰਠ (ਉੱਤਰ ਪ੍ਰਦੇਸ), ੧੯੫੬ । (ਮਰਾਠੀ)

ਭਟ ਗੋ ਕੇ. : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਨਾਟਯਸ੍ਰਿਸ਼ਟੀ', ਕਾਂਟਿਨੇਂਟਲ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਪੁਣੇ-੩੦;੧੯੬੪ ।

ਮਿਰਾਸੀ ਵਾ. ਵੀ. · 'ਭਵਭੂਤੀ'; ਪਾਪੂਲਰ ਪ੍ਰਕਾਸਨ, ਬੰਬਈ-੩੪; ੧੯੬੮ ।

(ਹਿੰਦੀ)

ਉਪਾਧਿਆਇ ਬਲਦੇਵ : 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ', ਸਾਰਦਾ ਮੰਦਿਰ, ਕਾਸੀ, ੧੯੪੫ ।

ਗੈਰੋਲਾ ਵਾਚਸਪਤੀ 'ਸੰਸਕ੍ਰਿਤ ਸਾਹਿਤ ਕਾ ਇਤਿਹਾਸ'; ਚੌਖੰਬਾ ਵਿਦਿਆ ਭਵਨ, ਵਾਰਾਣਸੀ, ੧੯੬੦ ।

ਰਾਇ ਗੰਗਾ ਸਾਗਰ · 'ਮਹਾਕਵੀ ਭਵਭੂਤੀ',ਚੌਖੰਬਾ ਪ੍ਰਕਾਸਨ,ਵਾਰਾਣਸੀ,੧੯੬੫ ।

ਸਿੰਹ ਅਯੋਧਿਆ ਪ੍ਰਸਾਦ : 'ਭਵਭੂਤੀ ਔਰ ਉਨ ਕੀ ਨਾਟਯਕਲਾ', ਮੋਤੀਲਾਲ ਬਨਾਰਸੀ ਦਾਸ, ਦਿੱਲੀ, ੧੯੬੯ ।

